

ТАХА ХУСЕЙН ДНИТЕ

Превод от арабски: Ганка Петкова, 1984

chitanka.info

ПЪРВА ЧАСТ

Вече не си спомня името на оня ден, нито пък може да го вмести в месеца, в годината, там, където го бе вместил аллах; даже не може да определи някакъв момент от оня ден, а само смътно се догажда за него.

Най-силното му съмнение е дали беше в зори или привечер — вероятно защото в онзи момент лицето му долови леката прохлада на въздух, лишен от слънчева топлина, или вероятно защото въпреки пълното му неведение за светлината и мрака на излизане от къщи долови спокойна, лека, нежна светлина, сякаш пробила мрака. И още вероятно защото, долавяйки този въздух и това сияние, той не усети да е заобиколен от оживено трескаво движение, а напротив — от движението на хора, станали или готвещи се за сън. И все пак му е останал някакъв ясен спомен, нещо, в което да не се съмнява: тръстиковият стобор пред него, издигнат на няколко крачки от вратата на къщата. Спомня си стобора, като да го е видял вчера. Тръстиките пръти бяха по-високи от него и му беше трудно да ги прескача; бяха съвсем нагъсто, сякаш слепени, и той не можеше да се промъкне през пролуките им. Тръстиковият стобор се нижеше наляво до неизвестен нему край, а надясно — до свършека на света от тази страна. А свършекът на света от тази страна беше близо: до напоителния канал, който опозна с годините. Той оказа силно влияние върху живота му или, по-точно казано — върху фантазията му.

Спомня си всичко това. Завиждаше на зайците, излезли от къщи, както беше излязъл и той, но те прескачаха стобора или се провираха между тръстиките пръти, за да пасат зеленината. И особено добре помни зелето.

Спомня си още, че обичаше да излиза от къщи към залез-слънце — хората насядали да вечерят, а той се обляга на тръстиковия стобор и потъва в размисъл, докато не го върне към заобикалящия го свят гласът на поета, седнал малко по-вляво, наобиколен от хора, който подхваща с удивително приятен напев да реди стихове за Абу Зайд, за халифа, за Дияб^[1]. Слушат го смълчани, от време на време ги обзема оживление и

възторг и искат нещо да им повтори, спорят, препират се. Поетът мълчи — понякога за малко, понякога за по-дълго, докато стихне гълчавата им, и пак захваща да реди приятните стихове с почти неизменен напев.

Спомня си още, че вечер отиваше на своето място до стобора с болезнена мъка в душата, защото предварително знаеше, че ще му попречат да слуша напевите на поета: сестра му ще го повика да се прибира, той няма да иска, тя ще излезе, ще го повлече за дрехата, той ще се съпротивява, но тя ще го грабне като перце и ще тича с него, докато най-после го сложи на земята, а главата — в скута на майка му; тя пък ще се надвеси над помрачените му очи, ще ги отвори едно по едно и ще капне във всяко някаква течност, причиняваща му страдание, без да му носи облекчение. Боли го, но той не се оплаква и не плаче, защото му се струва противно да хлипа и хленчи като малката си сестра.

После го пренасят в ъгъла на стаичката и сестра му го полага на застлана с одеяло рогозка, покрива го с друго одеяло и го оставя, а душата му е изпълнена с мъка: напруга се, дано може някак да протегне слуха си през стената, за да се добере до омайните напеви, преповтаряни от поета навън, под открито небе. После сънят го оборва, но изведнъж усеща, че се е събудил, а хората спят и около него братята и сестрите му хъркат, просто се дерат от хъркане. Той отмята одеялото от лицето си страхливо, нерешително — толкова мразеше да спи с открито лице. Беше сигурен, че открие ли през нощта лицето си, или пък извади изпод одеялото дори върха на пръста си, непременно ще се превърне в играчка на някой ифрит — зъл дух, — един от многото ифрити, обитаващи различни места на къщата, изпълнили всичките ѝ ъгли и кътчета: те се скриват под земята само ако слънцето свети, а хората будуват. Отправи ли се слънцето към пещерата си, а хората — към постелите си, угаснат ли светлинките, стихнат ли гласовете, ифритите излизат изпод земята и изпълват пространството с движение, смут, шепот и крясък.

Будеше се често: чуваше кукуригането на петлите, кудкудякането на кокошките, напругаше се да различи всевъзможните гласове. Някои бяха действително на петли, но други бяха на ифрити, превърнали се в петльови, престорили се на петльови за игра и измама. Той не им обръщаше внимание и не се боеше, защото идеха до него отдалеч, но

как се страхуваше от всички други гласове, доловени мъчително и с усилие. Те изпълзяваха из ъглите на стаите унили и слаби. Някои наподобяваха къкренето на котлето върху огъня, други — движението на някакъв лек предмет, преместван от място на място, трети — трошене на дърва или чупене на клон.

Ужасен страх му вдъхваха съществата, които си представяше, че се тълпят пред вратата на стаята закриват я плътно и пристъпят като суфит^[2] при зикр^[3]. Беше твърдо убеден, че от всички тези страховити призраци и ужасни гласове може да се опази само ако се увие в одеялото от глава до пети и не допусне да премине дори въздух през някой процеп или пролука. Беше сигурен, че остави ли някаква пролука в одеялото, през нея непременно ще се промъкне към тялото му ръка на ифрит, за да го опипа, или да си поиграе с него.

Не го ли обореше сънят, той прекарваше нощта в страх и вълнение, а сънят рядко го оборваше. Будеше се рано или по-точно будеше се на развиделяване и прекарваше дълги часове в паника, в безпокойство, в страх от ифритите, докато не чуеше гласовете на жените, припяващи „господи, каква нощ...“ на връщане към домовете си с напълнени от канала стомни, за да разбере, че зората се е сипнала и ифритите вече са се спуснали в свърталищата си на долната земя и самият той тогава се превръщаше в ифрит: започваше да си говори на глас, да си пее мелодиите, запомнени от поета, да закача братята и сестрите си наоколо и да ги буди един по един. И ето ти глъчка и песни, шумотевица, викове и врява, чийто край слагаше единствено надигането на шейха^[4] от постелята, който се провикваше да му донесат вода за обредното умиване преди молитва.

Гласовете секваха и всички се смиряваха, докато шейхът се умиваше, молеше, четеше Корана, изпиваше кафето си и излизаше по своите работи. Щом хлопнеше вратата зад гърба му, целият рояк скачаше от постелята и се разпиляваше с викове и шеги, смесвайки се с птиците и животните вкъщи.

---

[1] Герои от арабски исторически романи. — Б.пр. ↑

[2] Последовател на религиозно-мистично учение в исляма, възникнало през VII в. — Б.пр. ↑

[3] Ритуал, при който суфитът произнася многократно името на аллах и рецитира мистични стихове, като обикаля в кръг с ритмични

движения. — Б.пр. ↑

[4] В случая — главата на семейството, почиттелно. Означава още учен човек, който знае Корана наизуст, старейшина. — Б.пр. ↑

Беше убеден, че надясно светът свършва до напоителния канал, само на няколко крачки оттук... А защо пък не? Не му бе съдено да види ширината на канала. Не му бе съдено да знае, че е толкова жалка, че всеки пъргав момък може да го прескочи от единия до другия бряг. Не му бе съдено да знае, че животът на хората, на животните и растенията продължава и отвъд канала точно както и отсам. Не му бе съдено да знае, че човек може да премине пълния канал, а водата ще стигне едва до гърдите му. Не му бе съдено да знае, че напоителният канал понякога пресъхва и се превръща в продълговат трап, където момчетата се забавляваха да търсят в меката тиня малки рибки, умрели при оттеглянето на водата.

Не му бе съдено да знае всичко това. Но твърдо, без сянка от съмнение знаеше, че този канал представлява един друг свят и няма нищо общо със света, в който живее. Населяваха го безчет най-различни чудновати същества: крокодили, които гълтат хората цели; омагьосани създания, които и в ясен ден, и в тъмна нощ живеят под водата и излизат, за да подишат чист въздух при изгрев и залез-слънце — те са страшилище за децата и изкушение за мъжете и жените. Сред тях са и онези огромни риби, които грабват някое дете и го гълтат на една хапка. Някои деца искат да ги глътне такава риба, защото в стомаха ѝ могат да намерят царски пръстен, същия онзи пръстен, дето е достатъчно човек да го завърти на пръста си, за да се втурнат към него — преди още да е мигнал двама слуги-джинове и да изпълнят всичките му желания; същия онзи пръстен, дето е носил Соломон, комуто се подчинявали и джиновете, и вятърът, и всички природни сили, стига само да пожелаел. Как му се искаше да слезе в канала, та дано някоя от тези риби го глътне, и да намери в стомаха ѝ такъв пръстен — колко много му трябва!... Нали тъй му се иска ако не друго, то поне да го пренесе през канала, за да види какви чудеса има отвъд! Ала още преди да стигне до тази благословена риба, той бе изпълнен с всевъзможни страхове.

Не можеше да изследва далечните пространства по брега на канала. И отдясно, и отляво го грозеше опасност. Отдясно адауитите — хора от Горен Египет живееха в голяма къща. Пред вратата винаги стояха два огромни песа и постоянно лаеха. Хората все говореха за тях. Минувачите успяваха да се опазят с големи усилия и мъки. Отляво пък беше шатрата на Саид бедуина и жена му Кауабис. За него хората разправяха, че бил злобен, лукав и кръвожаден; тя пък се мотаеше из двора с голяма златна халка, окачена на носа ѝ. От време на време целуваше нашия човек и халката в носа ѝ му причиняваше болка и го смущаваше. Страхуваше се да отиде надясно, за да не срещне песовете на адауитите, отидеше ли наляво — щеше да налети на злобния Саид и жена му Кауабис.

И въпреки всичко в тесния, малък, ограничен от всички страни свят той намираше различни игри и забави, за да запълни деня си.

Странно нещо е детската памет, или по-скоро паметта на човека е нещо странно, когато се опита да огледа случките от детството: някои възпроизвежда отчетливо, ясно, сякаш никакво време не ги разделя, но други унищожават, сякаш никога не са се случвали.

Нашият човек си спомня стобора, нивата, ширнала се зад него, напоителния канал, където свършваше светът. Саид и Кауабис, песовете на адауитите, но опита ли се да си припомни съдбата на всичко това — нищо не се получава. Все едно, че си е легнал една вечер, а когато се е вдигнал от сън, оградата, нивата, Саид и Кауабис са изчезнали. На мястото на стобора и нивата видя високи къщи и подредени улици — всички се спускаха от моста на канала и свършваха съвсем наблизо на север и на юг. Спомня си много от мъжете и жените, живели в тези къщи, и децата, играли по тези улици.

Спомня си, че ходеше надясно и наляво по брега на канала, без да се бои от песовете на адауитите или от лукавството на Саид и жена му. Спомня си, че часове наред прекарваше по брега на канала, щастлив и възторжен слушаше напевите на Хасан поета в прослава на Зайд, халифа и Дияб, докато вадеше вода от кладенеца, за да напои нивата си на отсрещния бряг. Спомня си, че много пъти прекоси канала на раменете на някой от братята си, без да се нуждае от царския пръстен; че много пъти се разхожда до черничевите дървета отвъд канала и яде от вкусните им плодове. Спомня си, че много пъти тръгваше надясно по брега до градината на учителя и много пъти яде

ябълки и бра мента и божури. Но беше безсилен да си спомни как се измени всичко това, как се промени лицето на земята.

Беше седми от тринадесетте деца на баща си и пети от единадесетте на майка си. Усещаше, че заема особено място сред рояка момчета и малчугани, по-различно от това на братята и сестрите си. Беше ли доволен от това положение? Обиждаше ли го то? Истината е, че го схващаше съвсем смътно, неопределено. Истината е, че сега не може да отсъди точно. От страна на майка си чувствуваше състрадание и жалост, у баща си намираше кротост и доброта, у братята си усещаше някаква предпазливост в разговорите и отношението им към него. Но наред със състраданието и жалостта понякога откриваше у майка си и нещо като пренебрежение, а друг път известна грубост. Наред с кротостта и добротата на баща си откриваше също някакво пренебрежение и от време на време отчужденост. Предпазливостта на братята и сестрите му го обиждаше, защото долавяше някакво състрадание, примесено с презрение.

Скоро причината му се изясни — почувствува, че другите имат предимство, че братята и сестрите му могат това, което той не може, могат да се захващат с дела, с каквито той не може. Чувствуваше, че майка му позволява на братята и сестрите му неща, които на него забранява, и се дразнеше. Раздразнението му се превърна в дълбока, мълчалива тъга, защото слушаше как братята му разказват за неизвестни нему неща и разбра, че те виждат онова, което той не вижда.

От съвсем малък беше много любознателен и не се замисляше за пречките по пътя, ако поиска да си изясни, каквото не знае. Това му причиняваше много болки и неприятности. Но един случай пресече желанието му за „проучване“ и изпълни сърцето му със стеснителност, която не го е напуснала и до днес. Беше седнал да се храни с баща си и братята си, а майка му по навик следеше как протича вечерята: наглеждаше прислугата и сестрите му, които сервираха. Той ядеше, както ядат всички хора. Но изведнъж му хрумна странна идея — какво ще стане, ако вземе залька с две ръце, а не с една, както обикновено? Какво може да го спре да опита? Нищо. И тъй, взе залька с две ръце, потопи го в общата чиния, после го поднесе към устата си. Братята му се заливаха от смях, майка му избухна в плач, а баща му каза с тъжна кротост:

— Тъй не се взема залькът, сине...

Вече не помни как прекара нощта.

Оттогава някаква сериозност, предпазливост и безмерна стеснителност сковават движенията му. Оттогава усети у себе си силна воля. Оттогава си забрани да се докосва до някои храни, станали му достъпни чак след двадесет и пет годишната му възраст. Забрани си супа, ориз и всичко, което се яде с лъжица, защото не умееше да си служи с нея, а ненавиждаше братята му да се смеят, майка му да плаче и баща му да го поучава с тъжна кротост.

Случката му помогна да разбере съвсем точно разказите на историците за Абу ал Аля ал Маари. Веднъж Абу ал Аля ял петмез. Няколко капки паднали на гърдите му, без да усети. Влязъл в клас и един ученик го попитал:

— Сиди^[1], петмез ли си ял?

— Да. — И бързо сложил ръка на гърдите си. Аллах да порази лакомията ми.

Оттогава за цял живот си забранил да яде петмез.

Случката му помогна да разбере точно поведението на Абу ал Аля: по време на ядене Абу ал Аля се криел дори от слугата си в изба,

под земята; наредил на слугата да му сервира в избата и се хранел сам, вземал си колкото му било угодно. Говори се, че веднъж учениците му разправили колко са вкусни халебските пъпеша. Абу ал Аля дал пари и изпратил да им купят пъпеша от Халеб, та да си хапнат. Слугата отделил и за своя господар и свалил парче пъпеш в избата, но очевидно не го сложил на обичайното място, където оставял храната на шейха, а на него му било неприятно да попита къде е пъпешът. Пъпешът престоял няколко дни и се развалил, без шейхът да го вкуси.

Нашият човек разбра съвсем точно тази случка от живота на Абу ал Аля — просто видя себе си. Колко му се искаше още като дете да може да се храни сам, но не се осмеляваше да заяви пред близките си своето желание. Е! Честичко му се случваше да се храни сам особено през месеца на постите рамадан, когато се яде само след залез, или по време на другите празници тогава се приготвяха най-различни лакомства. Но всичко се ядеше само с лъжица и той не можеше да го вкуси. Майка му не искаше да го лишава и му заделяше в една чиния, като го оставяше сам в някоя стая. Вратата се хлопваше зад гърба му, така че никой да не може да го наблюдава, и той започваше да яде. Когато вече можеше да се разпорежда със себе си, това поведение се превърна в закон за него. Започна с първото му пътуване до Европа — чувствуваше се изморен и не пожела да отиде в ресторанта на кораба, та му занесоха вечерята в каютата. После пристигна във Франция и за него стана принцип, ако отседне в хотел или у някое семейство, да му носят храната в стаята, а не да сядат на общата маса. И не изостави навика си чак докато не се сгоди за бъдещата си съпруга, отучила го от много навици.

Случката му наложи известна строгост в живота. Направи го пословичен в семейството, а после и сред познатите, когато излезе от кръга на близките си и влезе в обществото. Ядеше малко — и не защото нямаше апетит, а защото се боеше, че ще го сметнат за лаком, или защото братята му ще злословят. В началото страдаше, но скоро свикна до такава степен, че му беше трудно да яде колкото другите. Надробяваше на ситно залците, а чичо му ужасно се сърдеше, видеше ли това, ядосваше се и му се караше, настоявайки да отчупва поголеми залци, докато братята му се смееха. Ето причината просто да ненавижда чичо си. Страхуваше се да пие на масата от страх чашата да не се разклати в ръката му или да не би да не може да я поеме, когато

му я подават, и на масата преглъщаше на сухо, но станеше ли, за да си измие ръцете на умивалника, започваше да пие и пиеше колкото аллаху бе угодно. Ала там водата не всякога беше чиста и този начин за утоляване на жаждата не беше от особена полза за здравето му. Свърши с това, че заболя от стомах и никой не разбра причината.

Забрани си различни игри и забави — всичко освен онова, което не изискваше напрежение и не го излагаше на присмех и състрадание. Любимата му игра беше да събере парчета желязо и да се свре в някой ъгъл на къщата: струпваше ги на купчинка, разпръскваше ги, почукваше ги едно о друго и така прекарваше часове. Доскучаеше ли му, заставаше край братята и връстниците си, улигани в игри, и участвуваше не с ръцете, а с ума си. Научи много игри, без да вземе своя пай от тях. Отказът му от забавите го пристрасти към друг вид развлечения — да слуша разкази и истории. Любимото му занимание беше да слуша напевите на поета или разговорите на баща му с мъжете и на майка му с жените — ето тъй се научи да слуша добре. Приятелите на баща му обичаха извънредно много разни истории. Щом свършеше следобедната молитва, те се събираха у някого да им четат истории за походи и победи, разкази за Антара^[2] и за аз Захир Вайбарс^[3], за пророци, отшелници и праведници, книги с поучения и предания. Нашият човек седеше край тях като пале, което всеки момент можеха да прогонят, но те въобще не му обръщаха внимание. Той обаче обръщаше внимание на всичко чуто, нещо повече — обръщаше внимание на впечатлението, оставено от тези разкази у слушателите. При залез-слънце хората се разотиваха да вечерят, за да се съберат след вечерната молитва и да си приказват до късна нощ. Идваше и поетът и подхващаше напевите за племената хилял и заната, а нашият човек седеше и слушаше в настъпващата нощ, тъй като беше слушал и привечер.

Жените в египетското село нито обичат, нито са склонни да мълчат. Остане ли някоя самичка, няма ли с кого да говори, тя води най-разнообразни разговори сама със себе си: ако е весела, си пее, ако е тъжна оплаква мъртвците си: В Египет всяка жена се натъжава, стига да поиска. Любимо занимание на селските жени е да припомнят болките си и да оплакват покойниците си, когато останат сами. Често оплакването завършваше с истински рев. Нашият човек беше много щастлив, щом чуеше сестрите си да пеят, а майка си — да оплаква. Но

пеенето на сестрите му не го вълнуваше, а по-скоро го дразнеше — намираще го глупаво, безсмислено, докато оплакването на майка му събуждаше у него безутешна жалост и често го караше да плаче. Тъй научи наизуст много песни, много жалби, много истории — и тъжни, и смешни. Научи наизуст и друго — то нямаше нищо общо с тези неща — молитвите от Корана, които дядо му, сляп старик, четеше сутрин и вечер.

Ненавиждаше тежкия нрав на дядо си — а той прекарваше при тях всяка зима, — станал праведен и благочестив, след като животът го принудил да се моли и да служи на бога. Молеше се по пет пъти на ден, както изисква аллах, и езикът му не се уморяваше да споменава името господне. Ставаше преди разсъмване, за да прочете молитвата призори, а лягаше късно, след вечерното молене, след изчитането на безброй молитви и откъси от Корана. Нашият човек спеше в съседната стаичка, слушаше старика и повтаряше след него, докато научи наизуст много молитви и много откъси от Корана. Жителите на градчето обичаха суфизма и устройваха зикри. Нашият човек също ги обичаше, съпровождащите ги заклинания му харесваха. Нямаше още девет години, а вече знаеше безброй песни, оплаквания, приказки и стихове за хилял и заната, молитви, откъси от Корана, суфитски заклинания; по-късно научи наизуст и целия Коран.

---

[1] В случая — обръщение на ученик към учител, диалектно. — Б.пр. ↑

[2] Антара бен Шаддад (525–615) — един от най-известните Доислямски поети, прочул се с героизма си по време на войните. Личността му е забулена в легенди и е послужила за основа на много популярен роман. — Б.пр. ↑

[3] Аз Захир Байбарс (1223–1277) — четвърти султан на Мамелюкската династия, разбил кръстоносците. Герой от популярен исторически роман. — Б.пр. ↑

Не знае точно как научи Корана, но помни как започна да го учи и как — да го повтаря, въпреки че си спомня много случки от живота в началното духовно училище. Някои сега го разсмиват, а други го натъжават. Спомня си времето, когато отиваше на училище, понесен на рамо от някой от братята си, защото училището беше далеч, а той — тъй слабичък, че не му стигаха силите да измине пеша разстоянието. Не помни как започна да стига до училището тичешком. Вижда се в ранни зори, седнал на пода до самия сиди, а край него — купища обувки, с които си играеше, спомня си и колко много кърпки имаха те. Сиди седеше на средно висока дървена пейка вдясно от входа, до вратата и всеки влязъл в училището минаваше край него. Сиди имаше навика като влезе, да свали наметката си или, казано по-точно, абата си, обгърнала го тъй плътно, че приличаше на възглавница, и да я слага от дясната си страна. После събуваше обувките си и ги качваше на пейката, запалваше цигара и започваше да извиква учениците по име. Сиди „бракуваше“ обувките си само ако беше крайно наложително. Те бяха кърпени отляво и отдясно, отгоре и отдолу. Скъсаше ли се обувката му, викаше някое момче, вземаше я в ръка и нареждаше:

— Иди при „обувкаря“, той е тук наблизо и му кажи: Сиди ти казва, че тая обувка иска тук, отдясно, една кърпчица. Гледай! Виждаш, нали? Тук, дето съм си сложил пръста. „Обувкарят“ ще ти каже: Добре! Ще направя една кърпка. Ти ще му кажеш: Сиди ти казва, че трябва да избереш нова, дебела и здрава кожа и така да направиш кърпката, че да не личи. Е, или почти да не личи. Той ще ти каже: Хубаво, ще я направя така. Ти ще му кажеш: Сиди ти казва, че ти е много стар клиент и да не забравяш това, като дойде до плащането. И каквото и да ти рече, няма да се съгласяваш на повече от един пиастър^[1]. После се върни бързо — докато мигна, и да си тук.

Момчето излизаше, а сиди го забравяше. Когато се върнеше, сиди беше мигнал не веднъж, а много пъти.

Този човек си мигаше, без да вижда, или почти без да вижда нищо. Беше спял, ако не се смяташе съвсем слабият проблясък светлина в едното му око, което му даваше представа за силуетите, но не му позволяваше да ги различи. Ала човекът беше щастлив и с този слаб проблясък... Самозалъгваше се и се смяташе за зрящ... Това не му пречеше на път за училище или за дома да се опира на двама ученици, протегнал ръце към раменете им — така вървяха тримата, задръстваха пътя и се налагаше минувачите да се отдръпват встрани.

Странна гледка представляваше сиди на път за дома или училище сутрин и вечер. Имаше огромно туловище, а абата му го правеше още по-грамаден. И както вече отбелязахме, той протягаше ръце към рамената на двамата си придружители — тримата вървяха и тропаша с крака. За тази мисия сиди избираше ученици с най-звучните и красиви гласове, защото обичаше песните, обичаше да учи учениците си да пеят и си имаше начин да преподава тези уроци. Понякога пееше сам и караше придружителите си да му пригласят; друг път — да го слушат, или караше единия да пее, а той и другият да пригласят. Сиди не пееше само с гласа и езика си, а и с главата, и с туловището си: ту се навеждаше, ту повдигаше глава, ту я въртеше наляво-надясно. Сиди пееше и с ръце — отмерваше такта на песента с пръст върху гърдите на придружителя си. Понякога номерът от „концертната“ програма тъй го пленяваше, че ходенето му пречеше и той спираше, за да довърши песента. По всичко личеше, че сиди намира гласа си за прекрасен, но нашият човек е на мнение, че аллах не е сътворил глас по-ужасен от неговия. И щом прочете словата на могъщия и велик аллах „най-неприятен от гласовете е гласът на магарето“, веднага си спомни как сиди цепеше стиховете от „Мантията“^[2] на път за обедната молитва в джамията или на път за вкъщи на връщане от училище.

Както вече споменахме, нашият човек се вижда седнал на пода да си играе с обувките край него, а сиди го кара да повтаря след него сура^[3] „Милосърдният“. Не може обаче да си спомни дали за първи път, или я преговарят.

Сякаш се вижда — друг път — седнал, но не на пода и не сред обувките, а вдясно от сиди на друга дълга пейка и сиди му чете: „Нима ще заповядайте на хората да бъдат благочестиви, а себе си ще забравите и няма да станете разумни, докато четете Книгата.“ Струва му се, че е

завършил веднъж Корана и сега го повтаря. Не е чудно, че нашият човек е забравил как е научил Корана наизуст — нямаше още девет години. Спомня си обаче съвсем ясно деня, в който завърши изучаването му, защото малко преди това сиди каза, че баща му много ще се зарадва. Сиди беше поставил условие и търсеше правата си. Нали преди нашият човек изучи четирима от братята му. Единият отиде в ал Азхар, а другите — в различни училища. Нашият човек беше петият! Колко много бе задължено семейството на сиди! Задълженията на семейството към сиди винаги се изразяваха да му осигуряват ядене, пиене, дрехи и пари. Ако нашият човек изучи Корана, сиди иска да му дадат преди всичко богата вечеря, после джубе и кафтан, чифт обувки, марокански фес, таке от плат за чалми и една лира от червено злато. За по-малко не е съгласен. И ако не му дадат всичко това, не познава семейството и не ще нищо от него, и няма нищо общо с него — кълне се той с най-люти клетви. Този ден беше сряда. Сутринта сиди съобщи, че днес нашият човек ще завърши изучаването на Корана. И тръгнаха те късно следобед — сиди вървеше, опрял се на двамата си придружители, а нашият човек след него — води го едно сираче от градеца. Стигнаха до къщата. Сиди блъсна вратата и се провикна както обикновено: „О, покровителю“, та жените да имат време да се скрият, и се насочи към гостната. Там вече седеше шейхът, върнал се от следобедната си молитва, и както винаги четеше откъс от Корана. Посрещна ги усмихнат и доволен. Гласът му бе тих, а гласът на сиди — висок, нашият човек си мълчеше, сирачето се радваше. Шейхът настани сиди и двамата му придружители да седнат, пъкна една сребърна монета в ръцете на сирачето, викна на слугата и му нареди да го заведе да хапне. После поглади сина си по главата:

— Аллах да ти помага! Върви при майка си, кажи, че сиди е тук.

Майка му вече е чула гласа на сиди и му е приготвила каквото трябва за подобен случай — голяма висока кана със захарен сироп. Поднесоха каната на сиди и той пи на големи глътки, неговите придружители също изпиха по чаша сироп. После на сиди и шейха поднесоха кафе. Сиди настояваше шейхът да изпита момчето да каже нещо от Корана.

— Остави го да поиграе. Малък е още — отговори шейхът.

След малко сиди се надигна да си върви и шейхът му каза:

— При залез ще се помолим заедно, ако аллаху е угодно.

Това беше поканата за вечеря. Не мисля, че сиди получи нещо повече затуй, че нашият човек изучи Корана. Той познаваше семейството от двадесет години то бе установило спрямо него неизменни навици, без каквито и да било условности. Но беше сигурен, че ако този път съдбата го е подвела, следващия нямаше да се излъже.

---

[1] Една египетска лира има 100 пиастъра или 1000 милима. — Б.пр. ↑

[2] Поема от ал Бусири (1213–1295), съчинена по подражание на стихове в чест на пророка от Ибн Зухайр, заради което получил в дар мантията му. — Б.пр. ↑

[3] Глава от Корана. — Б.пр. ↑

От този ден нашето момче, което нямаше още девет години, стана шейх, защото знаеше Корана наизуст, а който е научил Корана наизуст, е шейх, независимо на колко години е.

Баща му го наричаше шейх, майка му го наричаше шейх и седи свикна да го нарича пред баща му шейх, ако беше доволен или му се искаше да го предразположи. Но във всички други случаи го викаше по име и даже „момче“. Нашият шейх беше ниско, слабо, бледо и до известна степен дори невзрачно момче; липсваше му каквато и да е представителност или хубава външност, както подобава на шейх. Родителите му се задоволяваха да го хвалят и да му се радват с думи, които показваха гордост и възхищение, но не и нежност или любов. В началото това му се харесваше, ала той очакваше и други прояви за награда и насърчение. Очакваше, че ще стане истински шейх — че ще получи чалма, ще облече джубе и кафтан. Беше трудно да го убедят, че е малък да носи чалма и да се напъха в кафтан... И по какъв начин можеха да го убедят? Той е шейх — знае Корана наизуст. Как може един шейх да е малък! Как може да научи Корана наизуст, ако е малък! Значи, са несправедливи към него... Значи, несправедливостта е по-силна и е в състояние да попречи на правото му да носи чалма, джубе и кафтан...

Не бяха минали и няколко дни, откакто започнаха да му казват шейх, и вече не искаше да го наричат така. Усети, че животът е пълен с несправедливост и мъка, че към човека е несправедлив дори собственият му баща, че бащинството и майчинството не застраховат родителите от лъжи, подигравки и измами.

Това усещане не закъсня да се превърне в презрение към титлата шейх и към чувството на гордост и тцеславие, изпълващо душите на родителите му. Но бързо го забрави, както впрочем забрави и много други неща.

А в действителност съвсем не заслужаваше да го наричат шейх. Независимо че знаеше Корана, трябваше да ходи на училище, както бе ходил и досега — в съвсем неугледен вид, на главата с таке, переше се

веднъж седмично, и с обувки, които се подновяваха веднъж годишно, без да може да ги хвърли дори когато вече не ги бива за нищо. Хвърлеше ли ги, трябваше да ходи бос цяла седмица и дори няколко седмици, докато аллаху не се прииска той да има нови обувки. Всичко това му се случи, защото знанието на Корана не продължи дълго...

Само той ли заслужаваше порицание? Или порицание заслужаваше и сиди? Вярно, че понякога сиди го пренебрегваше и се занимаваше с другите, неизучили още Корана. Оставяше го да си почива, не му обръщаше внимание, защото не му бяха платили за обучението. И нашият човек си почиваше. Започна да ходи на училище, за да прекара там деня в пълно спокойствие и непрестанни игри. Чакаше да свърши годината, да дойде брат му и щом изкара ваканцията, да го вземе в Кайро, за да стане истински шейх, „съсед на аллах“, както се наричат питомците на ал Азхар.

Измина месец и още един, и още един, а нашият човек ходеше на училище и се връщаше, без да върши нищо, сигурен, че знае Корана наизуст. А и сиди беше спокоен за него. Докато дойде злощастният ден... Наистина злощастен беше този ден. За първи път изпита горчивината на позора, на унижението, на безличието, на отвращението от живота.

Върна се от училище късно следобед спокоен и доволен. Още невлязъл и баща му го повика, наричайки го шейх. Посрещна го радостно, дружелюбно го настани да седне — беше с двама свои приятели — зададе му обичайните въпроси и го помоли да каже сура „Поетите“. Падна му като гръм от ясно небе. Замисли се, пригответи се, размърда се неспокойно на мястото си, призова аллах да го спаси от проклетия сатана, нарече аллах милостив и милосърден, но от сура „Поетите“ не си спомни нищо друго, освен че е една от трите, които започват с буквите „та, син, мим“ и започна да повтаря „та, син, мим“ един, два, три пъти, ала не можа да продължи. Баща му подсказа няколко думи, но той не успя да продължи.

— Кажете тогава сура „Пчелите“ — обади се баща му. Спомни си, че началото на „Пчелите“ е като на „Поетите“ — „та, син, мим“, — и започна да повтаря буквите. Баща му подсказа по-нататък, но той пак не можа да продължи.

— Прочетете сура „Повествованията“ — чу се гласът на баща му.

Спомни си, че това е третата сура, и започна да повтаря „та, син, мим“. Този път баща му не му помогна, а спокойно отсече:

— Стани. Мислех си, че знаеш Корана наизуст.

Изправи се засрамен, плувнал в пот. Двамата мъже се опитаха да го оправдаят, че е срамежлив и малък, а той излезе, без да знае дали да упреква себе си, че е забравил Корана; седи, че не му обръщаше внимание, или баща си, че го е изпитал.

Каквато и да беше истината, вечерта на този ден беше ужасна. Не се появи на масата за вечеря, а баща му не попита за него, майка му го извика не много настоятелно да хапнат заедно, но той отказа. Тя го остави и той си легна.

Но тази ужасна нощ като цяло беше много по-добра от следващия ден. Отиде на училище и седи го повика грубо:

— Какво е станало вчера? Как така не може да прочетеш сура „Поетите“? Наистина ли си я забравил? Кажете ми я сега!

Нашият човек започна да повтаря „та, син, мим“. И със седи се повтори историята с баща му.

— Нека аллах ме възмезди за пропиляното с теб време и за усилията ми да те уча! — викна седи. — Забравил си Корана! Трябва да го повториш! Но вината е на баща ти. Ако ми беше платил в деня, в който свърши Корана, аллах щеше да те благослови за наученото. Баща ти обаче ме лиши от правото ми и аллах изтри Корана от гърдите ти.

После започна да му чете Корана от началото, тъй както правеше с тези, които не бяха шейхове и не го знаеха наизуст.

Няма съмнение, че за много кратко време след това научи Корана наизуст отлично. Спомня си, че един ден се върна от училище със сиди. Сиди имаше голямо желание да отиде с него. Свърна към тяхната къща, бутна вратата, тикна го вътре и извика по познатия начин: „О, повелителю.“ Както обикновено шейхът седеше в гостната, завършил вече следобедната си молитва. Сиди се настани.

— Твърдиш, че синът ти забравил Корана, и ме осъждаш най-сурово. Но кълна се, че не го е забравил, а се срамува. Наричаш ме лъжец и се подигра с брадата ми. Дойдох днес, за да изпиташ сина си пред мен и кълна се — ако не знае Корана наизуст, ще си обръсна брадата и нека бъде позорът на познавачите на мюсюлманското право в този град!

— Успокой се. Защо не кажеш: беше забравил Корана, но го прочетохме отново.

— Трижди се кълна в аллаха — не отстъпваше сиди. — Не го е забравял и не сме го чели. Аз го изслушах как го казва, лее се като по вода, нито спира, нито се запъва.

Нашият човек слушаше и знаеше, че баща му е прав, а сиди лъже, но си мълчеше. Очакваше да го изпитат.

Изпитът беше изтощителна труден, но нашият човек беше неузнаваем, блестящ. За каквото не го попитаха, за това не отговори без запъване, начаса. Даже по някое време шейхът се обади:

— По-полека. Грехота е да се задавиш при четене на Корана.

Изпитът свърши.

— Аллах да ти помага! — каза баща му. — Иди да кажеш на майка си, че наистина знаеш Корана наизуст.

Отиде при майка си, но не ѝ каза нищо, а и тя не го попита. Този път сиди си тръгна със сукнено джубе, подарък от шейха.

На другия ден сиди пристигна в училище радостен и доволен. Обърна се към момчето с титлата шейх:

— Днес вече заслужаваш да те наричат шейх. Вчера направи тъй, че да вдигна глава, изми срама от челото ми, възвърна честта на брадата ми и баща ти се принуди да ми даде джубе. Наниза Корана като златна верига. Седях като на огън от страх да не сбъркаш или да не се оплетеш. По време на изпита те бях поверил на Живия, на Всевечния, на Този, който никога не спи. Днес те освобождавам от четене, но искам да ти възложя едно задължение. Обещай ми, че ще го изпълниш!

— Обещавам ти, че ще го изпълня — притеснено се обади момчето.

— Дай ми ръката си.

Преди да се опомни, в ръката на момчето попадна нещо странно, недокосвано от него досега: широко, трептящо, косматото — пръстите му потънаха. Сиди беше поставил ръката на момчето върху брадата си.

— Това е брадата ми. Поверявам ти я и те моля да не я унижаваш. А сега кажи три пъти „Велик е аллах“ и „Кълна се в правотата на славния Коран — няма да я унижа“.

Момчето се закле, както пожела сиди. Като свърши с клетвите, сиди го попита:

— Колко части има Коранът?

— Тридесет.

— По колко дена учим на седмица?

— По пет.

— Тогава искам всяка седмица да изчиташ по веднъж Корана. Значи, по колко части се падат на ден?

Момчето се замисли за малко:

— По шест части.

— Закълни ми се, че ще прочиташ пред помощника ми, арифата, по шест части от Корана всеки учебен ден и това ще бъде първата ти грижа, щом дойдеш на училище. Свършиш ли, не е престъпление да се

забавляваш и да си играеш, но без да пречиш на момчетата в тяхната работа.

Момчето се нагърби с това задължение. Сиди повика арифа и го натовари със същото — непременно да изслушва момчето всекидневно да изчита по шест части от Корана. Повери му честта си, благородството на брадата си и престижа на училището в града. Арифът пое тези ценности. Зрелището свърши — момчетата от началното духовно училище гледаха смаяни.

От този ден се свърза с арифа. Арифът не беше по-малко чудак от сиди. Беше висок, слаб момък, много черен — баща му суданец, майка му мулатка. Имаше тежка съдба. Никак не му вървеше в живота. Какви ли не работи опитвал, но не успявал в нищо. Баща му го пращал при разни майстори да научи занаят, ала все безуспешно. Опитал се да му намери работа в захарната фабрика като работник, като пазач, като вратар, като слуга, но нищо не излязло. Много бил недоволен баща му от него, просто не можел да го понася, презирал го. Всичките му братя стрували много повече от него — те работели и печелели. В детството си ходил на училище и се научил на четмо и писмо, научил и някои сури от Корана, но бързо ги забравил. И когато животът му станал непоносим и съвсем го притиснал, отишъл при сиди и му се оплакал.

— Ела тук и стани ариф — казал му сиди. — Ще учиш момчетата да четат и да пишат, ще гледаш да не вършат пакости, ще ме заместваш, ако отсъствавам. Аз пък ще чета с тях Корана и ще ги карам да го учат наизуст. Ти ще отваряш училището преди изгрев, ще имаш грижата да почистваш, преди да са дошли момчетата, и ще затваряш училището, като свърши следобедната молитва. Ще вземаш и ключа. Ще бъдеш дясната ми ръка. Ще ти се пада по една четвърт от парите на училището — ще ги получаваш веднъж на седмица или на месец.

Споразумели се, прочели „Фатихата“ — първата сура на Корана — и арифът започнал работа.

Арифът дълбоко ненавиждаше и презираше сиди, но угодничеше пред него. Сиди люто мразеше и не зачиташе арифа, ала любезничеше с него.

Арифът мразеше сиди, защото беше отявлен измамник и лъжец. Крадеше от него част от постъпленията на училището и избираше най-хубавото от храната, която учениците си носеха. Презираше го, защото беше сляп, а искаше да се представи за зрящ; защото имаше отвратителен глас, а си въобразяваше, че е хубав. Сиди мразеше арифа, защото беше коварен хитрец и защото криеше много от онова, което би

следвало да знае; защото беше крадец — крадеше от храната му за обед, като отмъкваше най-вкусното; защото заговорничеше с големите момчета от училището и тайно от него играеше с тях. Привършеше ли следобедната молитва, затваряше училището и се срещаше с тях на уговорените места при черницата, при моста или при захарната фабрика.

Но най-чудната беше, че и двамата бяха прави и имаха своите основания, а бяха принудени да си помагат въпреки омразата и злобата. Единият трябваше да живее, другият се нуждаеше от някой, който да му помага в училищните дела.

Нашият човек се свърза с арифа и започна да чете всеки ден пред него по шест части от Корана. Но това не продължи и три дни. Отегчи се още на първия ден, арифът — на втория, а на третия споделиха скуката си и се договориха от четвъртия ден сам да си чете шестте части и само ако някъде се чувства неуверен или е забравил нещо, да пита арифа. Всеки ден идваше на училище, поздравяваше арифа, сядаше на пода пред него, мърдаше устни, мърморейки, като че ли казва Корана, и от време на време питаше за някоя дума. Понякога арифът му отговаряше, друг път го домързяваше. Всеки ден около обяд идваше сиди, поздравяваше и сядаше. Първата му работа беше да попита момчето:

— Чете ли?

— Да.

— От къде до къде?

— В събота от „Кравата“ до „ти, разбира се, ще намериш“, а в неделя от „ти, разбира се, ще намериш“ до „и което оправдавам“.

Беше разделил Корана на шест откъса в съответствие с познавачите на мюсюлманската наука и определи за петте дни по един откъс, който съобщаваше на сиди, ако го попиташе.

Но арифът не се задоволи със споразумението, осигуряващо спокойствие и на двамата. Полакоми се да се възползува от положението, че държи момчето в ръцете си и от време на време го сплашваше, че ще съобщи на сиди, че казва някои сури със запъване и мънкане — сура „Худ“ или „Пророците“, или „Съюзниците“. И тъй като за него целият Коран беше със „запъване“, защото от месеци беше изоставил четенето му, а не искаше сиди да го изпитва, той купуваше мълчанието на арифа по всевъзможни начини. Колко пъти пълни

джобовете на арифа с хляб, курабии или фурми! Колко много петачета му даде, от тези, които получаваха от време на време от баща си, а толкова му се искаше да си купи ментови кравайчета! Как само не се изхитряваше, за да вземе по-голямо парче захар от майка си и щом пристигне в училище, да го даде на арифа, а му се искаше да го изяде — ако не цялото, то поне малко. Но арифът го вземаше, викаше да му донесат вода, топваше в нея захарта, после шумно я смучеше и накрая я гълташе, преди да се е разтопила!... Колко пъти му отстъпи храната, която всеки обяд му донасяха от къщи, и въпреки че беше гладен, изяждаше я арифът — само и само да не казва на сиди, че при него Коранът е със „запъване“...

Постоянните подаръци не закъсняха да му осигурят любовта на арифа. Арифът го направи свой приятел, започна да го придружава до джамията за обедната молитва, разчиташе на него и му се доверяваше. Искаше от него да чете Корана на някои от момчетата или да изслушва други, които вече го повтаряха, или учеха наизуст. И тук нашият човек се държеше с учениците си точно така, както арифът с него: караше момчетата да сядат в краката му и да четат, а той потъваше в разговори с връстниците си и чак когато свършеше, се обръщаше към тях; ако забележеше, че някой греша или се бави, или е несигурен, го предупреждаваше, после го ругаеше, после го удряше, после го обаждаше на арифа. В действителност той не знаеше Корана наизуст по-добре от своите ученици, но щом арифът се държеше така с него, то и той трябва да бъде истински ариф. Ако арифът не го ругаеше, не го биеше и не повдигаше въпроса пред сиди, то беше само защото си плащаше скъпо и прескъпо. Момчетата разбраха това и започнаха на свой ред да плащат скъпо, а той да „компенсира“ с подкупите им онова, което даваше на арифа. Подкупите бяха най-различни. Вкъщи нямаше нужда от нищо — ни от хляб, ни от фурми, ни от захар, а пари не можеше да приема. Какво щеше да прави с тях? Нямаше как да ги харчи сам. Ако ги вземе, щеше да предизвика подозрение и делата му да се разкрият. Така че беше капризен и да му се угоди не беше лесно. Голяма изобретателност проявяваха момчетата, за да му угодят. Купуваха му ментови кравайчета, небет-шекер, ядки, суданска бакла, а той жертвуваше голяма част за арифа.

Определен вид подкуп му се харесваше особено много, изкушаваше го и го насърчаваше да пренебрегва задълженията си по

най-срамен начин. Това бяха историите, приказките и книгите. Ако някое от децата му разкажеше приказка или му купеше книга от оня човек, дето ги разнасяше по градчетата на провинцията, или му прочетеше откъс от историята на аз Зир Салим, както беше написана и на египетски диалект, или от Абу Зайд, то можеше да бъде напълно сигурно в неговото благоразположение, приятелство и обич. Най-изкусно в това отношение беше едно сляпо момиче, на име Нафиса, Бяха я изпратили на училище, за да научи Корана наизуст и тя го изучи успешно. Сиди я предаде на арифа, а той — на нашия човек. Нашият човек започна да се държи към Нафиса, както арифът се държеше към него. Семейството на момичето беше богато, но забогатяло отскоро. Бащата бил магаретар, после станал богат търговец и харчеше без сметка за децата си, осигуряваше им необикновено охолен живот. Парите от ръката на Нафиса не секваха. Измежду учениците тя беше най-способна в избора на подкуп, освен че най-добре запомняше приказките и най-добре ги измисляше, най-добре повтаряше весели песни и оплаквания за покойници. Еднакво добре и пееше, и оплакваше. Имаше много странно поведение — умствено не беше съвсем уравновесена. През по-голямата част от времето нашият човек се забавляваше с нейните разкази, оплаквания, истории и разни видове подкупи. И докато вземаше и даваше подкупи, лъжеше и го лъжеха, Коранът се изтриваше от гърдите му дума след дума до онзи неизбежен ден... о, какъв ден!...

Беше сряда. Прекара деня весело и безгрижно. Сутринта увери сиди, че е завършил четенето на Корана, после слуша приказки и истории и игра.

Тръгна си от училище, но не към къщи, а отиде с няколко приятели в джамията на следобедна молитва. Обичаше да ходи в джамията, да се качва на минарето и да помага на мюезина в приканването на богомолците.

И този ден се качи на минарето и помогна при азана — първото приканване... Завърши молитвата си и вече искаше да се прибира, но си загуби обувките. Беше ги оставил до минарето и не можа да ги намери. Щом свърши молитвата, отиде да ги потърси, но сигурно ги бяха откраднали. Стана му неприятно, ала този ден беше в толкова добро настроение, че нито се разтревожи, нито си помисли за последствията и се върна вкъщи бос. Джамията беше далеч, но той не се смути, често ходеше бос.

Влезе вкъщи. Както обикновено шейхът седеше в гостната и му подвижна:

— Къде са ти обувките?

— Забравих ги в училище — отговори той, но шейхът не му обърна внимание.

Преди да се поразговори с майка си и братята си, поседя самичък, изяде парче хляб — имаше навика да си хапва след училище. После шейхът го повика и той побърза да се отзове. Застана пред него.

— Какво чете днес от Корана? — попита баща му.

— Днес го завърших. Четох последните шест части.

— Знаеш го добре, нали?

— Да.

— Прочети тогава сура „Саба“.

Но нашият човек беше забравил сура „Саба“, както впрочем бе забравил и другите сури, а аллах не му помогна с ни една дума.

— Прочети сура „Създателят“ — продължи шейхът.

Аллах не му помогна с ни една буква.

— Твърдиш, че знаеш Корана — рече шейхът спокойно-насмешливо, — прочети тогава сура „Я, син“.

Аллах му помогна в началото, но езикът му, разбира се, не закъсня да се оплете, устата му пресъхна, започна да се тресе целият, лицето му се покри със студена пот.

— Стани и се постарай всеки ден да си забравяш обувките. Виждам, че си ги забравил, както си забравил и Корана — каза шейхът спокойно. — Но с твоя сиди аз ще си имам друг разговор.

Нашият човек напусна гостната с наведена глава, препъвайки се от притеснение, и се упъти към килера малка стаичка, в която държаха разни продукти и се въдеха гълъби. В единия ъгъл имаше голям, широк пън, като че цял ствол. На него майка му кълцаше месо! Тя държеше там куп ножове — дълги и къси, тежки и леки.

Стигна до килера, свърна към ъгъла с пъна и се протегна към сатъра — най-големия, най-острия и най-тежкия нож — взе го с дясната си ръка и замахна към тила си! После извика и сатърът се изплъзна от ръката му. Майка му се втурна — шеташе наблизко, но не му беше обърнала внимание, когато мина край нея. Стоеше объркан, от тила му течеше кръв, а сатърът лежеше до него... Майка му погледна бързо раната и веднага установи, че не е нещо особено. И тогава се нахвърли върху него с ругатни и упреци, повлече го за ръката, тръшна го в един ъгъл на кухнята и пак се залови за своята работа. Нашият човек остана на мястото си, без да мръдне, без да продума, без да заплаче, без да му мине мисъл през главата — като че беше предмет, а наоколо братята и сестрите му лудуваха и играеха. Никой не му обърна внимание, но и той не се обърна към никого.

Към залез-слънце неочаквано го извика баща му. Напусна мястото си, пламнал от срам, и до гостната все се препъваше. Баща му не зададе никакъв въпрос, но сиди побърза да попита:

— Нали днес прочете шест части от Корана?

— Да.

— Нали вчера ми чете сура „Саба“?

— Да.

— Е, защо днес не можеш да я прочетеш?

Той не отговори.

— Прочети сура „Саба“ — нареди сиди.

Но аллах не му помогна с ни една буква.

— Прочети сура „Поклонението“ — обади се баща му.

Нищо по-добро не се получи. И тук се разрази гневът на шейха, но не към момчето, а към сиди.

— Значи, той ходи на училище не за да чете и да учи наизуст, не за да се занимаваш с него, а за да играе и да се забавлява! Ето днес се върна бос и твърди, че си е забравил обувките в училище... Струва ми се, че толкова те е грижа дали той ще научи Корана, колкото те е грижа дали ходи обут...

— Трижди се кълна във великия аллах — прекъсна го сиди, — ако днес не бях излязъл от училище преди момчетата да са си тръгнали, нямаше да се върне бос. И ми чете Корана по веднъж на седмица, всеки ден по шест части. Изслушвам го всяка сутрин.

— Не ти вярвам нито дума — обади се шейхът.

— Трижди се вричам да се разведе с жена си, ако те лъжа — разгорещи се сиди. — Не те лъжа, всяка седмица го изслушвам да ми чете Корана.

— Не вярвам — повтори шейхът.

— Да не мислиш, че туй, дето ми плащаш за месеца, ми е по-мило от жена ми? Или си мислиш, че заради туй, дето ми плащаш, ще си позволя беззаконието и ще живея с жена, с която се разведох пред теб? — не спираше сиди.

— Не ми е работа! Но от утре това момче няма да ходи на училище. — Шейхът се надигна и излезе.

И сиди се надигна и си излезе опечален и натъжен. Нашият човек остана на мястото си. Не си мислеше ни за Корана, ни за случилото се. Мислеше си само за умението на сиди да лъже, за тройната клетва за развод, която хвърли, както се хвърля фас.

Вечерта не се появи на вечеря. Три дни избягваше да седне до баща си и братята си на масата. Най-после на четвъртия ден баща му влезе при него в кухнята обичаше да се усамотява край пещта — и започна да му говори закачливо, ласкаво и нежно, докато момчето не се отпусна и не престана да се мръщи. Баща му го хвана за ръка и го сложи да седне на масата, а по време на обяда прояви особена грижа към него. Когато момчето се нахрани и се надигна да стане, баща му каза едно изречение, изпълнено с жестока ирония, която никога няма да забрави, защото тя предизвика смеха на всичките му братя, защото те я запомниха и от време на време го дразнеха.

— Е, научи ли Корана? — попита баща му.

Престана да ходи на училище. Сиди престана да идва у тях. Шейхът потърси друг учител, който занимаваше момчето по един-два часа всеки ден вкъщи и четеше сурите от Корана вместо сиди. Щом новият учител си отиваше, беше свободен и си играеше до късно следобед. Тогава, на връщане от училище, при него идваха приятелите и другарите и му разказваха какво става там. Това го развличаше. Той се забавляваше със случките от училището, със сиди и арифа. Мислеше си, че е скъсал с арифа и с всичко, което е там; че вече няма да се върне и няма да види ни учителя, ни помощника му. И развърза езика си по адрес на двамата мъже по един отвратителен начин. Започна да разкрива пороците и прегрешенията им, за които по-рано беше премълчавал. Започна да ги ругае пред момчетата, да описва лъжите, кражбите и алчността им. Говореше за тях ужасни неща и намираше в тези приказки изцеление за себе си, а на момчетата доставяше удоволствие. Пък и защо да не си отпусне езика по адрес на ония двамата? Нали до заминаването му за Кайро има само един месец? След няколко дена ще се върне брат му и щом свърши ваканцията, ще го вземе в ал Азхар, където ще стане „съсед на аллаха“ и тогава няма да чува за учителя и за помощника му.

През тези дни беше наистина щастлив. Изпитваше някакво превъзходство над другарите и връстниците си: не той ходеше на училище, както ходеха те, а при него идваше учител; ще замине за Кайро, където е ал Азхар, „Сидна^[1] Хусайн“ и „Ситти Зайнаб“^[2] и разни други светини. За него Кайро беше мястото, където са ал Азхар и гробниците на светци и праведници.

Но щастието не продължи дълго. Последва ужасно бедствие, тъй като сиди никак не можа да преглътне този разрыв. Просто не беше в състояние да понесе победата на шейх Абдул Джуад и прибегна до застъпничеството на този-онзи пред шейха. Сърцето на шейха омекна и той нареди на момчето да се върне в училище. И той се върна, изпълнен с отвращение и предчувствия за онова, което го чака от страна на сиди, който щеше да го кара да чете Корана трети път. Но

работата не свърши дотук. Момчетата вече бяха занесли на учителя и помощника му всичко, чуто от техния приятел. Един аллах знае какво му беше през цялата седмица — как седи го обсипваше с упреци, как арифът повтаряше думите му, същите онези думи, които нашият човек беше изстрелял, предполагайки, че никога няма да види двамата мъже.

През тази седмица той се научи да сдържа приказките си, научи, че е безразсъдно и глупаво да разчита на обещанията на хората и поетите от тях задължения. Не се ли кле баща му, че момчето никога няма да се върне в училището, а ето че се върна! Има ли някаква разлика между баща му — кълне се и нарушава клетвата — и седи, който хвърля на вятъра развод и клетви, а знае, че лъже? Ами тези момчета? Приказват си, ругаят пред него учителя и помощника му, подстрекават го да хули ония двамата, докато си постигнат своето, а после го принасят в жертва на двамата мъже само и само да се сближат с тях. А и майка му смее се и подкокоросва седи, като го слуша какво ѝ разправя за чутото от момчето. И братята му — ругаят го и повтарят от време на време думите на седи, за да дразнят и ядосват момчето. Но той понесе всичко стоически. И защо да не прояви търпение! Нали до раздялата му с цялото това общество остава месец или най-много няколко месеца.

---

[1] Диалектна форма от сайидуна. Сайид — почетна титла на мюсюлмани, произхождащи от рода на пророка Мохамед. Сайидуна — нашият сайид. — Б.пр. ↑

[2] Две от най-известните джамии в Кайро „Нашият сайид Хусайн“ и „Моята сайида Зайнаб“, построени в чест на внука и внучката на пророка. — Б.пр. ↑

Месецът обаче мина, брат му се върна от Кайро, а при нашия човек не се промени нищо. Не замина за ал Азхар, не получи чалма, не облече джубе, ни кафтан.

Все още бил малък и не било лесно да го изпратят в Кайро, а и брат му никак не искаше да го вземе. Посъветва го да остане още една година тук и никой не се поинтересува той доволен ли е, или не.

Но в живота му все пак нещо се промени. Брат му, „съсед на аллаха“, го посъветва тази година да се готви за ал Азхар и му даде две книги. Едната трябваше да научи цялата, а от другата — само отделни страници.

Тази, която непременно трябваше да научи, беше „Хилядостиието“ на Ибн Малик^[1], другата — сборник учебни текстове. Преди да замине, брат му поръча да започне с „Хилядостиието“. Изучи ли го основно, нека запомни от другата някои важни неща: „Скъпоценната“, „Перлата“, „Светилницата“, „Рахбиевата“^[2]. Тези названия предизвикаха гордост и възхищение в душата на момчето. Макар да не разбираше техния смисъл, предчувствуваше, че са доказателство за наука. И как иначе! Нали неговият брат ги беше изучавал в ал Азхар, беше ги разбрал и станал учен и така си спечели завидното положение в сърцето и душата на баща им и всичките им съграждани. Нали целият градец говореше за него още месец, преди да си е дошъл. А когато пристигна, всички го посрещнаха радостни, ликуващи, преизпълнени с любезност. Нали шейхът се опиваше от неговите думи, а после ги повтаряше пред хората с възторг и гордост! Нали жителите на градеца толкова настояваха да им изнесе беседа по догматика и право! И какво ли ще да е това — догматика? И какво ли ще да е това — право? Нали шейхът го моли толкова настоятелно, толкова смирено, обеща му какво ли не, обвърза се с куп възможни и невъзможни задължения само и само ученият му син да изнесе една проповед в петък^[3]. И то в такъв забележителен ден — рождения ден на пророка! С каква почит и радост, с колко уважение и почитание срещнаха брат му, „съседа на

аллаха“. Бяха му купили нов кафтан, ново джубе, нов фес, нови калеври. Още отдалеч всички говореха за този ден, а когато най-после дойде и стана пладне, семейството хапна набързо и малко, „съседът на аллаха“ облече новите си дрехи — за този ден той си избра и една зелена чалма — и метна на раменете си кашмирен шал. Майка му шепнеше безспир благословии и заклинания; баща му влизаше и излизаше радостен и притеснен. Най-накрая младежът се натъкми както искаше и излезе. До портата го чакаше кон, мъжете го повдигнаха и го качиха на седлото, струпаха се и го заобиколиха плътно отляво и отдясно; едни вървяха пред него, други — зад него, стреляха с пушки във въздуха, жените надаваха радостни възгласи като на сватба, просторът се изпълни с мирис на тамян, екнаха гласове в прослава на пророка, цялото шествие се люшна плавно и сякаш се раздвижи самата земя и всичко наоколо. И то само защото питомецът на ал Азхар беше избран него ден да замества имама и да води петъчната молитва. Сега с това пищно шествие ще обикаля градеца и околните села. Защо между всички младежи избраха точно него? Защото беше изучавал науката, беше запааметил „Хилядостиието“, „Перлата“, „Скъпоценната“. Колко много се зарадва момчето, като видя, че ще изучава книгите на брат си, че запомняйки наизуст „Хилядостиието“, „Перлата“ и „Скъпоценната“, ще бъде нещо различно от другарите и съучениците си.

Каква радост го изпълни, когато в събота се отправи към училището с „Хилядостиието“ в ръка! Тази книжка го издигна с няколко степени, макар самата тя, подвързана в ужасна подвързия, да беше тъничка и мръсна. Нищо, че е тъничка и мръсна — за него тя струва петдесет пъти повече от свитъците на Корана, които връстниците му носеха.

Свитъците на Корана! Беше ги наизустил всичките. И каква полза имаше от тях? Много младежи също ги бяха изучавали, но никой не им обръщаше внимание, никой не ги избираше да водят молитвата на рождения ден на пророка...

Затова пък „Хилядостиието“!... Знаеш ли ти какво е това „Хилядостиието“! Стига само, дето седи не знае нито една буква от него, стига дето арифът не може да прочете дори първия стих. „Хилядостиието“ е поезия. С какъв захлас прочете той:

*Отвърна тѣй Мохамед на Ибн Малик днес:
възславям бог, аллах владетел е велик.*

И почувствува нещо, което никога не беше изпитвал при четенето на ни една сура от Корана.

---

[1] Ибн Малик — XIII в., роден в Андалусия, учил в Дамаск, има голям принос в арабското езикознание. Граматичният му трактат „Целителна удовлетворителност“ се състои от хиляда двустиишия. — Б.пр. ↑

[2] Заглавия на известни трактати по догматика и граматика от средновековни арабски учени. — Б.пр. ↑

[3] Седмичната почивка на мюсюлманите, денят на голямата петъчна молитва. — Б.пр. ↑

Как да не изпадне във възторг? Нали веднага усети, че се издига с няколко степени. Сиди нито можеше да го контролира как изучава „Хилядостиието“, нито да го кара да го чете — училището беше тясно за „Хилядостиието“. Наложил се всеки ден да ходи в шариатския съд^[1], за да четат с кадията колкото искаше да запомни от „Хилядостиието“. Кадията беше учен от ал Азхар, по-голям от брат му, въпреки че баща му не допуска да е така и не вярва, че може да се сравнява със сина му. И все пак той е учен от ал Азхар, той е кадия, произнася плътно съгласните, а не ги „гълта“ като обикновените хора^[2]. И е в съда, а не в първоначалното религиозно училище. Седи на висока скамейка, покрита с килими и възглавници, и няма нищо общо с пейчицата на сиди, наоколо не се въргалят кърпени обувки, а на вратата стоят двама мъже — заместват вратаря — и хората ги наричат с красноречивото, нелишено от почтителност име „разсилен“^[3].

Да! Момчето ходеше всяка сутрин в съда и четеше с кадията по една глава от „Хилядостиието“. Колко хубаво чете кадията! Как изпълва устата си с плътни и звучни срички, тъй както са го учили в ал Азхар. Как отеква гласът му, като чете думите на Ибн Малик:

*Речта ни думи смислени съдържа — ето „стой“;
глаголи и частици вред и имена безброй.
И всякое е дума тук, и обща е речта,
но думата разкрива и самичка смисъл свой.*

Душата на момчето се изпълваше с вълнение и смирение, докато кадията четеше:

*Достойна тя е не за гняв, а благост ѝ желая.
На Ибн Муати^[4] стиховете хиляда надминава,*

*затуй, че пръв е той — предпочитание печели
и моята възхвала най-любезна заслужава.
О, нека дарове обилни отреди аллахът
за него и за мене в дните ни с последна слава.*

Кадията прочете тези стихове с глас, прекъсван от ридания, и обясни на момчето:

— Аллах възвисява смирените. Разбираш ли тези стихове?

— Не.

— Когато авторът — нека всевишният аллах се смили над него — започнал да ниже „Хилядостиието“ си, изпаднал в съблазън, изпаднал в самовъзвеличаване, та рекъл, „че на Ибн Муати стиховете хиляда надминава“. Но през нощта му се явил сън. Ибн Муати дошъл и жестоко го укорил. Щом се събудил, Ибн Малик се отърсил от тщеславието си и добавил: „Ала затуй, че първи той е — предпочитание печели.“

Колко радостен и доволен беше шейхът него ден! Късно следобед момчето се върна и той седна да изслуша какво го беше научил кадията, да му прочете първите стихове от „Хилядостиието“. От време на време прекъсваше сина си с възклицание, с което хората изразяват одобрението си: „Аллах, аллах!“

Но всяко нещо си има граници. Нашият човек изучаваше с възторг и радост „Хилядостиието“, докато свърши с подлога. После усърдието му се изпари.

— Ходи ли в съда? — питаше всяка привечер баща му.

— Да — неизменно отговаряше той.

— Колко стиха научи?

И той декламираше наученото.

Но след подлога му беше много трудно. Учеше, ала започна да ходи в съда все по-неохотно. Стигна до допълнението и оттам не можа да направи ни крачка напред. Продължаваше да ходи в съда всеки ден и да чете с кадията по някой раздел от „Хилядостиието“, но върнеше ли се в училище, захвърляше книгата, за да потъне в забавления и игри, или да чете приказки и разкази.

— Ходи ли в съда? — питаше привечер баща му.

— Да.

— Колко стиха научи?

— Двадесет.

— От коя глава?

— От определението (или от прилагателното, или от неправилното множествено число).

Ако му поискаше да издекламира нещо, той „изпяваше“ двадесет стиха от първите сто — понякога за склоняемо и несклоняемо, друг път за определено и неопределено име, трети път за подлог и именно сказуемо. И тъй като шейхът не разбираше нищо, не можеше да забележи, че синът му го мами. Стигаше му да слуша мерена реч, иначе разчиташе на кадията. Странно, ала шейхът ни веднъж не се сети да разтвори „Хилядостиието“ и да проследи декламациите на момчето. Веднъж да го беше направил и щеше да се повтори случката със „Пчелите“, „Саба“ или „Създателят“.

И все пак се изложи на такава опасност. Ако не беше майка му да се застъпи, между него и баща му щеше да се разиграе достойна за описание сцена.

Единият му брат учеше в светско училище. Беше се върнал от Кайро за лятната ваканция. Случи се тъй, че няколко дена присъствува на „изпитите“. Чуваше шейхът да пита:

— Коя глава чете?

— За съюзите — отговори момчето.

Ако шейхът искаше да я издекламира, нашият човек казваше главата за относителните местоимения например.

Първите два дена ученикът от светското училище си мълча, но тъй като това продължаваше, веднъж изчака шейхът да излезе и каза на момчето пред майка им:

— Ти си лъжец и измамник! Само играеш в училище. Нищо не си научил от „Хилядостиието“.

— Ти си лъжец — сопна се момчето. — И какво общо имаш ти с това? „Хилядостиието“ е само за учениците от ал Азхар, а не за такива като теб! Иди при кадията и той ще ти каже, че всеки ден ходя в съда.

— Коя глава учи днес? — попита брат му.

Момчето обясни.

— Но ти не издекламира тази глава на татко — възрази младежът. — Дай ми „Хилядостиието“ да те изпитам аз.

Нашият човек се смути и се нацупи. Младежът смяташе да разкаже случката на шейха, но майка му го възпря. И тъй като беше нежен с нея и жалостив към брат си, си замълча. Шейхът остана в неведение до завръщането на питомеца на ал Азхар. Щом се върна, той изпита момчето и веднага разбра как стоят нещата. Не каза нищо на шейха. Просто остави момчето вкъщи и за десет дена го накара да научи цялото „Хилядостиие“.

---

[1] Ислямски религиозен съд. — Б.пр. ↑

[2] В ал Азхар се обръща изключително внимание на правоговора. — Б.пр. ↑

[3] Намек за пратеник на аллаха, т.е. Мохамед. — Б.пр. ↑

[4] Написал граматичен трактат в хиляда двустиишия преди Ибн Малик. — Б.пр. ↑

Почитанието към науката и нейните представители в провинцията е съвсем различно от това в столицата. Не е чудно, нито странно. Такъв е законът на търсенето и предлагането и той действа и при науката, както при всичко друго, което се купува и продава. Докато в Кайро сведущите по мюсюлманско право са под път и над път и никои или почти никои не им обръща внимание, докато в Кайро те празнодумствуват и усъвършенствуват многословието си и само учениците им се навъртат край тях, то в провинциалните градчета и селата се разхождат напред-назад, обкръжени от уважение и страхопочитание. Хората ги слушат, а те говорят с чувство на превъзходство, което е трогателно и привлекателно. Нашият човек уважаваше сведущите по мюсюлманските въпроси с уважението на провинциалист и беше готов да повярва, че са сътворени от някаква чиста пръст с отлични качества, различна от пръстта, от която са сътворени другите хора.

Вслушваше се, когато те говореха, и го обхващаше възторг. По-късно се опита да изпита същото смайване и в Кайро пред големите познавачи и знатни шейхове, но не успя.

Сведущите по мюсюлманско право в градеца бяха трима-четирима и между тях се разпределяше възторгът и любовта на хората. Единият беше писар в шариатския съд — нисък и трътлест, с груб, дебел глас. Когато говореше, цялата му уста се изпълваше с думи и те излизаха към теб трътлести като стопанина си, груби като него. Смисълът им те блъскаше, както те блъскаха и сричките им. Беше от неуспелите шейхове на ал Азхар, прекарал там колкото пожелал аллах; но не могъл да стане ни учен, ни кадия и се задоволил с поста писар в съда, докато брат му станал отличен кадия. Нямахше случай да не се похвали с брат си и да не порицае кадията, с когото работеше. Беше от ханифитския клон^[1], а последователите на Абу Ханифа в градеца бяха малко. По-точно Абу Ханифа нямаше последователи тук. Това го ядосваше и озлобяваше срещу съперниците му, другите сведущи по мюсюлманските въпроси, последователи на аш Шафаи или на

Малик^[2], които намираха отзвук на своята наука сред жителите на градеца. Имаше кой да се интересува от тяхното тълкуване на религиозните закони. Той не пропускаше случай да прослави законодателството на Абу Ханифа и да омаловажи това на Малик и аш Шафаи. Но провинциалистите са хора хитри и остроумни. За тях не беше тайна, че каквото и да говори или върши, шейхът го прави от завист и злоба и хем му съчувстваха, хем му се подиграваха.

Между шейха и питомеца на ал Азхар имаше жестоко съперничество. Всяка година избираха младежа да води петъчната молитва на рождения ден на пророка и шейхът се гневеше ужасно. Чу, че младежът ще изнесе проповед в петък, но не каза нищо. В петък джамията се изпълни с народ. Младежът пристъпи, искаше да се качи на минбара^[3], но шейхът се надигна и се запъти към имама.

— Това момче е съвсем младо — каза той високо, не му се полага още да се качва на минбара и да изнася проповеди, нито пък да води молитва на хора, сред които има шейхове и мъже на години. Ако го допуснеш на минбара и на молитвата, аз веднага си тръгвам. — После се обърна към богомолците: — Който не иска да му пропадне молитвата, да ме последва!

Хората се объркаха и за малко да настане безредие, ако самият имам не беше станал да изнесе проповедта и да поведе молитвата. Тази година младежът не можа да стъпи на минбара, а колко много усилия положи да научи проповедта си. Готви се дни наред, чете я пред баща си толкова пъти. Бащата очакваше този час с остро нетърпение и с огромна радост. Майка му трепереше от страх да не го урочаса. Още не беше тръгнал за джамията, и тя се захвана с въглените. Постави няколко в един съд, поръси отгоре им благовония и заснова от стая в стая. Спираше за малко във всяка и прошепваше някакви думи. Тъй продължи до връщането на сина си. Спусна се да го посрещне на вратата и да го окади, без да спира да си шепне. Но изведнъж шейхът се появи разгневен, ругаеше човека, чиято злоба изяде сърцето му, като прегради пътя на сина му към минбара и молитвата.

В градеца имаше и друг компетентен тълкувател на мюсюлманските въпроси, последовател на аш Шафаи. Беше имам на джамията, изнасяше проповеди и водеше молитвата. Беше известен с набожността и благочестието си. Хорицата го възвеличаваха и

прославяха почти като светец. Търсеха благословията му като изцеление за близките си и разрешение на проблемите си. Самият той като че виждаше нещо божествено у себе си. Години, след като умря, хората го споменаваха с добро и твърдяха, че като го спускали в гроба, казал високо, та да го чуят всички наоколо:

— О, аллах, направѝ тази обител благословена.

Разказваха как виждали като насън съдбата на този човек, отишъл вече при аллаха, каква благодат го чакала в рая.

Третият шейх в градеца беше от маликийския клон. Той обаче не се беше посветил единствено на религиозните въпроси, не ги беше направил своя професия. Занимаваше се и със земеделие, и с търговия, ходеше в джамията за петте молитви, сядаше от време на време с хората и им четеше преданията за пророка — хадисите, наставляваше ги в религията скромно, без да се възгордява, без да се изтъква. Съвсем малко хора се интересуваха от него.

Това бяха сведущите по мюсюлманското право. Но имаше и други, чието влияние върху простолудието и власт над хорските умове не беше по-малко от влиянието на официалните, тъй да се каже, учени. Живееха в градеца и селата на провинцията.

Сред тях беше например шивачът-хаджия. Дюкянът му се намираше почти срещу религиозното училище. Всички го смятаха за алчен скъперник. Имаше връзки с един шейх — големец някакъв от последователите на тарика^[4], и презираше всички познавачи на мюсюлманските въпроси, защото черпеха знанията си от книгите, а не от шейховете, докато той смяташе, че истинската наука е мистиката, която аллах вдъхва в сърцето ти, без да се нуждаеш от книги и дори без да е нужно да четеш и пишеш.

Сред тях беше и шейх... Някога бил магаретар, превозвал стоки и вещи на хората, но после станал търговец и магаретата му започнали да пренасят само негова стока. Всички знаеха, че е „изял“ имота на няколко сираци и е забогатял за сметка на слабите, а същевременно непрекъснато повтаряше:

— Който погълне несправедливо имот на сираци, поглъща в стомаха си огън и ще гори в пламъци.

Той ненавиждаше молитвите в голямата джамия, защото ненавиждаше имама и учените около него, а предпочиташе малката джамия, но молитвата там няма ни стойност, ни значение.

Сред тях беше и шейх..., който нито знаеше да чете, нито да пише, нито можеше да каже дори „Фатиха“ — първата сура, — но беше шазилит, от последователите на тарика. Хората се събираха при него за зикр и той им разясняваше всякакви въпроси.

Между тях бяха и учителите по Коран. Четяха го и учеха народа да го чете. Смятаха се за нещо по-различно от познавачите на мюсюлманското право и самозвано се наричаха „носители на аллаховата книга“. Общуваха с простолюдието и най-вече с жените. Мнозина бяха слепи, обикаляха по къщите, за да четат „аллаховата книга“. Жените ги разпитваха за поста, за молитвите и за разни други техни си работи. Имаха си наука, коренно различна от науката на другите учени, които черпеха знания от книгите и имаха някаква връзка с ал Азхар. Науката им се отличаваше и от науката на последователите на тарика, и от тази на учените-мистици. Те черпеха направо от Корана, но го разбираха според възможностите си, а не както е в действителност или както трябва да бъде разбран. Разбираха го както го разбираше сиди, а сред учителите той беше един от най-умните, от най-учените и от най-способните тълкуватели. Веднъж момчето го попита какво означават думите на всевишния: „И ви създаде на стадии.“ Спокойно и със самочувствие сиди обясни:

— Създаде ви стадо по стадо, как така не разбирате?

Или го разбираха както го разбираше дядото на момчето. Той пък беше един от онези, които най-добре са запомнили Корана наизуст, и смяташе, че отлично го разбира, обяснява и тълкува. Един ден внукът го попита какво значат думите на всевишния: „Сред хората има такива, които накрая се покланят на аллах. Постигне ли ги добро — успокояват се с него, постигне ли ги изкушение, — извърщат лице, изгубвайки и близкия, и по-далечния живот.“

— В края на пейката — обясняваше дядото, — в края на площадката... Ако ги постигне добро, те си седят доволни на мястото, а ако ги постигне изкушение, се обръщат по лице.

Нашият човек се колебаеше между всичките тези сведущи по мюсюлманските въпроси мъже, черпеше наука от тях, докато натрупа огромен, разнороден, безреден и противоречив запас. Струва ми се, че той свърши добра работа при формирането на неговото нелишена от безредие, разногласия и противоречия разбиране за света.

[1] Един от четирите клона на ортодоксалния ислям, именувани по техните създатели. — Б.пр. ↑

[2] Основоположниците на другите два клона. — Б.пр. ↑

[3] Катедрата, откъдето се чете Коранът. — Б.пр. ↑

[4] Мистично направление в исляма, цели духовното самоусъвършенствуване на суфитите. — Б.пр. ↑

Шейховете на тарика. Ах, тия шейхове на тарика! Бяха разпилени по цялата земя. Почти нямаше град, останал макар за седмица без тях. Принадлежаха към най-различни направления. Разпределили хората помежду си, обособили секти, те ги бяха разделили по най-ужасен начин. В нашата провинция цареше диво съперничество между привържениците на две направления от тарика — едните действуваха в горния, другите — в долния район.

Жителите на провинцията се местеха. Имаха си причини да се преселват от село на село, от град на град. Случваше се привърженици на едната секта да се установят там, където се разпореждаше другата. Водачите на двете секти шетаха нагоре-надолу, за да посещават привържениците и последователите си. Един аллах знае какви разпри настъпваха, щом някой водач на „горните“ се спуснеше в долния район, или от „долните“ отиваше в горния. Бащата на момчето беше последовател на „горния“ водач. От него беше „получил своя завет“, тоест бе дал клетвата си за вярност при встъпването в суфитския орден, тъй както на времето баща му беше сторил това. Майката на момчето беше също от последователите на „горния“ водач. Нещо повече — баща ѝ бил един от помощниците и приближените му следовници. „Горният“ водач умрял и го наследил синът му — шейх. Беше по-енергичен от баща си, по-изкусен в сплетните и подлостта, по-ловко предизвикваше вражди. И за разлика от баща си беше по-близо до светския живот, а по-далеч от религията.

Бащата на момчето се премести в долния район. „Горният“ водач имаше навика да го посещава веднъж в годината. Но пристигнеше ли, не идваше сам или с няколко души, а с огромна армия. Ако придружителите му не бяха точно сто, то някъде към стотина. Не ползуваше железопътния транспорт или корабите по Нил, а коне, мулета и магарета. Движеше се заобиколен от приближените си, преминаваше през села и градчета, спираше и потегляше с блясък и могъщество. Шествуваше победоносно, където имаше власт, съюзяваше се там, където прагът му имаше някаква сила. Пристигаше

да посети семейството на момчето и свитата му се настаняваше на улицата от канала до най-южната точка, задръствайки я с коне, магарета и мулета. В негова чест се колеше курбан, на улицата се опъваше маса и гостите се нахвърляха върху храната с неописуема лакомия.

Водачът седеше в гостната, заобиколен от най-преданите и най-близките си, а пред него — стопанинът на дома очакваше с приятелите си заповедите му. Свършеше ли яденето, оставяха го и той заспиваше там, където си беше. После ставаше, за да извърши обредното умиване. Трябваше да видите как хората се надпреварваха и влизаха в пререкания кой ще му полее. А като свършеше, трябваше да видите как се надпреварваха и влизаха в пререкания кой ще получи глътка от водата, с която се е умил шейхът! А на шейха не му беше до тях. Той се молеше, молеше се до безконечност, призоваваше аллаха безспир. Най-после свършваше и сядаше, за да приеме людете, а те се трупаха ли, трупаха край него: едни му целуваха ръка и се оттегляха смирено, други разговаряха минута-две, трети го питаха за свои си неща, а шейхът отговаряше с мъгляви и непонятни изрази, за които се изказваха най-различни предположения и тълкувания.

Въведоха момчето, той го погали по главата и произнесе думите на всевишния:

— „И научи те Той това което не знаеш.“ Милостта на аллаха към тебе е велика.

От този ден бащата уверяваше момчето, че му предстои бъдеще.

Със завършването на молитвата при залез-слънце отново опъваха масите и започваха да ядат. После идваше ред на вечерната молитва, а сетне устройваха „събрание“.

Да се устрои „събрание“ означава, че хората се събират за зикр. Първоначално споменават името господне, седнали спокойно, след това започват да поклащат глави и гласовете им се извисяват, после се заклащат от кръста нагоре и гласовете им се издигат още малко — по телата им вече пробягват тръпки и всички се изправят. Наскачали са, сякаш задвижени от пружини. Шейховете се отделят от кръга и подхващат да припяват стихове от Ибн ал Фарид^[1] или нещо, наподобяващо стихове. Шейхът много харесваше известната поема, в която се говори за нощното пътешествие на Мохамед и за възнесението:

*От Мека, от дома най-славен, към Ерусалим
Похваленият^[2] се възнесе в нощен час самин.*

Шейховете декламираха напевно, а участниците в зикр люлееха ритмично тела напред-назад, като че ли ги заставяха да танцуват.

Момчето може да е забравило много други неща, но никога няма да забрави нощта, когато един от декламаторите сгреши някаква дума от поемата. Шейхът изригна, кипна, изпадна в бяс и ревна с цял глас:

— Кучи синове! Аллах да прокълне бащите ви и бащите на бащите ви, и бащите на бащите на бащите ви чак до Адама! Да не искате да разрушите къщата на човека!

Момчето може да е забравило много неща, но никога няма да забрави впечатлението от излелия се гняв. Молещите се и хората около тях останаха с убеждението, че грешката в тази поема е източник на с нищо несравнима злочестина. Бащата на момчето беше потресен и ужасен, но се примири и успокои. На другия ден водачът си тръгна. Семейството си припомни какво беше правил и какво се беше случило с участниците в зикр и с декламаторите, а стопанинът на къщата избухна в такъв смях, че момчето напълно се убеди, че доверието на баща му в шейха не е лишено от съмнения и презрение... Да! От съмнения и презрение. Лакомията и алчността на шейха бяха тъй очевидни, че не можеха да измамят никого, надарен поне с малко наблюдателност и разум.

Но най-силно се ядосваше на водача и го ненавиждаше майката на момчето. Тя мразеше посещенията му и трудно понасяше неговото присъствие. Приготвяше каквото трябва, но с неприязън и негодувание. С голям труд и усилия успяваше да сдържи езика си. Тези посещения бяха голямо бреме за семейството. То живееше, общо взето, добре, но беше по-скоро бедно.

Посещенията на водача бяха свързани с унищожаването на големи количества пшеница, масло, мед и други провизии. Стопанинът трябваше да сключва заеми, за да купува необходимите овце и кози. Водачът не оставаше дълго — на другия ден си тръгваше, но вземаше от дома каквото му се хареса: един път задигна килим, друг път — кашмирен шал и тъй нататък.

От друга страна, семейството силно желаше тези посещения. Те му даваха основание да се гордее, да вдигне глава, да си съперничи с подобните и равните нему, но и силно ги мразеше, защото му струваха много пари и труд. Бяха едно неизбежно зло, установен обичай, който хората срещаха с разбиране. Връзката на семейството с тази секта на тарика беше силна и здрава. Тя остави трайни следи като разкази и истории, като притчи, чудеса и невероятни случки. Родителите изпитваха особена наслада да ги разказват на децата си. Майката не пропускаше възможност да припомни следната история:

— Веднъж татко и баба тръгнали на хаджилък с шейх Халид. Шейх Халид ходил три пъти на хаджилък и баща ми — все с него. Този път ги придружила и баба. Като свършил хаджилъкът и се отправили към Медина, по пътя хаджийката паднала от седлото на камилата и толкоз силно си ударила гърба, че не можела да шавне, камо ли да върви. Синът ѝ взел да я носи, ама му било много тежко и се оплакал на шейха. А шейхът му рекъл: „Нали твърдиш, че била благородна, от потомството на Хасан, сина на Али, внука на пророка?“ — „Да.“ Шейхът продължил: „Значи, отива при дядо си. Като стигнеш до джамията на пророка, сложи я в един ъгъл и я остави — дядо ѝ да прави с нея, каквото ще.“ Точно тъй направил човекът. Положил майка си в един ъгъл на джамията и ѝ казал с груб селски език, ама с грубост, дето има и обич, и състрадание: „Ето те при дядо ти. Аз нямам какво да правя с вас.“ Оставил я и тръгнал да търси шейха, който искал да обиколи гроба на пророка. Татко разказва: „Кълна се в аллаха, не бях направил и няколко крачки, и чувам майка ми ме вика. Обръщам се и я виждам, че върви, ама не рачих да се върна и тогава тя се затича. Докато настигна шейха, тя даже ме изпревари и обиколи гроба заедно с поклонниците.“

Бащата пък използваше всеки случай да разкаже следното за водача:

— Споменали му, че в една книга ал Газали^[3] пише: „Пророкът не може да бъде видян насън.“ Водачът се ядосал: „За бога, ал Газали, не съм очаквал това от теб! С очите си го видях да язди мулето си.“ Друг път станало въпрос за същото и водачът възкликнал: „За бога, ал Газали, не съм очаквал това от теб! С очите си го видях да язди камилата си.“ И бащата на момчето заключил, че ал Газали греши — обикновените хора могат да видят пророка насън, а праведниците и

светците — и наяве. За доказателство цитираше един хадис винаги щом споменаваше случката: „Ако някой ме е видял насън, значи, наистина ме е видял, защото сатаната не приема моя образ.“

Тъй момчето запамети най-различни чудеса, невероятни истории и тайни за суфитите. Разкажеше ли някои от тях на връстниците си и училищните си другари, те му отвръщаха с подобни, досаждайки му с истории за „долния“ водач, в който дълбоко вярваха.

Провинциалните жители — старци, младежи, деца и жени — имат особен начин на мислене: наивен, пропит от суфизъм, простоват. И най-голямо влияние за формирането му оказват последователите на тарика.

---

[1] Умар ибн ал Фарид (1180–1234) — поет и мистик, много популярен сред суфитите. — Б.пр. ↑

[2] Епитет на пророка Мохамед. — Б.пр. ↑

[3] Абу Хамид Мухаммад ал Газали (1059–1111) — богослов, завършил формулировките на мюсюлманската догматика. — Б.пр. ↑

Към тази наука нашият човек не закъсня да прибави и друга — за магии и талисмани. Книгопродавците обикаляха села и градове и предлагаха смесица от четива, свидетелстващи може би най-точно за провинциалното мислене през онези години. В куфарите си носеха „Добродетелите на праведниците“, „Разкази за завоевания и походи“, „Диалог на телеграфа с парахода“, „Слънце на великото познание на магията“, една книга, чието заглавие не зная, но беше известна като „Ал Дайараби“, и още разни молитви, приказки за раждането на пророка, сборници със суфитски стихове, проповеди и наставления, беседи и чудновати повествования, разкази за герои от племената хилял и заната, за Антара и аз Захир Байбарс, за Сайф — сина на Зу Язан, и с всичко това и благородния Коран. Хорицата ги купуваха, жадно ги поглъщаха и начинът им на мислене се оформяше от тяхната същност, тъй както телата им се оформяха от изяденото и изпитото.

Това четяха и на нашия човек. Той запомни маса неща, но особено се впечатли от две — занимаваше го магьосничеството, занимаваше го и суфизмът. Нямаше нищо трудно или чудно да сбере двете науки. Противоречията им бяха съвсем формални. Нима суфитът не твърди, че може да разкъса булото на съкровено и да разгадае какво е било и какво ще бъде, все едно, че престъпва границата на природните закони и разгадава знамения и чудеса. А какво прави магьосникът? Не твърди ли, че е способен да разкрие съкровено и също да прескочи границата на природните закони, за да се свърже със света на духовете? Точно така. Цялата разлика между магьосника и суфита е, че единият се свързва с ангелите, а другият — с дяволите. Но трябва да прочетем Ибн Халдун^[1] и други като него, за да доловим тази разлика и стигнем до естествените резултати магьосничеството да бъде забранено и да се отнасяме с антипатии към него, а суфизмът да бъде поощряван и да изпитваме симпатии.

Но колко далеч беше нашето момче от Ибн Халдун и от другите като Ибн Халдун! В ръцете им попадаха книги за магии, за добродетелите на праведниците и за чудесата на светците — четяха ги

и изпадаха под тяхно влияние. От четене и възторг бързо преминаха към подражание и опити. Тръгнаха по стъпките на суфитите и прибягнаха до разни методи от изкуството на магьосниците. Често магьосничеството и суфизмът се смесваха в представите им и ставаха едно цяло, чийто смисъл беше да облекчи живота и да се приближи до аллаха.

Тъй беше и с нашия човек — подражаваше на суфитите и се занимаваше с магьосничество, вярвайки, че ще угоди на аллаха и ще постигне най-хубавите неща в живота.

В ръцете на момчетата най-често се въртеше една приказка от „Хиляда и една нощ“ за Хасан ал Басри. В нея се разказва как един вълшебник превръща медта в злато; разказва се за двореца отвъд планината, който стои на високи клони във въздуха, а в него живеят седем девойки-джинове, там се приютил и Хасан ал Басри; разказва се за дългото и трудно пътешествие на Хасан в страната на джиновете. Едно от приключенията изпълваше момчето с възторг: пътешествувайки, Хасан се сдобил с вълшебна пръчка — щом ударел земята с нея, и тя се разтваряла, за да излязат девет същества, готови да изпълнят заповедите му. Естествено те били джинове — много силни и леки, можели да летят и да тичат, да пренасят огромни тежести, да изтръгват планини и въобще да вършат безгранични чудеса.

Силният интерес към пръчката и непреодолимото желание да я има отнеха съня и покоя на нашия човек. Започна да чете книги за магьосници и суфити, за да открие средство да си я набави.

Имаше братовчед-връстник, който го водеше до училище. Увлечението му по пръчката далеч надмина неговото. Малко след като двете момчета се впуснаха в издирвания, откриха съвсем лесен начин да получат желаното. Намериха го в книгата на ад Дайараби. Просто човек се уединява, извършва ритуалното умиване, наклажда огън — трябва да има и благовония — и започва да повтаря едно от имената на аллах^[2], а именно „о, Милостивий, о, Милостивий“, като от време на време подхвърля от благовонията. Продължава така, докато земята се завърти и стената отпред се разтвори, явява се някой слуга на джиновете, приканен от името на аллаха. И тогава можеш да поискаш от него каквото си щещ, без да се съмняваш, че ще бъде изпълнено.

Открили средството, двете момчета решиха да го използват. Незабавно накупуваха благовония и нашият човек се уедини в гостната. Затвори вратата, стъкми огън и започна да хвърля от благовонията, повтаряйки „о, Милостивий“. Това продължи доста дълго. Все се надяваше, че земята ще се завърти и стената ще се разтвори, за да му се яви слугата. Нищо подобно обаче не се случи. И тук магьосникът-суфи се превърна в мошеник.

Излезе от стаята развълнуван, хванал главата си с ръце, без да отрони звук.

— Видя ли слугата? Поиска ли пръчката? — попита братовчед му.

Не отговори. Само трепереше притеснен и тракаше със зъби, докато братовчед му не изпадна в ужас. С големи усилия нашият човек се успокои и заговори на пресекулки:

— Земята под мен така се завъртя, че едва не паднах. Стената се разтвори и чух глас, който изпълни цялата стая. След това загубих съзнание. Съвзех се, но гласът бързо изчезна.

Тези думи предизвикаха възторга и радостта на другото момче:

— Съвземи се! Уплашил си се и затова не си свършил нищо. Но ще потърсим в книгата нещо да те пази и да не се боиш от слугата, за да можеш да му поискаш каквото си щеш.

Подновиха издирванията в книгата. Оказа се, че преди да седне пред огъня и да започне да повтаря името господне, трябва да извърши молитвата с два поклона. На другия ден момчето тъй и направи. Хвърляше благовония и зовеше „о, Милостивий“ в очакване земята да се завърти, стената да се разтвори и да му се яви слугата. Нищо подобно обаче не се случи. Излезе и спокойно разказа на братовчед си как земята се завъртяла, стената се разтворила, слугата се явил и чул исканията му, но не пожелал да ги изпълни. Уединението трябвало да трае по-дълго, а молитвите, благовонията и поменаването на аллах да са повече. За да изпълни исканията му, определил срок от един месец, та да се подреди работата. Ако редът се развали, ще е нужен още един месец. Братовчедът повярва и всеки ден настойчиво подканяше приятеля си да се усамотява пред огъня и да повтаря призива. Нашият човек използваше слабостта му и искаше, каквото му дойде наум. Ако братовчедът откажеше или само показваше, че не иска да го стори, той заявяваше, че няма да се усамотява пред огъня и няма да зове „о,

Милостивий“, тъй че няма да получи пръчката, и онзи бързо се съгласяваше.

Нашият човек не прояви самостоятелно склонност към магьосничество и суфизъм, а беше подтикнат. Подтикна го баща му. Просто шейхът искаше най-различни неща от аллаха: имаше много синове и се стремеше да им даде образование, а беше беден и не можеше да посрещне всички разноски. Често сключваше заеми и изплащането им му тежеше. Искаше му се доходите му да се увеличават от време на време, искаше му се да се издига, затова и се местеше от служба на служба. И за всичко се обръщаше към аллаха с молби, призови и просби за помощ. Най-любимото му средство да се домогне до нещо желано беше повторението на сура „Я, син“. Изискваше от невръстния си син да повтаря сура „Я, син“, защото беше малък и сляп и с тези две особености беше угоден аллаху, заемаше високо място при него. Нима аллах ще отхвърли просбата на едно сляпо момче, което иска нещо от него чрез четене на Корана!

Повторението на „Я, син“ имаше варианти — първи вариант: усамотява се и чете сурата четири пъти, после иска каквото му трябва; втори вариант: усамотява се и я чете седем пъти, после иска каквото му трябва; трети вариант: усамотява се и я чете четиридесет и един пъти, след всяко четене се казва и молитвата „Я, син“, „О, сонм смирен, бъди благословен!“ и чак тогава иска каквото му трябва. При третия вариант тамянът беше задължителен.

Шейхът заръчваше на сина си малките повторения за малки неща, средните — за важни и големите — за неща, засягащи цялото семейство. Ако се опитваше да вкара някои от синовете си в училище безплатно, трябваше малкото повторение; ако просеше от аллаха да изплати тежък дълг — средното; ако искаше да се премести на друга служба и да се увеличи заплатата му с някоя лира — голямото повторение. За всяко повторение се заплащаше: за малкото — парче захар или халва, за средното — пет милима, за голямото — десет. Много пъти се усамотява момчето да чете сура „Я, син“ по четири, по седем и по четиридесет и един пъти. Но най-удивителното е, че исканията му винаги се удовлетворяваха! И у шейха се затвърди убеждението, че синът му е благословен и угоден аллаху.

Заниманията с магьосничество и суфизъм не се ограничаваха до просби или пророчества кое от съкровенията неща ще се сбъдне.

Постепенно те прераснаха в защита от неприятностите и избавления от бедствията. Момчето вече е забравило много случки, но никога няма да забрави ужаса, изпълнил сърцата на всички жители на градеца и околните села, когато от Кайро дойде новината, че след няколко дни на небето ще се появи опашката звезда, че на втория час след пладне опашката ѝ ще докосне Земята и тя ще се превърне в суха трева, а вятърът ще я отнесе. Жените и простите хорица не се уплашиха, или по-точно не изпитаха страх, но колчем се заговореше или чуеше за нещастieto, ги обхващаше паника, ала бързо се връщаха към ежедневните си работи. Но сведущите по религиозните въпроси, „носителите на Корана“, последователите на тарика и техните ученици бяха наистина обезпокоени и уплашени, сърцата им биеха лудо, водеха нескончаеми разговори. Някои твърдяха, че катастрофата няма да се случи, тъй като противоречи на известните знаци на този час, че Земята не може да изчезне, преди да се появи яздитно животно, огън и антихрист, преди месията да слезе на Земята и да я насити със справедливост, след като е била пълна с насилие. Други пък бяха на мнение, че катастрофата е едно от предопределенията на този час. Трети разсъждаваха, че катастрофата вероятно ще настъпи, като причини някои разрушения на Земята, но няма да я погуби напълно. Говореха по цял ден и с приближаването на нощта чак до вечерната молитва повтаряха:

— Единствено в аллах е спасението от идващото бедствие.

Дните се нижеха. Съдбовният час дойде. На небето не се появи опашката звезда и никакво разрушение не сполетя Земята — ни голямо, ни малко. Сведущите по религиозните въпроси, „носителите на Корана“ и последователите на тарика, се разделиха на две: учените, черпещи науката си от книгите и свързани с ал Азхар, се смятаха за победители и се перчеха: „Нали ви казвахме! Тази катастрофа не може да се случи, преди да се появят знаците на часа. Не ви ли казвахме да не вярвате на звездобройците?!“ А „носителите на Корана“ говореха: „Не! Катастрофата сигурно щеше да се случи, ако не беше милостта на аллаха към кърмачетата, бременните и животните. Той се вслуша в молитвата на молящите се и в покорството на покорните.“ Суфитите и мистиците обясняваха: „Катастрофата сигурно щеше да настъпи, ако не беше полюсът на властелина^[3], който да посредничи между хората и аллаха, да отмахне бедствието и да поеме греховете на людетe.“

Някой може да каже: „Хората се предпазват от хамсина^[4], обладани от магьосничество и суфизъм.“ Но аз ще ти разкажа какво си спомня момчето за дните преди „Мирисането на въздуха“.

Тези дни бяха необикновени. Радост и страх се примесваха в сърцата на жените, децата и „носителите на Корана“. В петъчния ден те се хранеха разточително, при това със специално приготвени ястия, а в събота изяждаха огромно количество боядисани яйца. Учителите по Коран се готвеха грижливо: купуваха бяла гланцова хартия, нарязваха я на лентички и на всяка написваха „тайнствените“ букви от началото на някоя сура „алиф, лям, мим, сад“, навиваха лентичките и пълнеха джобовете си. В събота обикаляха къщите и ги раздаваха с искането всеки да глътне по четири на „гладно сърце“. Уверяваха, че който глътне от тези лентички, ще се спаси от неприятностите на хамсина и особено от възпаление на очите. Хорицата им вярваха, гълтаха лентичките и в замяна даваха червени и жълти яйца. Момчето не знаеше какво прави сиди със събраните през „Светлата събота“ яйца — често наброяваха няколкостотин.

Подготовката на учителите по Коран за този ден не се изчерпваше с приготвянето на лентичките. На листове бяла гланцова хартия изписваха „наследството на пророка“:

*Наследството на Таха^[5]: броеници две, Коранов
свитък,
съд с антимон, килима два, тояга, воденичен камък.*

След „наследството“ добавяха една молитва, за чиито думи твърдяха, че са асирийски: „Даби дабанди, кари каранди, сари саранди, сабр, сабарбатуна, задръжте надалеч от нас, при нас да не пристига, а близо ли е то до нас, то нас да не измъчва“, и т.н. Навиваха листовите и ги раздаваха като амулети и талисмани на жените и децата, а в замяна получаваха сребърни монети, хляб, сладки, халва. Кандърдисваха хората да си вземат от талисманите и амулетите и жените ги приемаха с пълно доверие, но това не им пречеше в деня на „Мирисането на въздуха“ да закачат по вратите половинки глави лук, за да се предпазят от ифритите, и да ядат само прораснал боб.

[1] Ибн Халдун (1332–1406) — „бащата“ на социологията, известен с философския си труд „Встъпление (в историята)“, върху Който Т. Хусейн е защитил докторска дисертация. — Б.пр. ↑

[2] Аллах има деветдесет и девет имена. — Б.пр. ↑

[3] По представите на суфитите — най-големият светия през определена епоха. Той е невидим, но управлява всички останали светии. — Б.пр. ↑

[4] Пролетен вятър, който влияе зле на хората с лабилна нервна система и сърдечни заболявания. Настъпването му се ознаменува с шумен празник — „Мирисането на въздуха“. — Б.пр. ↑

[5] Едно от имената на пророка. — Б.пр. ↑

Аллаху било угодно седи да страда много от ученика си. Не му стигаха произшествията с изпита пред шейха, не му стигаха непрекъснатите нещастия, причинени от усърдието на момчето да учи „Хилядостиието“ и разни други текстове, което го направи „трудно“ и неприятно — накара го да се възгордее пред връстниците си и седи, да си въобрази, че вече е учен, и да не се подчинява на арифа. Не! Трябваше да се случи още едно нещастие, което човечецът наистина не очакваше. Беше много по-голямо от сполетелите го досега беди, защото го засегна професионално.

Един прекрасен ден в градеца се появи някакъв мъж от Кайро — инспектор по земеделието — на средна възраст, феслия^[1], говореше френски и обясни, че е завършил техническо занаятчийско училище. Беше весел, жизнерадостен и общителен. Хората бързо го обикнаха и започнаха да го канят на гости и по събирания. Скоро бащата на момчето се сприятели с него. Още преди пристигането му беше уговорено седи да чете в къщата на шейха ежедневно по някоя сура от Корана. Така си докарваше по десет пиастъра на месец — едно високо възнаграждение, плащано само от знатни люде. Седи също обикна новодошлия и все го хвалеше. Дойде рамаданът. Нощем хората се събираха в дома на един търговец, знатен човек, където седи щеше да чете Корана целия месец. И момчето ходеше там, дори от време на време четеше по някоя сура или по някоя част, докато седи си почиваше. Една нощ инспекторът го чу и каза на баща му:

Синът ти трябва да се научи да пее Корана.

— Ще се научи при някой шейх в ал Азхар.

— Тук аз мога да го науча да го пее по начина на Хафс и като отиде в ал Азхар, ще му бъде по-лесно да изучи другите седем, десет или четиринадесет четения.

— Ти да не би да знаеш Корана?! — изненада се шейхът.

— Дори мога да го пея. Ако не бях толкова зает, щях да науча сина ти да го чете по всички начини. Все пак искам да отделя по час-

два на ден и да го науча поне по начина на Хафс. Ще му преподавам техниката на мелопея и ще го подготвя истински за ал Азхар.

— Как един феслия, дете говори френски, ще знае Корана и даже начините на четене?! — изумиха се присъстващите.

— Аз съм питомец на ал Азхар и стигнах доста далеч в религиозните науки, но после се преместих и завърших занаятчийско техническо училище — обясни инспекторът.

— Прочети ни нещо — помоли някой.

Инспекторът си изу обувките, седна по турски и изпя сура „Худ“ по начин, който въобще не бяха чували. Не питай за възторга на хората, за уважението им. Не питай за мъката на сиди, за раздразнението му — той прекара нощта, като да беше поразен от гръм.

На сутринта шейхът се разпореи синът му да ходи всеки ден в дома на инспектора. Момчето се зарадва безумно, пренесе настроението си и в училище и разказваше ли разказваше на връстниците си. Не питай колко мъка оставиха тези приказки в душата на сиди. Той нахока момчето и му забрани да споменава името на инспектора в училище.

Момчето отиде при инспектора, който му прочете „Подарък за децата“^[2] и му обясни основните правила за четене на Корана. Научи го кога да удължава гласните и кога да произнася носово, кога да приглушава, кога да слива думите и т.н. Момчето изпадна във възторг от тази наука и разказваше подробно на връстниците си в училище. Обясняваше им, че сиди не знае да удължава и не се съобразява с носовото произношение, не прави разлика между удължаването на буквите и думите. Ехото от всичко това стигаше до сиди, огорчаваше го, натъжаваше го, а понякога го изкарваше и от равновесие.

Отначало момчето четеше Корана пред инспектора. Той го обучаваше къде са паузите и къде са връзките. Започна да му подражава в мелопея и да възпроизвежда точно напева. По същия начин четеше Корана и в училище. Баща му го изпита и като чу, че чете Корана по нов начин, изпадна във възторг и похвали инспектора. Нищо не ядосваше сиди повече от такива похвали.

Цяла година нашият човек чете Корана с инспектора. Усвои отлично мелопея по правилата на Хафс и дори щеше да започне да

изучава и правилата на Уарш, но се случиха някои събития и се наложи да замине за Кайро.

Защо обичаше да ходи в този дом? Дали защото беше във възторг от инспектора и се стремеше да изучи до съвършенство Корана и мелопея, или за да ядосва сиди и да показва превъзходството си пред връстниците си? Да! През първите два месеца — да, но по-късно към дома на инспектора го теглеше и друго...

Инспекторът беше на средна възраст, някъде около четиридесетте. Беше се оженил за едно девойче, ненавършило още шестнадесет. Нямаше деца. Голямата му къща се обитаваше само от това девойче и баба ѝ жена на около петдесет. Нашият човек започна да ходи там. Отиваше, връщаше се и само инспекторът му обръщаше внимание. Но щом посещенията му зачестиха, девойчето се поразговори с него, заразпитва го за самия него, за майка му, за братята му, за къщата им. Отначало ѝ отговаряше стеснително, после — по-подробно и накрая — съвсем свободно. Между тях се завърза едно чисто приятелство, сладко за душата и приятно за сърцето му. Но то тежеше на сърцето на старицата, а инспекторът не подозираше нищо.

Започна да ходи в дома на инспектора преди уговорената среща, за да спечели някой и друг час за разговори с девойката. Тя го очакваше, посрещаше и го водеше в стаята си. Сядаше, настаняваше го и си приказваха. Постепенно разговорът преминаваше в приятна забава, забава детска — нищо повече, но приятна. Разказваше всичко на майка си, а тя се смееше и съжаляваше девойчето.

— Оженили детето за такъв шейх, а тя нито познава някого, нито някой знае за нея — съжали я веднъж майката пред дъщерите си. — Стегнала ѝ се душата, иска ѝ се да се позабавлява.

След този ден майката се постара да се запознае с девойката, канеше я на гости и често я посещаваше.

---

[1] В началото на века фесове са носили хората, получили светско образование, за разлика от духовенството и възпитаниците на религиозните училища, които са носили чалми. — Б.пр. ↑

[2] Трактат в стихове от Сулайман ал Джамзури (умр. 1784) за пеенето на Корана. — Б.пр. ↑

Дните на момчето се нижеха между дома, училището, съда, джамията, къщата на инспектора, събиранията на сведущите по религиозните въпроси и ритуалите на зикр. Не бяха ни сладки, ни горчиви. Понякога му се струваха сладки, друг път му се струваха горчиви, а помежду имаше вяли и безсмислени. Докато един ден наистина вкуси страданието и разбра, че досегашните му страдания, заради които мразеше живота, не представляват нищо. Съдбата може да накара хората да се мъчат и да страдат, но в същото време да ги кара да обичат живота и да го облекчават.

Момчето имаше сестра. Беше най-малката в семейството, само на четири години. Приветлива и лъчезарна, приказлива и сладкодумна, с необузdana фантазия радост за цялото семейство. По цели дни се забавляваше и си играеше самичка: сядаше пред стената и ѝ говореше, тъй както майка и разговаряше с гостенките си; на всяка кукла вдъхваше живот и я превръщаше в „личност“. Ето тази кукла е жена, а онази — мъж, другата — юноша, по другата — девойка. Детето сновеше между своите творения и им говореше закачливо и игриво, или гневно-сърдито, или спокойно-уверено. Цялото семейство изпитваше истинско удоволствие да слуша тези приказки, да наблюдава неизброимите игри, без детето да забелязва, че някой го слуша или наглежда.

Беше по времето, когато приближаваше Празникът на жертвоприношението^[1]. Майката започна да се готви за този ден. Подреждаше къщата, печеше хляб и сладки. И братята се готвеха за празника — големите ходеха ту при шивача, ту при обуцаря; малките се забавляваха от оживлението, обхванало дома, а нашето момче наблюдаваше и едните, и другите с някаква своя философия, към която вече беше привикнал. Нямаше нужда да снове между шивача и обуцаря, нямаше вкус към необичайно оживените забавления; усамотяваше се и живееше в света на фантазията, подхранвана от поглъщаните без мярка най-различни приказки и книги.

Празникът наближи. Една сутрин детето се събуди необичайно посърнало и апатично. Никой не му обърна внимание. В провинцията е нещо нормално да се отнасят пренебрежително към болестите на децата, особено ако семейството е многобройно и стопанката е затрупана с работа. Жените по селата и малките градове имат престъпна философия и не по-малко престъпна теория: детето хленчи — какво има майката да се занимава с него, че кое дете не хленчи! Ще мине един ден и една нощ и ще се оправи. Пък даже майката и да се занимава с него, тя презира лекарите или не знае нищо за тях, опира се на престъпната си теория — теорията на жените и на мислещите като тях. Точно по този начин и нашето момче изгуби очите си: възпалиха се, но дни наред никой не му обръщаше внимание. После извикаха бръснаря и той започна да го цери тъй, че отидоха и двете очи. По същия начин и момиченцето изгуби живота си! Дни наред беше посърнала и я тресеше. Лежеше в един ъгъл на къщата, само от време на време майка ѝ или сестра ѝ се сецяха да ѝ занесат нещо за ядене — един господ знае какво. А оживлението в дома не стихваше: на една страна се печеха хляб и сладки, на друга се чистеха стаи за гостите; по-малките лудуваха, по-големите имаха грижи с дрехите и обувките, шейхът излизаше сутрин и се връщаше вечер, за да се заседи с приятелите си до нощта.

На четвъртия ден следобед всичко това спря внезапно. Майката схвана, че над дома витае грозен призрак. Де сега смъртта не беше връхлитала този дом и любещата майка не беше изстрадала жилото на истинската болка. Да! Беше се улисала в своята работа, когато детето изведнъж заплака неистово. Майката заряза всичко и се хвърли към него. Плачът продължаваше и се засилваше. Втурнаха се и сестрите. Плачът продължаваше и се засилваше. Детето се превиваше и мятеше в ръцете на майка си, шейхът изостави приятели те си и дотича. Плачът продължаваше и се засилваше. Детето се тресеше ужасно, от сгърченото му лице се лееше пот. Другите деца и по-големите момчета оставиха игрите и приказките си и също дотичаха. Но плачът продължаваше още по-силно. Цялото семейство смълчано и съкрушено наобиколи детето, без да знае какво да прави!... Часовете се нижеха. Шейхът, изпаднал в безсилието на човек при подобни случаи, се отдалечи, шептейки молитви и думи от Корана, предназначени за аллаха; момчетата се изнизаха тихомълком — не

можеха да забравят игрите и разговорите си, но не можеха и да ги подновят. Смълчаха се объркани, а майка им, приседнала мрачна, вторачила очи в дъщеричката си, я тъпчеше с какви ли не лекове. Плачът продължаваше да кънти, а треската — да се усилва.

Никога не съм предполагал, че едно четиригодишно дете може да притежава такава сила. Дойде време за вечеря, масата беше сложена — подреди я голямата сестра. Шейхът и синовете му седнаха, но плачът на детето продължаваше и никой не посегна към храната един по един се разотидоха. Масата бе вдигната, а детето продължаваше да плаче и да се мята. Майката не откъсваше очи от него и само от време на време протягаше ръце към небето, открила главата си^[2] — нещо, което никога не правеше! Но този ден небесните двери бяха закрити, неизбежното беше предрешено. Шейхът можеше да си чете Корана, майката можеше да си реди молитвите. Най-чудното беше, че никой не помисли за лекар.

С настъпването на нощта плачът на момиченцето започна да стихва, гласът поотслабна, треската понамаля и нещастната майка реши, че аллах е чул молбите ѝ и кризата преминава. Кризата наистина преминаваше, аллах се беше смилил над детето — отслабналият глас и попресианалата треска идеха да покажат тази милост. Майката гледаше момиченцето си и ѝ се струваше, че ей сега ще заспи. Продължи да го гледа — настъпи успокоение. Без звук, без движение, само някакво съвсем леко дихание трептеше между полуотворените му устни, после и то престана: детето се раздели с живота.

Каква беше болестта му? Как тази болест отнесе живота му? Един аллах знае.

И се изви друг плач — нескончаем и неотслабващ. Започна друга треска — нескончаема и неотслабваща. Не плачът на детето, не треската на детето, а плачът на майката, видяла смъртта; треската на майката, изгубила рожбата си. Изплашени, децата и по-големите момчета се спуснаха към майка си, изпреварени от шейха. Покрусена и отчаяна, тя редеше несвързани думи — сълзи давеха гласа ѝ — и се блъскаше с упорита ярост по лицето. Мъжът ѝ стоеше пред нея прегърбен, онемял и се обливаше в сълзи. Съседи и съседки, чули плача, бързо заприиждаха. Шейхът отиде при мъжете, приемаше съболезнованията твърдо и сдържано. Синовете се разпръснаха из къщата — по-коравосърдечните заспаха, другите, с по-нежни сърца,

будуваха цяла нощ. Потънала в скръб и отчаяние, майката стоеше пред своята бездиханна, неподвижна дъщеричка, виеше, дереше лицето си и се блъскаше в гърдите, а около нея дъщерите и съседките ѝ я повтаряха — виеха, деряха лицата си, блъскаха се по гърдите — и тъй, докато премина нощта.

Ужасен беше часът, в който няколко души дойдоха да вземат детето, за да го отнесат там, откъдето няма връщане! Беше Денят на жертвоприношението. Домът подреден за празника, жертвата — приготвена! Господи, какъв ден! Господи, каква жертва! Колко ужасен беше часът, когато по пладне шейхът се върна у дома, отдал малката си дъщеря на земята!...

От този ден скръбта се свърза яко с това семейство. Не минаха и няколко месеца, и шейхът изгуби престарелия си баща; не минаха и няколко месеца, и майката изгуби грохналата си майка. Траурът не се вдигаше, страданията се нижеха ту остри, ту тихи до онзи гибелен ден, ден, какъвто семейството не знаеше; ден, който го дамгоса с неразлъчна безутешност, ден, в който двамата родители побеляха; ден, който накара майката да се облече в черно до края на дните си, да не изпита повече сладостта на радостта, да не се засмее, без после да не избухне в плач, да не заспи, без да е проляла сълзи, да не се събуди, без да пролее други, да не вкуси плод, преди да е раздала на бедните и на децата, да не се усмихне на празник, да посреща настъпващия ден с отвращение, пряко волята си.

Беше 21 август 1902 година. Ужасно беше лятото на тази година. Епидемия от холера заля Египет и порази жителите му мълниеносно, унищожи градове и села, заличи цели семейства. Сиди усилено приготвяше талисмани и пишеше заклинания. И религиозните, и светските училища бяха затворени. Лекарите и пратеници на санитарните власти се пръснаха из страната с лекарства и палатки да изолират болните. Страх изпълни душите и овладя сърцата. Животът престана да се интересува от хората. Всяко семейство говореше какво е сполетяло другите и очакваше своя дял от съдбата. Майката живееше в постоянен страх и хиляди пъти на ден се питаше кой от синовете или дъщерите ѝ ще бъде връхлетян от нещастieto. Имаше осемнадесетгодишен син — хубав, приятен, способен, умен, добросърдечен. Най-умният в семейството, най-умният, най-добросърдечният, най-искреният, най-внимателният с майката, най-

отзивчивият към бащата, най-нежният с малките братя и сестри, винаги в настроение. Завърши средно образование и постъпи в Медицинското училище. Очакваше края на лятото, за да замине за Кайро. При избухването на епидемията отиде при градския лекар и започна да му помага — твърдеше, че упражнява професията си. Така дойде 21 август.

Към залез се върна обичайно усмихнат, пошегува се мило с майка си и я успокои:

— Днес в града нямаше повече от двадесетина случая. Епидемията започва да утихва.

Но заедно с това се оплака, че не му е добре. Излезе и седна при баща си, та да си поприказват, както обикновено. После отиде, както всеки ден, с приятелите си до брега на канала Ибрахимия. С настъпването на нощта се върна и прекара около час в смях и закачки с братята си. Същата вечер настояваше всички да ядат чесън, защото предпазвал от холера. Самият той яде, ядоха и братята, опита се да убеди и баща си, но той не се съгласи.

Към полунощ цялата къща потъна в спокоен сън — и малки, и големи, и животни. Но някакъв странен вопъл изпълни спокойната атмосфера и пробуди всички. Шейхът и жена му, които спяха в широкия открит коридор, извикаха сина си по име. По-големите момчета наскочаха от постелите и побързаха да се обадят, по-малките седяха, триеха очи с ръце и обхванати от страх, се опитваха да разберат откъде иде звукът и каква е тази необичайна суетня.

Гласът беше на младежа, който повръщаше. Поседял час-два и за да не събуди никого, отишъл в тоалетната, излизайки на пръсти от стаята. Но болките му станали тъй нетърпими, че вече не можел да се владее и родителите му чули стона, които ги изплашил и заедно с тях всичко живо вкъщи.

Значи, младежът се беше заразил, епидемията беше намерила път към къщата и майката вече знаеше върху кого ще връхлети нещастieto. През тази нощ шейхът наистина беше достоен за възхищение. Запази спокойствие и въпреки уплахата, се владееше. Нещо в гласа му подсказваше, че сърцето му се къса, но той се показва твърд, готов да понесе нещастieto. Настани сина си в своята стая, нареди другите братя да се отстранят и излезе бързо, повика двама съседни и след по-малко от час се върна с лекаря.

В това време майката, изплашена, но изпълнена с решителност и вяра, се грижеше за сина си. Спреше ли да повръща, тя излизаше в коридора и вдигнала ръце и лице към небето, замираше в молби и молитви, докато чуеше стоновете от повръщането, за да се втурне към сина си. Подхващаше го през гърдите и държеше главата му, а езикът ѝ не спираше да сипе молби и просби.

Не успя да отдели другите момчета от болния. Те изпълниха стаята и го наобиколиха, а той — спреше ли да повръща, се шегуваше с майка си и играеше с малките си братя. Най-после лекарят дойде. Предписа това-онова, нареди едно-друго и си отиде с обещанието, че ще се върне на сутринта. Майката остана в стаята при сина си, шейхът стоеше наблизо мълчалив — не викаше, не се молеше, не отговаряше на никого, ако го заговореха. След дълги терзания най-сетне настъпи утрото. Младежът започна да се оплаква от болки в краката. Дойдоха сестрите му и започнаха да го разтриват. Той ту пъшкаше, ту сдържаше страданието си. Повръщането го изтощаваше и сърцата на родителите му се изпълваха с жалост. Семейството преживя сутрин, каквато никога не беше преживявало — мълчалива, мъчителна сутрин, в която витаеше ужас и страх. Дворът се наблъска с мъже, дошли да утешават шейха, къщата се наблъска с жени, дошли да утешават майката. На шейха и на жена му не им беше ни до едните, ни до другите. Час през час наминаваше и лекарят. Младежът помоли да телеграфират на брат му в ал Азхар и на чичо му в Горната провинция. От време на време искаше часовника и го гледаше, като че ли времето бързаше прекалено много, като че ли се боеше, че ще умре, преди да види брат си и стария си чичо. Господи, колко ужасен беше този час — третият час в четвъртък, 21 август 1902 година!

Лекарят излезе от стаята покрусен. Може би съобщи дискретно на двама от най-близките приятели на шейха, че младежът е в агония, защото мъжете влязоха в стаята. Този ден за първи път през живота си майката се показва пред мъже.

Младежът се мятеше в леглото — ту се повдигаше, ту се просваше, ту сядаше; сегиз-тогиз искаше часовника, от време на време повръщаше. Майката плачеше, двамата мъже го успокояваха, а той отговаряше:

— Да не съм по-добър от пророка! Нали и пророкът е умрял.

Викаше баща си, за да го успокои, но шейхът не отговаряше. Само ставаше, сядаше, хвърляше се на постелята или на пода. Нашето момче се беше свряло в един ъгъл на стаята и мълчеше поразено и изумено — мъка разкъсваше сърцето му.

Младежът се просна на леглото, безсилен да помръдне, и започна да стене, като от време на време притихваше. Постепенно стоновите ставаха все по-далечни. Момчето ще забрави всичко друго, но никога няма да забрави последното стенание на брат си — изнемошало, безжизнено, проточено и... мълчание. В този миг майката се надигна, търпението ѝ се изчерпа, твърдостта ѝ се стопи. Не можеше повече да се крепи и ако двамата мъже не я бяха подхванали, щеше да се строполи. Олюля се и излезе от стаята мълчалива, безсловесна. Но щом прекрачи прага, от гърдите ѝ се изтръгна такъв жален стон, че момчето не може да си го спомни, без сърцето му да се разкъса. Младежът шавна, тялото му премина тръпка, последвана от покоя на смъртта. Двамата мъже се приближиха, подредиха го, увиха го в саван, покриха лицето му и излязоха при шейха, но се сетиха, че някъде в стаята се е свряло момчето, и единият се върна, измъквайки го почти в безсъзнание. Отведе го при другите и го остави там като вещ.

За по-малко от час младежът беше приготвен за погребение и мъжете го понесоха на рамене.

Каква съдба! Не бяха стигнали до вратата на къщата и първият, който срещна ковчега, беше старият чичо, заради когото младежът бавеше с минути смъртта, за да го види.

От този ден шейхът придоби навика, щом седне на масата, да споменава сина си и да си поплаче. Жена му плачеше с него, а около тях синове и дъщери се опитваха да ги успокоят, ала не се получаваха нищо и всички избухваха в ридания.

От този ден семейството придоби навика от време на време да пресича Нил и да отива до гробището, макар преди да упрекуваше онези, които посещаваха покойниците.

От този ден психиката на момчето се промени изцяло. Наистина опозна аллаха и се стараеше да се приближи към него с всякакви средства: понякога с милостиня, друг път — с молитва, трети път — с четене на Корана. Аллах е свидетел, че към това го тласкаше не страх, не опасения, не привързаността към живота, а споменът, че брат му, учил в светско училище, се беше отнасял небрежно към религиозните

си задължения, и извършвайки разни религиозни обреди, момчето искаше да снесе от брат си някои прегрешения. Брат му беше осемнадесетгодишен. Момчето беше чувало от шейховете, че от петнадесет години молитвата и постът са задължителни. Сметна, че брат му дължи на аллах цели три години пост и молитва, и се задължи да извършва всеки ден петте молитви по два пъти — веднъж за себе си и веднъж за брат си; да пости по два месеца в годината — веднъж за себе си и веднъж за брат си, но да крие това от семейството — то да бъде един специален обет от него на аллаха; да раздава на бедните и на сираците, преди да е взел своя пай. Аллах е свидетел, че момчето изпълняваше своя обет няколко месеца и промени поведението си чак когато замина за ал Азхар.

От този ден момчето узна какво значи безсъние нощем. Колко дълги нощи прекара в мисли за брат си или в повторение на сура „Откровението“ по хиляди пъти, преотстъпвайки го в полза на брат си, или в съчиняване на стихове по подобие на прочетените в книгите с приказките, изпълвайки ги с мъката и болката си от загубата на брат си, като се стараяше поемата да не завършва без молитва към пророка. Доброто дело преотстъпваше на брат си.

Да! От този ден момчето позна кошмарите: всяка нощ му се присънваше болестта на брат му. И това продължи години. После порасна, ал Азхар му повлия значително и болестта на брат му започна да му се присънва по-рядко. Стана младеж, мъж, промени се с годините, но остана завинаги верен на брат си — споменаваеше го и го сънуваше поне веднъж в седмицата.

Скръбта на братята и сестрите по този брат поутихна, някои от приятелите и връстниците му го забравиха, споменът за него навестяваше баща му, но рядко. Ала две същества ще го помнят винаги и ще го споменават с настъпването на всяка нощ — майка му и момчето.

---

[1] Трансформирана библейската легенда за Авраам. Всеки правоверен мюсюлманин трябва да принесе жертва на всевишния. — Б.пр. ↑

[2] Традицията изисква арабката да стои дори вкъщи най-малкото пребрadena. — Б.пр. ↑

— Този път вече ще заминеш за Кайро с брат си, ще станеш „съсед на аллах“ и ще залегнеш да изучаваш науката. Дано доживея да видя брат ти кадия, а тебе — учен в ал Азхар, седнал до някоя колона и наобиколен от широк кръг многобройни слушатели.

Тъй каза шейхът на сина си в края на един есенен ден на 1902 година. Момчето чу думите, но нито повярва, нито се усъмни — предпочете да почака. Дните щяха да ги потвърдят или опровергаят. Колко пъти баща му беше давал подобни обещания, а после питомецът на ал Азхар заминаваше за Кайро и момчето оставаше в града да снове между дома, училището, съда и събиранията на шейховете.

Не разбра защо баща му изпълни обещанието си тази година. Казаха на момчето, че след няколко дни ще пътува. Дойде четвъртък и момчето се вижда, че наистина се стяга за път. Вижда се на гарата преди изгрев. Вижда се седнал по турски, с наведена глава, печален и тъжен; чува големия си брат ласкаво да го гълчи:

— Не си навеждай главата тъй! Не прави такова тъжно лице, че на брат ти му става мъчно.

Чува баща си да го окуражава сладкодумно:

— Какво те натъжава? Не си ли вече мъж? Не можеш ли да се отделиш от майка си? Или още ти се играе? Не се ли наигра?

Аллах е свидетел, че не поради разлъката с майка си е тъжен той, не защото нямаше да играе повече, а защото си спомни ясно онзи, който спеше там, отвъд Нил; спомни си, че той често мислеше как двамата ще учат в Медицинското училище. Спомни си го и се натъжи, но не каза нищо, не показва мъката си и се опита да се усмихне. Ако беше дал воля на душата си, щеше да се разплаче и да накара баща си и братята си също да се разплачат.

Влакът потегли, часовете се занизаха и нашият човек се вижда в Кайро в компанията на „съседите на аллах“, дошли при брат му да го поздравят и да си хапнат от донесената за тях храна.

Този ден мина. Беше петък и ето че се вижда в ал Азхар за молитвата. Слуша проповедника, старец с груб висок глас,

тържествено произнася съгласните — само по това се отличава от проповедника в градеца. Иначе и проповедта, каквато беше свикнал да я слуша, и житието на пророка същото, и възхвалата същата, и молитвата същата — ни по-дълга, ни по-къса от молитвата в градеца.

Вижда се вкъщи, или по-точно в стаята на брат си, малко нещо разочарован в предположенията си.

— Какво смяташ за рецитацията на Корана и видовете четене? — пита го брат му.

— Нямам нужда от такова нещо. Рецитацията изучих основно, а от видовете четене нямам нужда. Ти учил ли си видовете четене? Не ми ли стига да съм като теб? Имам нужда от наука, искам да уча право, граматика, логика, догматика.

— Стига! — прекъсна го брат му. — Достатъчно е тази година да учиш право и граматика.

Беше събота. Стана призори. Направи обредното умиване и молитвата. Стана и брат му и направи същото.

— Ще дойдеш с мен в еди-коя си джамия и ще присъствуваш на еди-коя си лекция, само че лекцията не е за теб, а за мене. Щом свърши, ще те заведе в ал Азхар и ще ти потърся някой шейх от нашите приятели, при когото ще ходиш, за да изучаваш принципите на науката.

— На каква лекция ще присъствавам сега? — попита момчето.

— На лекция по право — тълкуването на Ибн Абиди върху съчинението на ал Хаскафи „Отбраните перли“ — обясняваше брат му през смях, а устата му се пълнеше със звуци.

— Кой е шейхът?

— Шейх... — И момчето чу име, което беше чувало хиляди пъти.

Баща му често говореше за този човек и се хвалеше, че го познава от времето, когато бил кадия в провинцията. Майка му също го споменаваше и припомняше, че познава жена му — дълга, грубовата девойка, която се опитвала да придобие градски вид, но нямала нищо градско. Всеки път, щом питомецът на ал Азхар се върнеше от Кайро, бащата питаше за него, за лекциите му, за броя на учениците му, а синът разказваше за мястото на шейха във Върховния съд и за кръжеца му, посещаван от стотици слушатели. Бащата караше сина си да му

почете, тъй както чете шейхът; младежът се опитваше да го имитира, а бащата се смееше с възхищение и гордост.

— Шейхът познава ли те? — питаше той сина си.

— Как иначе! Аз и другарите ми сме най-добрите му ученици, най-любимите му. Посещаваме общите лекции, а после и специалните, в дома му. Често обядваме заедно, а след това работим с него по многобройните му книги, които той пише. — Младежът се впускаше в описания на къщата на шейха, на кабинета и библиотеката му, а бащата слушаше, изпаднал във възторг, и щом отидеше при приятелите си, им разказваше надутото чутото от сина си.

Така че момчето познаваше шейха и беше щастливо да попадне в неговия кръжец, да го слуша. Просто ликуваше, когато се събу при вратата на джамията и тръгна по рогозката, после по мрамора и накрая по мекия килим. Обзе го безмерно щастие, че заема място в кръжеца, че сядва на килима до една мраморна колона. Попипа я. Хареса му колко е гладка и приятна и се замисли върху думите на баща си: „Надявам се да доживея да видя брат ти кадия, а теб — до някоя колона в ал Азхар.“ Изпадна в размисъл, обхвана го желанието да докосне някоя колона в ал Азхар, за да разбере дали е като колоните в тази джамия. Изведнъж почувствува, че странната гълчава на учениците около него стихна, а после секна. Брат му го стисна за ръката и му пошепна:

— Шейхът пристигна.

Цялото същество на момчето се съсредоточи в ушите и се заслуша. И какво чу? Един глух, спокоен, надменен глас, изпълнен с нещо — кажи го високомерие, кажи го величие, кажи го както щещ, — нещо чудновато, което не му се хареса. Минаха няколко минути, а не можеше да различи ни буква от приказките, докато слухът му най-сетне не привикна към гласа на шейха, към еката на помещението и вече чуваше, изясняваше си и разбираше. По-късно се кълнеше, че от него ден намразил „науката“. Чуваше:

— Ако ѝ кажеш: ти си разведена, или ти си поведена, или ти си преведена, или ти си изведена, то разводът е станал независимо, че изразът е променен.

Шейхът говореше напевно, декламативно, церемониално, с хриплив глас, който се опитваше да направи приятен. Завърши това

„песнопение“ с фразата, повтаряна през цялата лекция: „Разбираш ли, рабрецо?“

— Какво значи „рабрец“? — попита той след лекцията.

Брат му се заля от смях:

— На езика на шейха това означава „храбрец“.

Отидоха в ал Азхар. Брат му го представи на учителя, който цяла година го обучаваше в правилата на правото и граматиката.

Ти, моя доверчива, искрена, добродушна дъще. Ти си на девет години — възраст, когато децата са във възторг от татко и мама; възраст, в която правят от тях идеал за цял живот: подражават им в приказките, в действията, опитват се да бъдат във всяко отношение като тях; хвалят се с тях пред връстниците си; въобразяват си, че в детството си тъкмо те са били идеал и пример — така както и сега, — достоен за подражание.

Не е ли така? Не смяташ ли, че баща ти е най-добрият и най-благородният? Не смяташ ли, че е бил най-доброто и най-способното дете? Не си ли убедена, че той е живял както живееш ти, или даже по-добре от теб? Не ти ли се иска сега да живееш тъй както баща ти е живял през осмата си година? А в същото време баща ти полага какви ли не усилия, обременява се с какви ли не трудности, само и само да не допусне да живееш като него, когато беше малък.

Тогава аз го познавах добре, дъще. Разкажа ли ти какъв беше, ще предизвикам много твои съмнения и разочарования, ще отворя в доверчивото ти сърце и в нежната ти душа врата към тъгата. Грехота е да я отворя в този хубав период от живота ти. Затова сега няма да ти разкажа нищо за баща ти през онези години. Няма да ти разкажа нищо, докато не пораснеш малко и не започнеш да четеш, да разбираш и да преценяваш: докато един ден не се убедиш, че баща ти те е обичал истински, че се е старал да те направи истински щастлива и в известна степен е успял, защото те е отстранил от детството и юношеството си.

Така е, дъще моя! Аз познавах добре баща ти в онези години. Знам, че сърцето ти прелива от нежност и милосърдие. Опасявам се, че ако ти разкажа всичко, което знам за баща ти от онова време, ще те обхване състрадание и жалост и ти ще се разплачеш.

Виждам те един ден, седнала на коленете на баща си, а той ти разказва историята на Едип цар: излязъл от двореца с вече избодени очи, без да знае какво да направи. Приближила се дъщеря му Антигона, повела го и му показала пътя. Виждам те как слушаш историята: в началото — весела, но постепенно цветът ти се промени,

умното ти челце се сбърчи и ти избухна в плач, хвърляйки се да целуваш баща си. Майка ти се втурна, пое те от ръцете му и не те остави, докато не те успокои. Майка ти разбра и баща ти разбра, и аз разбрах, че плачеш, защото видя Едип цар като слепия си баща — той също не вижда и сам не може да намери пътя. Ти плака и за баща си, и за Едип цар.

Зная, че детинското у теб е смесица от игри, смях и някаква жестокост. Боя се, дъще моя, че ако ти разкажа какъв беше баща ти през някои години от юношеството си, ти ще му се смееш с пренебрежителна жестокост. Не желая едно дете да се смее на баща си; не желая да се забавлява за негова сметка и да бъде жестоко с него. Наред с това аз познавах баща ти в периоди от живота му, за които мога да ти разказвам, без да те натъждавам и без да предизвиквам насмешки и подигравки.

Познавах го тринадесетгодишен, когато го изпратиха в Кайро, за да учи в ал Азхар. Момчето наистина беше усърдно и прилежно. Беше слабичко, бледо, занемарено, по-скоро бедно, нежели богато. Пренебрежителни погледи се плъзгаха по мръсната му наметка, по бялото му таке, отдавна станало сивкаво черно, по подаващата се изпод наметката риза, накапана от храната, по старите му кърпени обувки. Пренебрежителни погледи се плъзгаха по всичко това, но и му се усмихваха, като го виждаха в тези вехтории — него, слепия, но с ясно чело и усмихнат. Бърза с придружителя си към ал Азхар, без да обърква крачките си, без да се препъва, без никаква следа от сянка по лицето, сянка, която обикновено покрива лицата на слепите. Пренебрежителните погледи се плъзгаха, но и му се усмихваха, заглеждаха го с някаква доброжелателност, видеха ли го на уроците напрегнато заслушан да поглъща жадно всяка нова дума на шейха, усмихнат, а не измъчен и отегчен, без да показва склонност към забавленията на момчетата около него, обладани единствено от мисълта за лудории.

Познавах го през тези години, дъще моя. Колко ми се иска да го опознаеш, тъй както го познавах аз. Чак тогава ще разбереш каква разлика има между него и теб. Но ти просто не можеш — на девет години животът ти се вижда благодатен и честит!

Познавах го, когато цял ден, цяла седмица, цял месец, цяла година ядеше едно и също — сутрин и вечер, — без да се оплаква, без

да недоволствува, без да проявява нетърпение, без да се замисля, че е достоен за окайване. И ако ти, дъще моя, някой ден хапнеш малко от тази храна, майка ти би се уплашила. Веднага ще ти даде чаша минерална вода и незабавно ще извика лекар.

Цяла седмица, цял месец баща ти преживяваше само с хляба на ал Азхар. Тежко на питомците на ал Азхар от хляба му — в него намираха клечки слама, разни камъчета и всевъзможни буболечки.

Той преживя не седмици, а месеци наред, топвайки този хляб в чер мед. Ти не знаеш какво е чер мед и дано никога не узнаеш!

Така живееше твоят баща. Усърден и усмихнат на живота и учението, лишен от всичко, но почти незабелязващ лишенията. Годината свърши и той се върна при родителите си. Посрещнаха го с въпроси как се храни, как живее. И той започна да нарежда едни измислици, тъй както ти измисля приказки, и им разправи, че животът му е едно изобилие и благодат. Не любовта към измислиците го подтикна да излъже. Жалеше тези двама старци и не искаше да ги тревожи със своите лишения; жалеше и брат си — питомца на ал Азхар — и не искаше родителите му да научат, че си присвоява за негова сметка някои благинки. Такъв беше животът на баща ти през тринадесетата му година.

Попитай ли го как стана това, което е сега, как стана привлекателен, та да не го поглеждат вече пренебрежително и насмешливо, как можа да ви осигури на теб и на брат ти — приятен живот, как можа да предизвика у мнозина завист, злоба и ненавист, а у други респект, уважение и поощрение, ако попиташ как е стигнал от онова положение до това, — няма да мога да ти отговоря. Но има друго създание, то може да ти даде отговор на този въпрос. Питай го, то ще ти каже.

Знаеш ли кое е? Погледни го! Това е онзи ангел хранител, който се надвесва над леглото ти вечер, за да срещнеш спокойно нощта и да потънеш в сладък сън; който се надвесва над леглото ти сутрин, за да срещнеш с радост и веселие деня. Не си ли задължена на този ангел за спокойните си нощи и веселите си дни?!

Ето, дъще моя, този ангел се склони над баща ти замени бедствието с благодат, отчаянието — с надежда, бедността — с богатство, страданието — с щастие и чистота.

Твоят баща е задължен на този ангел не по-малко от теб. Дъще моя, помагайте си с брат си да изплатите този дълг. Вие сте още далеч от онова, с което искате да се издължите.

1929 г.

ВТОРА ЧАСТ

От две седмици, даже малко повече от две седмици, живееше в Кайро, а знаеше само, че е напуснал провинцията и се е преселил за дълго в столицата, за да изучава различни науки в ал Азхар; че дните му ще са изпълнени с три вида занимания, които смътно си представяше.

Живееше в непозната къща и стигаше дотам по също тъй непознат път: на връщане от ал Азхар завиваше надясно и влизаше през една порта — денем отворена, нощем заключена, а след вечерна молитва по средата ѝ открехваха тясна вратичка. Щом прекрачеше портата, усещаше, че слаба топлина близва дясната му буза и лек дим гъделичка ноздрите му, а отляво до слуха му долиташе непознат звук, който пораждаше в душата му известна почуда.

Дни наред чуваше този звук на връщане от ал Азхар — и сутрин, и вечер, — без да може да го определи, а се срамуваше да попита. Чак по-късно в някакъв разговор разбра, че тъй бълбукат наргилетата на кварталните търговци, които собственикът на кафенето приготвя и точно оттам се разнася слабата топлина и лекият дим. След няколко крачки отминаваше това влажно покрито място, където лесно можеше да се подхлъзне, защото кафеджията плискаше непрекъснато вода наоколо, и излизаше на открит, но тесен и мръсен път.

Тук се носеха непознати, неясни миризми, които нашият човек едва различаваше. В ранно утро и с настъпването на нощта те се стелеха бавно и противно, а колкото повече напредваше денят и жегата се засилваше, толкова повече се изостряха.

Нашият човек продължаваше по тесния път, който рядко биваше прав. Придружителят му често го побутваше наляво-надясно, за да заобиколи някое препятствие. Вървейки, той въртеше лице към сградите от двете страни, а отминеше ли препятствието, пак поемаше право по пътя с бавни, тревожни крачки; ноздрите му се изпълваха с противни миризми, а ушите — с остри смесени звуци: едни се спускаха отгоре, други се издигаха отдолу, разнасяха се отдясно,

разнасяха се отляво, срещаха се във въздуха и като че ли се наслаждаваха над главата му в тънък, но набъбващ облак.

Това бяха всевъзможни звуци: гласове на жени-кавгаджийки, гласове на мъже, които се надвикваха разгневени или беседваха дружелюбно, звуци от разтоварване и тътрुzenie на тежки товари, тананикането на водопродавеца, крясъците на каруцарите, погнали я магаре, я муле, я кон, отчаяното скърцане на някоя каруца — често облакът от звуци биваше пронизан от магарешки рев или конско цвилене.

Нашият човек се провираше уплашен през всичко това, почти без да го забелязва, докато стигнеше онова място на пътя, където чуваше смесица от разговори, идещи от отворената вляво врата, и вече знаеше, че след една-две крачки ще завие наляво, за да се изкачи по стълбата, която ще го отведе в жилището му. Стълбата не беше нито много широка, нито много тясна, с каменни стъпала, но тъй като върволица хора минаваха по нея, а никой не я миеше или чистеше, беше се наслоил дебел пласт пръст — толкова утъпкана и твърда, че скриваше камъка и стълбата изглеждаше като кирпичена.

Въпреки че момчето винаги броеше стъпалата, когато се качваше или слизаше, а в тази къща живя колкото аллаху бе угодно и мина безброй пъти по стълбата, ни веднъж не му хрумна да си преброи крачките. Изкачи се само два пъти и вече знаеше, че след няколко стъпала трябва да се обърне малко наляво и да продължи, отминавайки отдясно тясната врата, в която никога не свърна, но знаеше, че води към първия етаж.

Та така — отдясно оставаше входът към етажа, чиито обитатели не се интересуваха от наука — там живеяха работници и дребни търговци. Продължаваше да се изкачва и едва стигнал втория етаж, запъхтените му гърди усещаха слабо облекчение от прилива на свеж въздух, който му позволяваше да диша, след като едва не се беше задушил по мръсната стълба. Изпитваше облекчение и при гласа на папала, който грачеше неспирно, сякаш призоваваше всички за свидетели срещу тиранията на своя стопанин персиец, затворил го в тази противна клетка, за да го продаде утре или вдругиден някому, който ще го държи затворен в също такава противна клетка, докато се избави от него, прибирайки си парите, за да купи друг папал и го сложи вместо него в този затвор; и онзи ще крещи като него и ще чака

стопанина си, както го чака той, да го подхвърля от ръка на ръка и от клетка на клетка заедно с тъжния му грак, който забавлява хората.

В горния край на стълбата, когато свежият въздух обляхваше лицето му, а гласът на папала го подканяше да се обърне надясно — както и правеше, — нашият човек продължаваше по тесния проход, минавайки край две помещения, обитавани от двама персийци: единият — все още млад, а другият вече на години; единият — груб, нелюбезен, необщителен, другият — кротък, мил, дружелюбен.

Стигаше до стаята си, по-скоро коридор, и влизаше. Тук бяха натрупани веществените, тъй да се каже, принадлежности на дома и се минаваше в другата стая. В нея се помещаваха „духовните“ принадлежности. Тя беше едновременно и спалня, и трапезария, и място за дневни и вечерни разговори, и място за учене. Тук бяха книгите, приборите за чай и част от лакомствата. Мястото му тук се знаеше. То беше определено, както впрочем и мястото му във всяка друга стая, в която живееше или посещаваше: вляво от вратата. Правеше една-две крачки и стигаше до постлана на пода рогозка с метнат отгоре ѝ стар, но скъп килим. Там седеше през деня, там спеше през нощта. Подхвърляха му някаква възглавница да положи глава и одеяло да се завие. Успоредно на неговото, само че доста високо, беше мястото на брат му — шейха; просната на земята рогозка, върху нея съвсем приличен килим, отгоре му — тепаник, тепаникът покрит с много дебел дюшек, напълнен с памук и застлан с чаршаф. На този дюшек седеше младият шейх, тук седяха и неговите близки приятели. Те не се облягаха на стената, както правеше момчето, а се подпираха на възглавници, подредени върху дюшека. Нощем мястото за седене се превръщаше в легло за младия шейх.

Толкова знаеше момчето за най-близкото си обкръжение. Второто му занимание беше да изминава пътя между дома и ал Азхар. Излизаше от покритото с навес място и усещаше по лявата си буза топлината от кафенето, до дясното му ухо достигаше бълбукането на наргилетата. После кривваше към гостилничката, която остави дълбока дия в живота му — гостилничката на хаджи Фируз, дето продаваше на жителите на квартала почти всичко необходимо за прехраната им: сутрин търгуваше с различни видове варен боб — същото разнообразие можеше да се намери и при другите търговци, но той беше майстор и затова продаваше скъпо. Имаше и постен боб, и боб, запържен с всякакви масла, и краве, и овче, при нужда прибавяше и цял куп подправки апетитни и съблазнителни, та учениците просто се разоряваха, ако се хранеха при него, освен че на сутрешните уроци им беше тежко, а на обедните вече заспиваха.

По свечеряване хаджи Фируз продаваше на съкварталците си сирене, маслини, тахан, мед, а на по-придирчивите — дори консерви тон и сардина. С настъпването на нощта някои купуваха неща, които не се назовават и не се ядат — за тях се говори само шепнешком и предизвикват голяма завист.

Момчето чуваше недомлъвките и схващаше по нещо, но в повечето случаи не му беше ясно. Минаха дни, последваха ги други — поотрасна и започна да проумява загадката и тайнствените думи, понаучи това-онова и преосмисли много неща, претегли отново и прецени много хора.

Хаджи Фируз беше черен като въглен, висок, мълчалив. Дори когато говореше, почти не се забелязваше; неговият изопачен арабски — по името можеше да се предположи, че е персиец — остави неизличими следи у момчето.

В квартала и особено сред търсачите на знания, както наричаха учениците на ал Азхар, хаджи Фируз заемаше особено място. До него прибягваха, щом напреднеше месецът и издръжката закъснееше, а парите се свършваха. Хранеха се на вересия, сключваха заеми за някой

и друг грош, търсеха го по много свои въпроси. Затова името му се въртеше постоянно на езика им наред с имената на редица учени шейхове от достопочтения Азхар.

Хаджи Фируз заемаше особено място в живота на учениците и по друга причина: на негово име те получаваха писмата с вести от близките си, а понякога и онези теснички листчета, с които отиваха до пощата: на влизане джобовете им бяха празни, а на излизане пълни със сребро, което звънтеше приятно и в ушите, и в сърцата им.

Ето защо всеки ученик наминаваше непременно и сутрин, и вечер към хаджи Фируз — да го поздрави и да хвърли крадешком бърз поглед към мястото, където писмата очакваха получателите си. Колко пъти се връщаха у дома със запечатан плик, поразен от разнородни маслени петна! Но колкото и да беше изцапан, той беше по-желан от която и да е книга по право, граматика или други там науки.

И тъй — излезеше ли от покрития с навес проход, тръгваше към гостилничката на хаджи Фируз. След няколко крачки редом до своя придружител той поздравяваше хаджи Фируз, осведомявайки се за писмо — понякога имаше, понякога нямаше, — и продължаваше нататък усмихнат или намръщен; завиваше наляво и поемаше напред по дългата тясна улица, която гъмжеше от минувачи — студенти, търговци, продавачи, работници; товарни каруци, теглени от магарета, коне и мулета, на които каруцарите подвикваха понякога окуражително, понякога ругаеха или се караха с изпречилите се на пътя мъже, жени и деца. Отляво и отдясно на улицата имаше най-различни магазинчета — в някои се приготвяше храна за бедняци и сиромаси и въпреки противната им миризма бяха любимо място за мнозина търсачи на знания, работници, припечелващи само с двете си ръце; хамали, пренасящи едно-друго на гръб. Едни се отбиваха в магазинчетата, купуваха си по нещичко и го изяждаха набързо още там; други го отнасяха вкъщи, за да му се насладят по-дълго или да го поделят с някого; трети усещаха съблазнителните миризми, но не се поддаваха: викаха ги, ала те не отговаряха; очите им виждаха, носовете им душеха, желанието им се обаждаше, но ръцете им кротуваха, защото джобовете им изневеряваха. Те отминаваха с нищета в душите, с озлобление и гняв в сърцето, но наред с това — с някаква отстъпчивост към съдбата и смирение пред участта си.

В други се водеше спокойна, кротка, мълчалива търговия — не се говореше нищо или почти нищо. Ако се кажеше нещо, то се казваше шепнешком, едва доловимо за слуха — изричаше се изящно и вежливо, меко и деликатно. И въпреки всичко, или може би тъкмо поради това, тази търговия носеше солидно богатство и големи пари. В повечето от тези магазини се въртеше търговия с мляко и сапун, а някъде имаше дори захар и ориз.

Момчето се провираше през всичко това — усещаше го остро, но щеше да бъде в пълно неведение, ако неговият придружител не му обясняваше от време на време някои неща. Момчето продължаваше напред по пътя — понякога стъпваше по равно, друг път пропадеше: ако пътят беше гладък — вървеше добре, ако се кривеше или биваше неравен — се препъваше. Така стигаше до завоя наляво и тръгваше по извънредно тясна, невъобразимо криволичеща и ужасно мръсна уличка, потънала в застой, развален до крайност въздух, в който се наслаждаваше отвратителна воня, сегиз-тогиз се разнасяха слаби, жалостиви гласове, зад които прозираше мизерия. Те просека дотегливо: шумът на стъпките ги възбуждаше, сякаш възприемаха живота единствено чрез слуха си, и призоваваха тези стъпки, колчем ги чуеха. Обаждаха се и други гласове — кратки, груби, приглушени, остри, — гласовете на онези летящи твари, пристрастени към мрака, отдадени на пустотата и опитомени от разрухата. Често тези гласове се смесваха с пляска на криле, които се приближаваха към ушите или лицето на момчето и го плашеха. Ръката му бързо и несъзнателно се вдигаше, за да се предпази, а сърцето му започваше да бие учестено и продължително.

Вървеше с придружителя си по тясната, мрачна и крива уличка, изкачваше се малко нагоре, за да се спусне после надолу; продължаваше напред и завиваше надясно, после пак напред — и завиваше наляво. Разнородни, противни гласове ту го викаха, ту го сподиряха, но винаги го измъчваха, докато най-после усещаше, че сърцето му се успокоява, че гърдите му се отпускат и вече може да диша равномерно. Някъде дълбоко от него се изтръгваше дълга въздишка, отнесла сякаш всички страхове, болки и тъги, натрупани в момчешката душа.

Започваше да диша свободно и леко, като че ли вдишваше живот ведно със свежия въздух, който постепенно го окръжаваше, когато

излезеше от „Кварталът на прилепите“ и поемаше по стръмната улица, по която не можеше да върви равно, но само след няколко кратки мига пътят под краката му се изравняваше и започваше да пристъпя спокойно. Радостта и глъчката, смесицата от непознати гласове, които чуваше, докато минаваше по тази тиха и приятна улица, оживяваха душата му. Отляво беше джамията „ас Сайид ал Хусайн“, отдясно — малките лавки, където дълго се заседяваше, като понатрупа дни, и се наслаждаваше колкото аллаху бе угодно на различни лакомства.

През лятото опитваше пресни фурми и пиеше шербет, а през зимата изпитваше наслада от разстилащата се в стомаха му топлина на басбуса. Често се спираше при някой сирийски търговец и опитваше какви ли не ястия — топли и студени, сладки и солени. Ако сега му ги предложат, би се уплашил, че може да го заболи стомахът или дори да умре, ала тогава изпитваше неописуемо удоволствие от вкуса им.

Вървеше по пътя, докато стигнеше до едно място, където гласовете се смесваха и усиливаха, и той усещаше, че пътят се разделя: може да поеме напред, наляво, надясно или да се върне назад.

— Това е кръстопът — обясняваше придружителят му. — Ако тръгнеш надясно, ще стигнеш до Новия път, после до Мусаки и оттам до Зеления праг; ако тръгнеш наляво — до Дарраса. Ние обаче продължаваме направо към улица Халауаджи. Това е улицата на науката, усърдието и труда. Тя е тясна — ако разпериш ръце, почти ще пипнеш двете ѝ страни, — но тук ще минеш покрай магазинчетата, където продават книги нови и стари, хубави и лоши, печатни и ръкописни.

Колко пъти се заседяваше той на тази тясна уличка, извличайки полза и наслада, които никога не забрави, независимо че дните му се трупяха и заниманията му се променяха. Но трябва да се бърза — редно е придружителят му да пристигне в ал Азхар, преди да са започнали уроците. И ето, стига до „Вратата на берберите“, събува си обувките, взема ги в ръка и тръгва с придружителя си. След няколко стъпки прекрачва ниския праг и пред него се открива спокойният, смирен двор на ал Азхар, където появява прохладен ветреца. Това е утринният ветреца. Сега той започва третото занимание от първоначалния си живот.

Това беше най-любимото му, най-предпочитаното занимание в този живот. Обичаше го повече от седенето вкъщи, където изпитваше жестока отчужденост, защото не познаваше стаята — не знаеше каква покъщнина и какви вещи има в нея, ако не се смятат най-близките предмети наоколо. Тук не живееше, както бе живял в провинциалния си дом, в ония стаи и стаички, където за него нямаше нищо неизвестно, нищо скрито. Тук живееше чужд на хората, чужд на вещите, притеснен дори от тежкия въздух, който дишаше и в който не намираще нито покой, нито живот, а само болка и бreme.

Обичаше това занимание повече и от пътя между дома и ал Азхар, защото пътят го плашеше, терзаеше душата му; колебливите крачки изпълваха сърцето му с мъчително объркващо вцепенение, което разстройва човека и го кара да се лута не само по житейския си път, както му е съдено, но да се лута и по своя духовен път. Отвличаха го издигащите се наоколо гласове, хаосът на заобикалящото го движение. Стесняваше се от неравномерните си стъпки, от безсилието да нагоди обърканата си, смутена, кротка походка към уверената, решителната и рязка походка на своя придружител. А при третото занимание намираще спокойствие, сигурност, доверие и стабилност. При утринната молитва лекият ветреца в двора на ал Азхар облъхваше лицето му като поздрав и изпълваше сърцето му със сигурност и надежда. Как приличаше допирът на ветреца до изпотеното му от бързане чело на милувките, с които майка му от време на време го даряваше затуй, че ѝ бе прочел някой стих от Корана или я бе позабавлявал с някаква история, прочетена в училище, или когато отслабнал и изнурен излизаше от уединението си, в което бе търсил благоразположението на аллаха с многократното повтаряне на сура „Я, син“, за да удовлетвори една или друга нужда на семейството.

Тези целувки оживяваха сърцето му и вдъхваха в душата му сигурност, надежда и нежност. Лекият ветреца, който го посрещаше в двора на ал Азхар, пораждаше в душата му същите чувства, носеше му спокойствие след умората, успокоение след тревогата, усмивка след

тъгата. Ала не знаеше нищо повече за ал Азхар, не знаеше какво се крие в ал Азхар. Стигаше му, че може да усеща с босите си нозе земята на този двор, че може да усеща с лицето си вятреца на този двор, че може да усеща около себе си ал Азхар като спящ, който иска да се пробуди — като укротен, който иска да се раздвижи, за да дойде на себе си. Чувствуваше се като у дома, сред близки, не изпитваше отчуждение и болка, душата му бе отворена, сърцето му желаше да срещне... да срещне — какво? Да срещне нещо което не познава, но обича и се стреми към него. Отдавна чуваше името му и искаше да знае какво има зад него — „наука“.

Изпитваше неясно, но силно чувство, че науката е безгранична, че хората могат да ѝ посветят целия си живот, а да се доберат само до най-повърхностното; искаше да ѝ посвети целия си живот и да стигне до възможно най-голямото от науката, независимо че само по себе си то може да е нищожно. От своя баща, шейха, и от неговите приятели — все хора на науката — беше чувал, че науката е безбрежно море, и схващаше тези думи не като сравнение или метафора, а като съвсем конкретна истина.

Устреми се към Кайро, към ал Азхар, с желанието да се хвърли в това море, да пие от него колкото аллаху е угодно, да пие и потъвайки в него, да умре. Има ли по-желана смърт за един благороден човек от тази, която идва от науката; от тази, която би го стигнала, затъвайки в науката!

Всички тези мисли възникваха спонтанно в младата му душа, изпълваха я, завладяваха я и го накараха да забрави и дивата стая, и неравния, криволичещ път; нещо повече — накараха го да забрави градчето с неговите прелести; накараха го да почувствува, че не греши, че не е неестествено душата му да изгаря от стремеж към ал Азхар и да се задушава в провинцията.

Вървеше напред заедно с придружителя си, пресичаше двора и изкачваше малката стълба, от която всъщност започва ал Азхар. Сърцето му се изпълваше със смирение и покорство, а душата му преливаше от гордост и благоговение. Поемаше леко по старата рогозка, под която от време на време се показва пръстта, сякаш за да позволи на стъпващите по нея нозе да се допрат до благодатта на тази пречистена земя. В миговете, когато богомолците завършваха молитвата призори, а от очите им се откъсваше последната дрямка и те

наобикаляха една или друга колона в очакване на учителя, за да изслушат урока за житието на пророка, за тълкуването на свещените писания, по схоластика или догматика, той обичаше ал Азхар.

В тези мигове ал Азхар беше спокоен, не се чуваше оня странен глъч, който го изпълваше от изгрев чак до вечерната молитва. Тогава можеха да се доловят разговори, водени шепнешком; често се чуваха младежи, които четат Корана със спокоен, равен глас; можеше да минеш край някой богомолец, изостанал от множеството, или край друг, който въпреки че бе участвувал в груповата молитва, продължаваше да се моли след задължителната молитва; тук и там се чуваше по някой преподавател да започва урока с вял глас, с глас, който се пробужда, завършил вече молитвата, но още нехапнал нищо, за да влее в тялото енергия и сила. Нарещаше със спокоен, приятен, леко пресекаващ глас: „В името на милостивия и милосърден аллах. Хвала аллаху, господа на двата свята. Благослов и мир на най-благородния от пратениците — нашия господар Мохамед, — на целия му род и всичките му следовници. Тъй казва авторът — да се смили над него всевишният аллах — и нека е от полза за нас неговата наука. Амин.“

Търсачите на знания слушаха този глас със спокойствие и апатичност, равни на спокойствието и апатичността на шейха. Колко пъти момчето сравняваше за себе си гласовете на шейховете, когато изричаха тези думи на уроците в ранно утро и на уроците по пладне. Гласовете призори бяха вяли, меки, запазили нещо от съня. Гласовете по пладне бяха силни, сурови, изпълнени с някаква леност, в която личаха пълните им стомаси, погълнали храната на питомците на ал Азхар, докато те самите живееха на боб и туршия или нещо подобно.

В гласовете призори се долавяше зов към авторите, напомнящ зов за помощ, докато гласовете по пладне ги нападаха едва ли не враждебно. Тези съпоставки се харесваха на момчето и му доставяха наслада и удоволствие.

Вървеше с придружителя си, докато изкачеше двете стъпала, откъдето започваше колонадата. Към една от тези благословени колони с дебела верига бе привързан стол. Придружителят му го настаняваше там и му казваше:

— Стой тук. Ще слушаш житието на пророка. Ще дойда след моя урок.

Урокът на придружителя беше по мюсюлманско право. Изнасяше го покойният вече шейх Ради. Шейх Ради преподаваше по „Книга на разясненията“, „съставена“ от Камал бен ал Хамам през петнадесети век. Чувайки това, сърцето на момчето се изпълваше със страх, желание, уважение и благоговение. Мюсюлманско право! Каква ли ще да е тази наука! Шейх Ради! Какъв ли ще да е този шейх? „Съставена“! Какво ли ще да значи тази дума? Камал бен ал Хамам! Колко внушително име! Наистина, че науката е безбрежно море. Благо, същинско благо за умния човек е да потъне в нея. Благоговението на момчето към тези уроци растеше, увеличаваше се ден след ден особено като слушаше брат си и неговите другари да преглеждат предварително уроците си. Те четяха непознати, но оставящи сладост в душата думи.

Момчето ги чуваше и изгаряше от желание да порасне шест-седем години, за да може да ги разбира, да може да разрешава загадките и разгадава символите, да се оправя с всичко, както правеха тези учени младежи; да спори с преподавателите, както спореха тези способни младежи. Ала сега трябва само да слуша, без да може да разбира. Колко пъти премяташе наум едно или друго изречение — дано открие какво има зад него, но така и не се добираше до нищо. Тъй само се увеличаваше неговото уважение към науката, благоговението към учените, пренебрежението към самия него и готовността му за упорита работа.

Аллах е свидетел, че някой израз го лишаваше ноци наред от сън и тровеше дни наред живота му; често го отвличаше от неговите леки уроци. Първите схвана без затруднение и това го изкушаваше да се откъсва от беседите на шейха и да се замисля върху нещо чуто от учените младежи.

Един израз — наистина необикновен — изпълни сърцето и душата му, докосвайки ушите му на границата между съня и будуването, и му отне съня за цяла нощ. Той гласеше: „Истината е разрушение на разрушението.“ Какво значат тези думи? Как може да се разрушава разрушеното? И как може да стане това разрушение? Как може разрушението да е истина? Този израз се въртеше в главата му като трескаво бълнуване на болен, докато един ден от него не го откъсна най-последно някакъв заплетен въпрос от граматиката на Кафрауи^[1]. Той се съсредоточи, проумя го и започна да го разнищава —

почувствува, че започва да пие от безбрежното море, от морето на науката.

Сядаше до колоната и премятайки веригата, слушаше разказа на шейха за житието на пророка. Разбираше го ясно. Единственото, което не му харесваше, бяха имената, които се сипеха върху учениците едно след друго — всяко предшествувано от „разказа ни“ и разделени със „за“.

Момчето не разбираше значението на тези имена, нито тяхната последователност, нито това досадно „за“, „за“. Искаше му се тези „за“, „за“ да секнат и шейхът да стигне най-сетне до житието. И когато той действително стигна, момчето го слуша с цялата си душа, запомни всичко и го разбра. Но не искаше да слуша разясненията, защото му напомняха чутото от имама на джамията в градчето и от шейха, който в началото то обучаваше по мюсюлманско право.

Докато течеше лекцията, полека-лека ал Азхар се разсънваше, сякаш го пробуждаха гласовете на шейховете, които изнасяха уроците и разговаряха с учениците понякога твърде остро. Учениците приближаваха, гласовете им се извисяваха, глъчката се сгъстяваше шейховете повишаваха глас, за да стигне до ушите на всички. Дори понякога се виждаха принудени да кажат фразата, известяваща края на занятието: „Аллах знае най-добре“, защото учениците прииждаха в очакване на лекция при друг шейх или при същия и трябваше да завърши урока призори, за да започне сутрешния. Тогава при момчето идваше неговият придружител, хващаше го без много-много думи за ръка, дръпваше го не твърде любезно и го повеждаше към друг кръжец, където го оставяше като вещ и се отдалечаваше.

Разбираше, че са го преместили на урок по мюсюлманско право. Ще слуша урока, той ще свърши, шейхът ще си тръгне, учениците ще се разпръснат, ала момчето ще седи на мястото си, без да се помести, докато неговият придружител не се върне от „ас Сайид ал Хусайн“, където е слушал лекция по мюсюлманско право при шейх Бахит.

Шейх Бахит обичаше да проточва уроците, подхващаха се спорове и свършваха чак късно сутринта. Едва тогава придружителят се връщаше при момчето, хващаше го без много-много думи за ръка, дръпваше го не твърде любезно и го повеждаше вън от ал Азхар, за да го върне към второто му занимание — изминаваше пътя до дома, за да

го върне към първото му занимание — оставяше го на мястото му в стаята на онзи вехт килим, проснат върху старата протрита рогозка.

---

[1] Хасан ал Кафрауи — преподавател в ал Азхар през XVIII в., написал учебно пособие по граматика, което представлява коментар на популярния граматичен трактат от XIV в. „Аджуррамия“. — Б.пр. ↑

Но сядайки на килима в ъгъла на стаята, подпрян на прозореца вляво, той не се отдаваше на безполезни неща — прехвърляше мислите, с които бе натъпкана главата му: мислеше си за пътя, за двора на ал Азхар; мислеше си за чутото от преподавателя по житие на пророка, от преподавателя по мюсюлманско право. Прехвърляше тези мисли, вживяваше се в тях, но не за дълго, защото брат му го преместваше на обичайното му място, за да му приготови закуска.

Закуската се различаваше, но не като съдържание — винаги ядяха боб с масло или зехтин, — а като обстановка и състояние. Понякога закуската преминаваше мълчаливо, понякога — в шумни разговори. Мълчалива — когато закусваха двамата с брат си: набързо, мрачно и унило, почти без да приказват; или най-много момчето да отговори кратко и отсечено на младия шейх. Но когато колегите на младия шейх споделяха залъка им, завързваха се шумни разговори, понякога бяха трима, друг път — четирима, а в някои дни и петима, но работата с петия е по-друга и по-добре е засега да не го споменаваме.

Тук младежите, търсачи на знания, прекарваха едни от най-сладките часове в живота си.

Беше му приятно и удобно. Харесваше му се да слуша. Колко много неща чу! Какви необикновени неща чу! Колко разнообразни бяха разговорите около кръглата ниска маса, наобиколили я, седнали на пода, за да се хранят. Поставяха по средата ѝ огромна паница фасул с масло или зехтин, а редом с нея голям съд с туршия в саламура, от която младежите пиеха преди ядене. Един започваше, после съдът обикаляше всички, но без да стигне до момчето. След като се напиеха със солено-киселата вода, която „подпалваше“ стомаха, както откровено обясняваха те, се заемаха с яденето. На масата бяха нахвърляни много питки — и купени, и взети безплатно от ал Азхар. Младежите се надпреварваха кой ще изяде повече: кой ще нагълта повече питки, кой ще отхапе по-голям залък, кой ще изяде повече боб с масло или зехтин, кой ще добави най-много ряпа, чушки или краставички.

Състезаваха се и се препираха на висок глас, смеховете им изпълваха стаята, излитаха през прозореца наляво и отекваха из квартала; излитаха през вратата надясно и отекваха из сградата: спускаха се към долния етаж, където жените на работниците се караха, клюкарствуваха или бърбеха. Смеховете прекъсваха кавгите, клюките и бъртвежите — жените се прехласваха по гръмките гласове и нестройните смехове, които въздухът им донасяше. Вслушваха се в тях и им се наслаждаваха с удоволствие, не по-малко от удоволствието, с което младежите унищожаваша храната.

Той седеше с наведена глава и с превит като лък гръб. Бавно, срамежливо и боязливо протягаше ръка между нахвърляните на масата питки или към поставената далеч от него — в средата на масата — паница. Ръката му се сблъскваше с многобройни припрени ръце, които ту се отпускаха, ту се повдигаха и изгребваха паницата до дъно. Чудеше се неодобрително — не можеше да съчетае подобна страст към боба и туршията със страстта към науката и учението, присъща на тези способни, живи и умни младежи.

Закуската не отнемаше много време — за не повече от четвърт час паницата се изпразваше, масата се омиташе, оставаха само малко трохи и половин питка, хвърлена пред нашия човек, но той не можеше или не искаше да вземе повече от половината. След няколко минути грабваха масата, изнасяха я и изсипваха остатъците, после я връщаха обратно, почистена и избърсана, ако не се смятат петната от масло и оцет. Някой от младежите отиваше да донесе малко жарава от дървени въглища и приготвяше самовара — самовар, какъвто ползват персите и руснаците. Пълнеше го с вода, запалваше огъня и щом въглените се разгоряваха, го донасяше. Поставяше го на масата на мястото на паницата, а по края нареждаше чаши за чай и сам седеше в очакване водата да кипне. Младежите подхващаха спокоен, муден разговор. Спокойствието и мудността идеха от работата на стомасите, в които бяха наблъскали и твърда храна, и течност, и студено и горещо. Но какво е това? Гласовете стихваха, даже съвсем замираха, стаята се изпълваше с мълчание. После съвсем слаб, съвсем тъничък звук започваше да се повтаря — в началото на пресекулки, след това — без да спре.

Младежите се раздвижваха оживено и от тях едновременно се отронваше една дума, която произнасяха спокойно, удължено, твърдо:

„аллах“, провлачвайки я, като че ли душите им бяха обхванати от приятна музика, долетяла отдалеч. Няма нищо чудно: дочули са къкренето на водата в самовара, където горят кротки, чисти въглени. Този, който приготвя чая, е изцяло погълнат от самовара. Следи го със сърце, очи и уши. Щом къкренето премине в кипене, той взема порцелановия чайник, поднася го към самовара, внимателно отваря кранчето и към чайника потича водата, която ври и кипи. После затваря кранчето и струйката секва. Захлупва чайника. Бавно го разклаща, та горещата вода да го облее изцяло, и я излива. Чаят не бива да среща прохладата на порцелана или метала, защото това го разваля. Изчаква малко. Залива бавно чая с вода, без да пълни догоре чайника; пак изчаква малко, отива до кутията с червен чай, взема от него и го пуска в чайника, а после долива вода. Грижливо вдига чайника и внимателно го поставя за няколко секунди върху огъня. Дръпва го оттам и започва да припира приятелите си да подадат чашките.

През цялото време останалите мълчат, гледат, наблюдават действията на своя приятел, следят да не се отклони с нещо от ритуала. Чашите се пълнят, лъжичките се завъртат в тях и се чува строен красив звън. Приятно отеква в ушите лекият, спокоен допир на метала до стъклото. Младежите вдигат чашите, сръбват дълга глътка — чува се неприятен звук, който няма нищо общо със звъна на лъжичките при допира с чашите. Пият чай почти безмълвно, проронват само една неизменна фраза, която някой неизбежно трябва да каже, а другите я подеват: „Ето това ще угаси огъня на боба.“ Изпият ли чая, чашките се напълват отново, а в самовара се долива вода. Но сега всички са съсредоточени в чая си, а не в тази клета вода, към която огънят изпраща топлината си. Тя стене, после запява жално, избухва в ридания и кипва. Никой обаче не ѝ обръща внимание, никой не се вълнува нито от песента ѝ, нито от плача ѝ. Всички са заети с повторно налятия чай. Първият чай гаси огъня на боба, а вторият е предназначен за тях — за техните нерви. Той поражда някакво удоволствие в устата, в гърлото, в главата. Изпивайки и втората чаша чай, разумът им се възвръща или те се връщат към разума си, езиците им се развързват, устните им се разтягат в усмивка, гласовете им се извисяват. Но сега те не говорят за ядене и за пиене. Забравили са яденето и пиенето и са си спомнили за себе си. Приключили са със стомаха и се обръщат към

ума. Опитват се да си възстановят чутото от шейха на урока призори, опитват се да си възстановят чутото от шейха на урока сутринта. Шегуват се, повтарят едно или друго възражение срещу някой шейх, спорят. Според едни възражението е силно и унищожително, според други — глупаво и безсмислено. Един взема ролята на преподавателя, който изнася урока, друг — ролята на ученика, който спори, останалите — ролята на съдии. Те се намесват често, подканват една от страните да се придържа към целта, ако са се отклонили, или подкрепят другата, в случай че някое доказателство е омаловажено или се е изплъзнало. Този, който приготвя чая, участва във всичко, но същевременно се грижи и за чая — не го пренебрегва, не го забравя. Добавя непрекъснато чай и вода в чайника. Чашките се изпразват и пак се пълнят. Спират да пият чай чак след третата чашка, защото на едно сядане се пият по три чашки чай — не бива да са по-малко, но не вреди, ако са повече.

Нашият човек стои прегърбен и мълчалив на мястото си. Подават му безмълвно чай и той го изпива внимателно и също тъй мълчаливо. Следи какво става наоколо, слуша какво се говори край него. Някои неща разбира, но повечето са му непонятни. Ала е въодушевен както от това, което разбира, така и от онова, което не разбира. Пламнал от желание се пита кога ще може да говори и да спори като тези младежи.

Минал е почти час. Всички вече са изпили чая си, но масата ще остане тъй както е — със самовара и с чашите. Наближава пладне и младежите трябва да се разделят, за да прегледат набързо урока, преди да са отишли да го слушат по обяд. Подготвили са го заедно още вчера, но не е лошо да го преговарят набързо, да се спрат на един или друг неясен или заплетен израз. Така текстът става ясен, коментарът — разбран. Но Баннан^[1] прави лесното трудно и понятното — заплетено; Джурджани^[2] извлича с проникателния си ум ясни мисли от загадките; трактатите на Абдул Хаким^[3] понякога са разбираеми, а понякога — не. Ясно е, че е невежа и сам не знае какво приказва. До пладне остават само няколко минути. Да побързаме тогава към ал Азхар. Муезинът ще призове за молитва. Тя ще започне, докато сме още по пътя, а когато стигнем до ал Азхар, богомолците вече ще са я привършили. Учениците ще насядат около шейховете. Не е беда, че пропуснахме общата молитва ще я извършим след занятията. По-добре е преди уроците да не се прави молитва, защото душата не може да ѝ

се отдаде заради трудностите и проблемите, които се нуждаят от решение. А когато урокът е завършил, когато сме го чули, спорили сме по него и сме освободили душите си от задачите и трудностите му, ние сме готови за молитвата и можем да я извършим с изцяло устремени към нея сърца и души.

И ето брат му го вика с израза, с който го подканяше години наред: „Аллах, повелителю наш.“ Надига се тежко, тръгва и препъвайки се, стига до ал Азхар. Врат му го настанява в кръжеца по граматика, на урока на шейх Салах, в класа за слепи.

Слуша урока по граматика и го разбира без усилие. Според него шейхът повтаря и обяснява твърде много. Урокът свършва и учениците се разотиват, а той остава на мястото си в очакване на брат си, който го повежда без много-много приказки и не твърде любезно, извежда го от ал Азхар, изминават заедно извървения сутринта или на разсъмване път. Захвърля го на мястото му върху вехтия килим, проснат на старата, изтъняла рогозка. От този момент не му остава нищо друго, освен да посрещне своята горчива съдба.

---

[1] Ал Баннан — преподавател в ал Азхар през XIX в., автор на ръководство по риторика. — Б.пр. ↑

[2] Али бен Мухаммад аш Шариф ал Джурджани (умр. 1413) — философ-схоластик, автор на много коментари. — Б.пр. ↑

[3] Абдул Хаким ас Сиялкути (умр. ок. 1650) — автор на теологични трактати. — Б.пр. ↑

Източник на горчивините беше непрекъснатата самота. Заемаше мястото си в стаята някъде към залез. Брат му го изоставяше и отиваше при приятелите си.

Компанията се събираше в различни стаи — сутрин в една, късно следобед — в друга, вечер в трета. Брат му го изоставяше след обедния урок и отиваше при приятелите си. Понякога се заседаваха. Прекарваха времето си в почивка, шегите и забавни разкази за шейховете и търсачите на знания. Гласовете им се извисяваха, смеховете им кънтяха из цялата къща и стигаха до нашия човек, залепнал на мястото си. Устните му се усмихваха, ала сърцето му тъгуваше, защото не чуваше тъй добре шегите и забавните истории, предизвикващи смях, както в ранното утро; защото не можеше да участва мълчаливо със стеснителната си бледа усмивка в този груб и гръмък смях, както в ранното утро.

Знаеше, че преди залез младежите ще се съберат на чай, вече отпочинали и наприказвали се по адрес на шейхове и колеги. Ще подхванат спокоен, целенасочен разговор, после в препирни и спорове ще се опитат да си спомнят обедния урок. Ще посетят вечерния урок на професора-имам шейх Мухаммад Абду. Няколко дни от седмицата той преподаваше по книгата „Значенията на красноречието“, а в други — тълкуваше благородния Коран. И докато се готвят за урока, ще си говорят за професора-имам, ще повтарят чутиите от него истории и туй, което са запомнили от мнението му за другите шейхове и от мнението на другите шейхове за него; туй, което са запомнили от отговорите му на някои въпроси или в спорове, при които караше противниците си да млъкват, а учениците си — да им се смеят.

Обичаше и копнееше за всичко това, изгаряше от желание да го послуша. Често пъти изпитваше вътрешна потребност от чашка чай — от онези, които се предлагаха там. Пристрасти се към чая и чувствуваше нужда да пие и сутрин, и вечер, да си получи „дажбата“. Но той беше лишен от всичките тези блага. Някъде наблизко компанията си разказваше весели историйки, спореше, учеше, пиеше

чай, но без него. Не можеше да поиска разрешение от брат си да присъствува на събиранията и да взема от насладите за ума и тялото.

Не можеше да иска това. За него нямаше нищо по-противно да поиска нещо. Дори да го беше поискал, брат му сигурно щеше да отклони въпроса — все едно дали деликатно или рязко, — но във всеки случай болезнено и мъчително за душата му. За това по-добре да овладее душата си, да стаи потребността си: на ума от наука, на ушите — от разговори, на тялото — от чай, и да седи самотно с мислите си. Но как, като брат му е оставил вратата на стаята широко отворена и гласовете долитат, смеховете се носят, глухите удари знак, че този, който ще приготи чая, вече цепи треските, за да запали огъня, стигат до него. Всичките тези шумове пораждаха в душата му и копнеж, и страх, и надежда, и отчаяние, които го безпокояха и измъчваха; изпълваха сърцето му с нещастие и тъга. Нещастieto и тъгата растяха, защото не можеше да мръдне от мястото си, да направи онези няколко крачки, които да го отведат до вратата, да застане пред нея, за да бъде по-близо до гласовете и по-удобно да слуша разговорите на компанията. Това сигурно щеше да го развесели или да го успокои, но не можеше да се премести не защото не знаеше пътя до вратата — беше го запомнил и можеше да го извърви бавно, без да бърза, а защото се срамуваше, че някой ще го изненада и ще го види как върви бавно и неуверено. Боеше се да не го изненада брат му, който от време на време прескачаше до стаята, за да вземе някоя книга, някаква вещ или нещо за чая, което не върви със закуската или вечерята.

Според момчето нямаше нищо по-унизително от това брат му да го изненада и попита: „Къде отиваш? Къде искаш да идеш?“, виждайки го да се придвижва колебливо-смутено. Затова смяташе, че е по-добре да си стои на мястото; да си фантазира благополучие или да си припомня жилещите болки, които се сипеха върху му, другите болки, не по-малко жилещи и мъчителни — копнежа по дома, там в провинцията. След училище играеше до насита, ядеше до насита сух хляб, шегуваше се със сестрите си, разказваше на майка си каквото му хрумнеше от училищните случки. Омръзнеше ли му, излизаше от къщи, затваряше вратата и отиваше до стената отсреща. После по стената, по стената вървеше на юг — и така до мястото, където му се струваше, че трябва да завие надясно, правеше няколко крачки напред и стигаше до лавката на шейх Мухаммад Абдул Уахад и брат му,

младия хаджи Махмуд. Сядаше там, разговаряше, разказваше забавни истории, слушаше наивните селски приказки на клиентите и се наслаждаваше на тяхното разнообразие, остроумие и наивност.

Когато клиентите бяха малко, седеше при тях и те му разказваха или четяха някоя книга. Ако не му се ходеше до лавката, излизаше и сядаше на каменната пейка, долепена до къщата, заслушвайки се в разговорите на баща си, шейха, с неговите приятели, когато се събираха късно следобед, след молитвата, та чак до залез, до зова на муезина за вечерната молитва.

Ако не му се излизаше от къщи, можеше да остане с някой от училищните си приятели, донесъл книга с наставления или с приказки, или с истории за военни подвизи. Четеше му, докато залезът на слънцето не го подканеше за вечеря. На вечерята не усещаше самота, никой не го караше да пази тишина. Не изпитваше страданието на глада, не изпитваше страданието на лишението, не изгаряше от жажда за чашка чай.

Въпреки острия душевен смут запазваше спокойствие. Понякога гласът на муезина, който зовеше за следобедна молитва от джамията „Байбарс“, го отвличаше за миг, ала това беше крайно неприятен глас; напомняше гласа на муезина в родния му градец — също тъй неприятен. Но той поне често му позволяваше да поиграе и да се позабавлява. Колко пъти се бе качвал на минарето с муезина, колко пъти наместо него беше призовавал богомолците, колко пъти заедно с него ги беше призовавал след азана. А тук, от тази стая, гласът не му харесваше, не можеше да участвува в азана, не знаеше дори откъде идва гласът. Въобще не беше влизал в джамията „Байбарс“, не познаваше пътя до минарето ѝ, не се бе качвал по стълбата на това минаре, не знаеше дори дали е права и широка, или се вие тясна като на селското минаре.

Нищо не знаеше, а и нямаше начин да го узнае. Просто бездействуваше — едно нескончаемо бездействие. Каква мъка! Какви ужасни трудности носи науката на устремите към нея.

Продължителното бездействие го изтощаваше. Често го налягаше дрямка. Лягаше, предавайки се на съня. А от майка си знаеше, че следобедният сън е презрян, вреден — и за тялото, и за душата. Но как да отпъди от себе си презрения сън? Изплашен, ужасен се пробуждаше от глас, чиито думи години наред звучаха в ушите му:

„О, повелителю! Да не би да спиш?!“ Събуждаше се изплашен, ужасен — брат му е дошъл да го види, да го попита как е и да му донесе вечерята. Вечерята му наистина е вкусна — питка и сирене, гръцко сирене, както му казваха, или тахан халва. Това вечеряше през седмицата. Брат му поставяше храната пред него и го оставяше, за да отиде в ал Азхар да слуша урока на професора-имам.

Нашият човек се захващаше с храната кога неохотно, кога охотно, но винаги я изяждаше. Ако вечеряше с брат си, хапваше съвсем малко. Брат му обаче никога не го питаше защо яде тъй малко. Но вечеряше ли сам, изяждаше всичко, дори ако нямаше апетит или не беше гладен, от страх, че като се върне брат му, ще види остатъците и може да си помисли, че е болен или тъжен. А му беше безкрайно неприятно да създава на брат си каквито и да е грижи.

Та така — изяждаше всичко и там — в своя ъгъл, където бе принуден да седи, отново потъваше в бездействие и вцепенение. Денят се изнизваше, слънцето се спускаше на запад; душата му се просмукваше от отегчително, тихо изтощение. При залез муезинът подхващаше призива за молитва и той знаеше, че нощта наближава. Представяше си как мракът се съгъстява и мислеше колко хубаво щеше да бъде, ако в стаята имаше други хора, зрящи — те щяха да запалят лампата, за да прогонят този съгъстяващ се мрак. Ала според зрящите на него не му е нужна лампа, но те се заблуждаваха, защото по онова време все още, макар и смътно, различаваше мрака и светлината. Ако лампата светеше, имаше я за приятел и другар. А мракът навяваше някакъв ужас, идещ навярно от собствения му несъзрял ум и възбудената му чувствителност. Удивителното е, че в мрака откриваше звук, който стигаше до ушите му — един непрестанен, подобен на жуженето на комар, гъст и плътен звук стигаше до ушите му и го измъчваше; стигаше до сърцето му и го изпълваше със страх. Това го караше да се върти на мястото си, сядаше по турски, опираше лакти на колене и криеше главата си между ръцете; предаваше се на този звук, който го обхващаше от всички страни. И ако от бездействието следобед най-често го избиваше на сън, то бездействието вечер го тласкаше към една неопишуема възбуда.

Накрая привикна със звука на мрака и го понасяше спокойно, но в стаята имаше и други звуци, които го тревожеха и плашеха — най-различни звуци. Стаята беше стара, отколешна. По стените ѝ имаше

безчет пукнатини, приютили рояци насекоми и дребни животинки. С настъпването на нощта сякаш някой пращаше всички тези насекоми и дребни животинки към него. Стаяваше се самотен в ъгъла на стаята. Тя се пълнеше със слаби звуци, предизвикани от леки движения: понякога бързи, понякога бавни. Те изпълваха сърцето му с безпокойство и уплаха. Но щом си дойдеше брат му — сам или с приятели — и запалеше лампата, тези звуци и движения секваха, все едно, че никога не ги е имало. Ето защо, пък и поради други причини, не му стигаше куражът да спомене ни за звуците, ни за движенията. Най-малкото от страх, че ако разкаже за някои от тези неща, могат да се усъмнят в ума и храбростта му. Не му беше все едно какво мислят за него — затова потискаше страха си от насекомите и дребните животинки.

Муезинът призоваваше за вечерна молитва. В душата на момчето припламваше кратка надежда, последвана от дълго отчаяние. Урокът на професора-имам е завършил. След малко брат му ще си дойде, ще запали лампата, ще остави чантата си, ще вземе каквото му трябва — я книга, я някаква вещ, я някое лакомство — и по този начин ще разпръсне из стаята известна приветливост; по този начин ще прогони тягостната самота. Но в същото време ще му подхвърли възглавницата и одеялото, ще го погледне как се завива и скланя глава. После ще угаси лампата, ще излезе, ще затвори вратата след себе си, ще превърти ключа и ще тръгне с мисълта, че го е оставил на съня, а в действителност го обричаше на продължителна, страшна безсъница.

След два часа или повече ще се върне — ял е, пил е чай, спорил е или е учил с приятелите си колкото аллаху е угодно утрешния урок. Ще превърти ключа, ще запали лампата с мисълта, че момчето е потънало в спокоен, сладък сън. А момчето въобще не се е опитвало да заспи — с нетърпение и боязън е чакало да се върне брат му.

Брат му ляга на постелята, след като е изгасил лампата, започва да диша учестено или равно и това показва, че вече спи. Чак тогава нашият човек се чувства в безопасност. Изпълват го простички желания, тихи и кротки мисли и неусетно успокоеното му безсъние се слива със сладкия сън.

Внезапно два непознати звука го събудиха изплашен: силни удари на дебела тояга по земята и треперлив, развълнуван човешки глас — нито много плътен, нито много тънък — повтаря и възхвалява името господне протяжно и необичайно дълго. Накрая всичко се умълчава, нощното спокойствие обгръща света. Само човешкият глас възкръсва от време на време, треперливо тананикайки, прекъсван от силните удари на тоягата о земята, разпръскващи се в спокойната нощ като вълни. Постепенно звукът се приближава и почти стига до стаята на момчето, после малко по малко се отдалечава и отслабва, докато почти пресекне. След това слиза по стълбата, усилва се и зачестява, но щом пред него се опъне кварталната улица, лека-полека се отдалечава, за да заглъхне окончателно.

Първия път момчето изпадна в паника от този или по-точно тези два звука. Изтощи се да размишлява и да търси техния произход, но напразно. Само загуби съня си и осъмна ужасен, без да мигне, докато най-сетне гласът на муезина, който зовеше „молитвата е по-добра от съня“, не възвърна спокойствието в сърцето му. Надигна се бавничко, а брат му — рязко и бързо. И само след броени минути двамата вече се спускаха по стълбата на път за ал Азхар — единият, за да слуша урок по „стълбове на вярата“, другият — по предания.

Винаги в последните часове на нощта двата звука го разбуждаха, стряскаха го и все не можеше да разбере откъде идват. Не се решаваше да попита нито брат си, нито някой друг. Най-после настъпи петъчната нощ — двата звука пак го разбудиха и го стреснаха. Гласът на муезина възвърна спокойствието му по обичайния начин. Но не се надигна, нито пък брат му скочи, защото в петък нямаше уроци — ни в ранни зори, ни сутринта, и не беше нужно младият и малкият шейх да нарушават съня си.

Беше се разбудил вече от двата звука, а брат му не ги беше чул и тази нощ. Остана в постелята, притеснен от тишината, безсилен да се помръдне — жал му беше да разбуди брат си. Настъпи време за молитвата призори, слънчевата светлина се разля и се промъкна в

притихналата стая. Изведнъж пак дочу двата звука, но сега вече бяха спокойни и меки. Тоягата сякаш се шегуваше със земята, гласът сякаш ласкаво и някак си вяло приветствуваше въздуха. Беше озадачен — звуците се изостряха в покоя на нощта, докато хората спяха, и се смекчаваха, ставаха приятни с настъпването на деня когато всички се пробуждаха и беше нормално гласовете да се повишават, да звучат бодро и свободно. Трябваше да мирува, да не шуми, за да не разбуди брат си. Но докато седеше търпеливо, слънцето го напече. Примъкна се по-настрани и застана неподвижно.

Докато брат му спеше непробудно, той стоеше притеснен, с неприятното чувство, че постъпва пряко волята си. Но изведнъж по вратата се разнесоха груби удари и зад нея прозвуча висок, разгневен, креслив глас: „Хайде, ей, добичета, хайде! Ставайте, докога ще спите! Боже, опази от неверници! Боже, опази от заблуждение! Търсачите на знания спят цяла сутрин, вместо да си направят молитвата! Хайде, ей, добичета, хайде! Боже, опази от неверници! Боже, опази от заблуждение!“

Човекът, който вика, думка по вратата, тоягата думка по земята, а наоколо ехти смях. При първите удари младият шейх отвори очи, но остана неподвижен, само избухна в приглушен, сдържан смях, сякаш това, което чу, му беше много приятно и му се иска да продължава, да не прекъсва. Най-после разбира кой е гласът и коя е тоягата — това е гласът, които се разнася нощем; а това е тоягата, която бие по земята, за да я разбуди. Но кой може да бъде този човек? Що за тояга е това? И какъв е този смях? Младежът се надигна и както се смееше вече високо — притича към вратата и я отвори. Оттам с крясък се втурна човекът: „Боже, опази от неверие! Боже, опази от заблуждение! Запази ни от беда! Опази от проклетия сатана! Ей, хора ли сте или добичета? Мюсюлмани ли сте или неверници? На какво се учите от вашите шейхове — да вървите по правия път или да влизате в заблуждение?!“

С него се втурна и един приятел на младежа — те ревяха и се задавяха от смях. Той разбра кой е този човек — чичо хаджи Али.

Чичо хаджи Али беше възрастен мъж, надхвърлил седемдесетте, но държелив, и умът му го биваше — хитър, съобразителен, — и тялото му си го биваше среден на ръст, пъргав, здравеняк; с груби движения и с груб език. Не знаеше да говори тихо, никога не намираше за нужно да посниши глас — вечно крещеше. Впоследствие момчето

разбра, че на времето чичо хаджи Али е бил търговец. Родил се и пораснал в Александрия, запазил силата и грубостта, откровеността и остроумието на тамошните хора. Търгувал с ориз, затова го и нарекъл „оризаря“. С годините се отдръпнал от търговията, или по-скоро тя се отдръпнала от него. В Кайро имаше къща, която му носеше известни доходи, а си беше наел стаичка тук, където освен „съседите на аллах“ живееха само още двама персийци, за които вече стана дума.

Чичо хаджи Али не се беше настанил още в стаичката в дъното на коридора отляво на стълбата и младежите вече го бяха наобиколили. Той ги разсмиваше, а те му харесваха. Свързваше ги хубаво, здраво и чисто приятелство, изпълнено с шеги, с нежност и грижа, които оставиха трайни следи в сърцата им. Старецът знаеше колко много обичат науката, колко са усърдни в уроците, колко са се ограничили в развлеченията. Именно за това ги обичаше. Щом започнеше работната седмица, не ходеше при тях, дори не им се мяркаше пред очите, сякаш не ги познаваше, освен ако сами те не отидеха при него и не го поканеха настойчиво да хапнат или да пият заедно чай. Но в петъчните дни не ги оставяше, не се отделяше от тях. Изчакваше, докато съмне и разбере, че вече са се наспали и починали. Излизаше от стаичката си, приближаваше се до най-близката врата и будеше обитателя на стаята грубо и шумно, както вече видяхме; после се насочваше към следващата врата, придружен от някой вече станал младеж — и така, докато стигне стаята на брата на момчето и го разбуди по същия начин. Около него другите се радваха и ликуваха, посрещайки с възторг почивния ден — усмихваха се на живота и животът им се усмихваше.

В петък старецът поемаше грижата за тяхното ядене и невинни занимания. Измисляше закуската и сам я приготвяше; измисляше вечерята и ги учеше как да я приготвят, наблюдаваше ги и колкото можеше, ги поправяше. Сутринта прекарваше с тях, после ги оставяше, за да извърши петъчната молитва, и пак се връщаше в компанията им; отново ги напускаше малко за молитвата преди залез и се връщаше, за да вечерят заедно и после заедно да пият чай. При залез сам водеше молитвата, вечерта се разделяше с тях, за да си приготвят уроците, които щяха да слушат утре.

Чичо хаджи Али се насилваше да бъде богобоязлив и благочестив, но му личеше, както личат човешката превзетост и притворство. Започваше с поход, който се повтаряше в края на всяка

нощ. Излизаше от стаичката си, гръмогласно изричайки и възхвалявайки името господне: удряше земята с тоягата си през целия път до джамията „ас Сайид ал Хусайн“, където прочиташе онази част от Корана, предвидена за през нощта, и участвуваше в молитвата призори. Връщаше се с мърморене и ръмжене, човъркайки земята с тоягата, почиваше си, а настъпеше ли време за молитва, правеше я в стаичката си, като отваряше вратата и високо изричаше молитвените думи „аллах е най-велик“, та да го чуят всички в къщата. Но останеше ли със своите млади приятели на вечеря, на чай или да побъбри, беше най-находчивият, най-остроумният, най-язвителният, най-големият шегаджия, най-неотстъпно следваше хорските пороци и сипеше най-остри хули, без да се ограничава в изразите, без да се стеснява от неприличните думи, без да се колебае, пускаше на воля езика си и с вечно гръмкия си глас сипеше най-мръсни словца, сквернословие най-безобразно с отвратителни изрази и цинични описания.

Въпреки това, или може би тъкмо поради това, младежите го обичаха горещо. Те се развличаха чудесно, сякаш той ги извеждаше от ограничаващите рамки и им даваше възможност да отдъхнат от сериозната наука и сериозните уроци, като им отваряше към разтухата една врата, през която не можеха да влязат, когато останат сами. Нещо повече — не можеха да влязат и когато, наобиколили стареца, слушаха как щедро пръска празнословието си. Слушаха го и се смееха, просто се пръскаха от смях, но никога не повтаряха неговите скверни и неприлични думи, сякаш намираха в тях нещо, което им харесва и ги забавлява — слушаха го отстрани, — но не си позволяваха, или пък обстоятелствата не им позволяваха да се приближат или да се докоснат до него.

Всичко това обаче ни най-малко не разкрива онези удивителни качества, достойни едновременно за възхищение и състрадание, отличаващи младежите от много техни връстници — например съдържането на страстите и приучаването към строгост, което им позволяваше да следват правия път в уроците и ги предпазваше да затънат, загубили мярка, подобно много техни колеги, в лекомислени забави, които охлаждат добрите намерения и опорочават нравствеността.

Той слушаше, разбираше чутото, запомняше го, удивляваше се и се питаше как е възможно да се съчетава сериозният стремеж към

науката с увлечението по шеги и принизяването до глупостта без никакви задръжки и предпазливост. Обещавахе си, че като порасне и стане като тези студенти, които уважаваше и чиито способности ценеше, никога няма да се държи като тях и никога няма да се впуска в забавления като техните.

В живота на търсачите на знания и на техния приятел, стареца, петъците бяха „ден на стомаха“. Сутрин се събираха на богата, тлъста и шумна закуска: боб и яйца, чай и всевъзможни запаси от курабии, с които майките им ги снабдяваха, влагайки в приготвянето и доставянето им цялата обич, топлина и нежност на простодушните си сърца. Той често си припомняше усилията на баща си да набави необходимите средства, та да може майка им да приготви колет за двамата си сина; усилията ѝ да стъкми този колет, преструвайки се на весела, нейната мълчалива тъга, докато го опакова, и пролетите ѝ сълзи, докато го предава на онзи, който ще го отнесе на влака.

Пред него винаги изплуваха тези спомени, когато младежите стремглаво унищожаваша курабиите, топвайки ги в чая, както им препоръчваше старецът, или ги натрошаваха на малки парчета, изсипваха ги в чаените чаши, за да омекнат, та да могат лесно да ги преглътнат. През това време те се смееха на шегите и остроумието на стареца, без да се сетят за майките си, за техните грижи и изплакани сълзи.

По време на втората и третата чаша чай след закуска старецът и неговите приятели измисляха вечерята. Душата на нашия човек се стягаше, обземаше го срам от приказките за тези вечери. Но след като поотрасна, мислейки за тях, откриваше в спомените си някакво умиление и възторг. Изказваха се мнения, съветваха се — границите на обсъжданията обаче не бяха кой знае колко широки. Имаше две ястия, от които никога не се отказваха: картофи с месо, домати и лук или тиквички с месо, домати, лук и малко нахут. Решаваха колко продукти да вземат, пресмятаха колко ще струва и всеки внасяше своята част с изключение на стареца, когото освобождаваха от вноска. Съберяха ли парите, един отиваше да напазарува, а щом се върнеше, някой друг наклаждаше в огнището огън от дървени въглища и докато се разгаряха, се заемаше да подготви продуктите. Приятелите му го наблюдаваха вкупом или поотделно, а старецът даваше от време на време по някой съвет. Когато всичко биваше направено както трябва,

слагаха яденето на огъня да ври бавно. Всички се събираха около стареца да се позабавляват или да учат уроците си. Готвачът хвърляше по някой поглед към яденето, опасявайки се да не загори и да му долее малко вода. Вдъхваха усиливащата се апетитна миризма като предвестник на вкусната вечеря. Истина е, че в къщата имаше техни колеги, които също готвеха и също вдъхваха апетитни миризми, но истина е също, че имаше и такива, чиито ръце не посягаха да готвят. Работниците от долния етаж не можеха да поднесат ядене ни на себе си, ни на жените си, ни на децата си. Вероятно жените им създаваха големи главоболия заради това лишение; възможно е също подложените на лишения ученици и работници да намираха в миризмата, изпълваща къщата в петъчни дни, мъчителна сладост или сладостна мъка.

Огънят гореше бавно и тихо. Това удължаваше наслаждението на компанията и увеличаваше мъката на другите. По време на молитвата надвечер, с изпращането на слънцето, яденето беше вече готово. Младежите се събираха около масата, посягаха към храната с оживление, прилично на шеговита сериозност или сериозна шеговитост. Всеки бдеше да получи изцяло своя дял, всеки следеше приятелите му да не го изпреварят или посегнат на правата му и същевременно се срамуваха да покажат открито тази бдителност или да проличи този контрол. Но старецът беше с тях, неговата откровеност правеше тяхната излишна, неговите шегви разобличаваха прикриваните усилия. Той наблюдаваше всички и не допускаше никой да оцети приятеля си. Делеше храната справедливо — не го криеше и не се сдържаше, а високо — както винаги — проклинаше, подменеше ли някой с измама парче картоф за парче месо, предупреждаваше друг, че подяжда и себе си, и другарите си, като изтопява с големи залци и рядкото, и гъстото от яденето; обръщаше се към този и онзи шеговито, беше им леко да го слушат, думите му падаха като мехлем на душите им, разсмиваха ги, без да ги засрамват.

По време на тези комични битки нашият човек седеше срамежливо и боязливо, с развълнувана душа и с разтреперани ръце, неспособен да си отчупи залък, неспособен да го топне в чинията, неспособен да го поднесе към устата си. Представяше си, че всички го наблюдават, че старецът го държи под око крадешком. Вълнението му нарастваше, ръката му започваше да трепери, сосът капеше по дрехата

му — знаеше това, страдаше, но му беше невъзможно да го избегне. А можеше да се предположи, дори беше сигурно, че младежите се грижеха за него, мислеха за него, бяха внимателни, подканяха го да яде и му подаваха това, до което не стигаше. Ала така само увеличаваха неговото вълнение и смущение. Комичните битки се превръщаха в източник на страдания за душата му и тъга за сърцето му, въпреки че би трябвало да го веселят и разсмиват. Но ако на трапезата го измъчваха, след като компанията изпиеше чая и се преместеше да учи или да си приказва и той останеше самичък, го развеселяваха, утешаваха, а понякога го караха и да се смее.

Младежите прекараха дълги години със стареца. Благодарение на шейх Али нашият човек порасна в атмосфера на смях независимо от поводите за мъка, страдание и тъга, които се изпречваха на пътя му.

После компанията се разпръсна и всеки пое своя път. Напуснаха къщата и се заселиха в отдалечени квартали на града. Все по-рядко посещаваха стареца, после съвсем престанаха да идват при него, започнаха да го позабравят, докато накрая наистина го забравиха.

И един ден научиха за смъртта му. Сърцата им се натъжиха, но тъгата не стигна до очите им, не се изписа по лицата им. Добросъвестният вестител предаде, че последната отронена дума на умиращия била молитвата му за брата на момчето.

Царство му небесно на чичо хаджи Али. Покровителството му бе угнетително за момчето, но по-късно споменът за него изпълни сърцето му със състрадание и нежност.

Младежите не черпеха радост и веселие единствено от стареца. Понякога имаха и друг източник. Но тогава радостта им беше някак икономична, а веселието тихо. Когато се срещаха с приятеля си, обитател на най-крайната стая в дясното крило на къщата, за разлика от стареца, който живееше в най-крайната вляво, те се радваха умерено, веселяха се, но като че ли зад завеса. Обитателят на стаята вдясно беше мъж на средна възраст, явно надхвърлил четиридесетте, но още нямаше петдесет. И той беше търсач на знания, пропилял повече от двадесет години в ал Азхар. Още не бе получил научна степен, но не се отчайваше. Не беше се отдал единствено на нея и животът му не зависеше само от нея. Търсеше и други простосмъртни неща. Имаше жена и деца — на тях посвещавахе летните ваканции, ваканциите по време на пости и онези кратки ваканции, които понякога прекъсваха уроците на питомците на ал Азхар. Семейството му живееше в едно близко до Кайро село. Пътуването дотам не костваше на човека нито големи усилия, нито много разноски. И той, като много от жителите на провинцията, притежаваше малко земя. Беше зет на също такъв малоимотен собственик. Не беше от „бедните случаи“, както казваха по онова време, но не разполагаше и с голямо богатство. Просто един пестелив човек, чиято пестеливост стигаше до скъперничество.

Ученолюбието му беше умерено, желанието му — скромно, интересът към уроците — твърде слаб, възможностите му — по-слаби от интереса, а способността му да разбира науката — по-малко от усърдието. На всичкото отгоре се имаше за умен, смяташе, че е пренебрегнат, и то не защото са го отхвърлили, когато пристъпил към научната степен, нито пък за това, че изпитната комисия се е показала несправедлива — в ал Азхар беше пропилял повече от двадесет години, без да се яви на изпит, а е можел да го направи след дванадесетата, но не го сторил, защото гледаше на ал Азхар през черни или слаби очила.

Имаше лошо мнение за учениците на ал Азхар. С право или не, но по-скоро грешеше, като смяташе, че научните степени в ал Азхар се получават не за способности и знание, не за усърдие и успех, а по волята на съдбата, случайно, или чрез ласкателство, хитруване и умело ходатайство пред изпитната комисия. Според него съдбата го беше отритнала, беше се отвърнала от него по неизвестни причини, така че щеше да се провали непременно, ако се явеше на изпит, та за това по-добре беше да не се явява.

Започваше учебната година с твърдото намерение да се подготви за изпита и се договаряше с приятели да четат заедно книгите, които беше необходимо да се познават до съвършенство, за да се явиш на изпит. Но след месец-два добиваше чувството, че съдбата му изневерява — ставаше небрежен, домързяваше го и изоставяше уроците, за да се насочи към други житейски въпроси. Беше сигурен, че съдбата отново го е обидила, че не му е отредила да се прочуе, нито му е дала онази измамна интелигентност, която шейховете забелязват, като на някакъв негов приятел, въпреки че самият той на практика не по-зле от колегите си разбира науката и се справя с нея.

В разговор с младите си приятели не криеше, че знаел надежден и гарантиран път към научната степен и че често се съблазнявал да поеме по него, ала не му давало сърце да продаде два-три ара земя, за да получи званието „учен“, което щеше да увеличи дажбата му с няколко питки, а в края на месеца щеше да му носи седемдесет и пет пиастъра.

Той чакаше слънцето да изгрее и за него и съдбата да му се усмихне, както се бе усмихнала на еди-кого си от неговите приятели или земляци миналата година, който четвърт век бил търсач на знания, умен и способен, и след като най-неочаквано се явил на изпит, не само го издържал успешно, но получил втора степен, а не трета, а ако имал случая да се сближи с еди-кого си от членовете на комисията, щял да получи даже първа.

Та, значи, ще почака, както е чакал приятелят му. Дано съдбата не му изневери, както не е изневерила на онзи. Цялата работа е в съдбата, приятелчета. Учих не по-малко от вас, трудих се, колкото се трудихте и вие. Дано вашата участ е по-добра от моята, макар че не ми се вярва, пък и не ме интересува.

Младежите слушаха приказките му, запомняха ги и попиваха начина му на изразяване — беше наистина оригинален. Говореше безкрайно спокойно, не викаше — по-скоро шептеше. Разчиташе много на някои свои изрази, сякаш искаше да ги напъха в ушите на слушателите, прекъсваше речта си с разни шеги и анекдоти, които смяташе за извънредно смешни. Смееше се сам, при това дълго, без да обръща внимание на приятелите си, макар че те го слушаха, без дори да се усмихват, мълчаха в недоумение, докато той се смееше; ала смехът продължаваше и те също прихваха. Той се заливаше в смях и ги заразяваше. Наистина се смееше необичайно смешно, ако може така да се каже: започваше високо, после прекъсваше, известно време се смееше мълчаливо, отново се разсмиваше високо, пак прекъсваше, замълчаваше, подхващаше отново и така нататък.

Останали сами, младежите прекарваха весели и забавни часове, като си припомняха разказите му, повтаряха изразите му, подражаваха на смеха му.

Имаше нещо друго, което будеше удивление у младите хора — техният приятел си падаше по удоволствията, нещо повече — с отчаяна страст се хвърляше в тях. Обичаше да ги описва, изпитваше някакво наслаждение от подробностите в разказа, равно на наслаждението от самото удоволствие, ако не и по-голямо. Удоволствията, на които се отдаваше и за които разправяше, бяха колкото невинни, толкова и греховни. Припомняше си удоволствията в уединение със семейството си, разнищвайки ги със срамни подробности и прекъсвайки разказа с чудноватия си смях; припомняше си удоволствията от тлъстите гозби на село и от грубата храна в града, като вмъкваше глупавите си шеги и продължителния си смях на пресекулки.

Припомняше си как по време на разходките по градските улици, или докато си седял в къщата, му било приятно да подуши това-онова и как мятал погледи към долния етаж; как щом видел жена, било из града, било в квартала, било в къщата, я оглеждал подробно, мислено я преценявал и я разсъбличал. В тези греховни усилия намираше не по-малко греховни удоволствия. Не казваше на жената жена, нито госпожа, нито женска, нито както въобще казват хората, а я наричаше „кълка“. За него слабите жени не значеха нищо, но дебелиите, напращели от тлъстини и меса, сравняваше ту с дюшек, ту с

възглавница. Доказваше тезата си със стиховете на Кааб бен Зухайр за любимата му Саада:

*Пристъпя ли, отпред е стройна, а отзад —
закръглена.*

И как да се оплача — хем е стройна, хем закръглена!

И обясняваше на приятелите си: не забелязвате ли, че той съвсем между другото споменава, че любимата му е стройна, когато се приближава, и веднага уточнява, че отзад е закръглена. После се впускаше в разни гнусни подробности, разказваше историйки, сипеше анекдоти, ту отприщваше, ту сдържаше смеха си и така заинтригуваше младежите с приказките си. Какво би могло да въздействува по-силно на младите души, лишени от подобни и невинни, и грешни удоволствия, от тези приказки?

Седейки в своя ъгъл свито, с отпусната глава, момчето слушаше, но като че ли беше далеч от тези хора. Ни една дума от разговора не му се изплъзваше, ни една интонация от гласовете не му убягваше. И си мислеше: ако тези мъже знаеха само как ги слуша и колко „купува“ от тях, нямаше да водят такива разговори в присъствието на едно момче.

Този човек прекара в къщата много години, след като момчето се запозна с него. Положението му можеше да се види в различна светлина: погледнато отгоре-отгоре, той предизвикваше смях, но взреш ли се по-отблизо и по-задълбочено — навяваше тъга.

Беше селянин в най-точния смисъл на думата, що се отнася до обичта му към земята, до ламтежа му за пари, до тревогите му — истинските му тревоги, когато не успее да продаде, да даде под наем или да купи. Парите и пак парите господствуваха над всичките му дела — и когато си отиваше на село, и когато си мислеше за село, и когато срещнеше земяците си.

Беше любител на удоволствията в най-точния смисъл на думата, що се отнася до отклика на чувствата и търсенето на онези достъпни наслади, които не се нуждаят нито от изтънчена душевност, нито от деликатна чувствителност, нито от неопорочен вкус. Науката и изчакването на научната степен беше само едно от неговите средства или по-точно едно от неговите домогвания. Той ѝ се отдаваше, когато

се изтощаваше в печеленето на пари или изнемогваше в търсенето на удоволствия. Връщаше се в къщата, затваряше се в стаята си и се замисляше за колегите, преподаватели те, за научната степен; приказваше с приятелите си, хранеше се и пиеше чай с тях. Ала въпреки всичко той беше вярващ, дълбоко вярващ. Имаше странни суфитски наклонности, които от време на време го изваждаха от делничните му състояния и го превръщаха в отшелник-аскет, който си налага сурова строгост, подлагайки се на мъките на лишението и глада.

Веднъж се скара с тъста си и се отказа от жена си — селянката. Науми си да се ожени за някоя каирчанка и да се сроди с културно и изискано семейство. Разведе се с жена си и сподели надеждите си с приятелите си, като им разясняваше най-обстоятелствено, с най-гнусни изрази разликата между гражданките и селянките. Ала един ден се освободи от мисълта и за пари, и за гражданки, и за селянки, и за удоволствието от храната и чая — почувствува, че съдбата няма да му изневери, ако се яви на изпит. Следователно трябваше да се яви, а това значеше да се подготви за борбата с шейховете. Имаше няколко месеца на разположение, за да се подготви: мобилизира приятели и колеги — стари и нови — и се отдаде на схоластиката, мюсюлманското право, риториката, граматиката, догматиката и на всички предмети, които влизаха в програмата. Яви се на изпит. Денят на изпита му беше „един знаменателен ден“, както се казва в Корана.

Яви се пред изпитната комисия сутринта и си отиде вечерта — и тя го измори, и той я измори. С много остроумна хитрост си бе подготвил предварително възможността да си отдъхва, ако започнат да се заяждат. Купи си дини и ги остави близо до стаята за изпити. Убеди комисията, че е болен и се изпуска, и ги помоли да му разрешават да излиза всеки път, щом се наложи. Комисията го съжалила и му разрешила. Започнал да говори по предметите, да отговаря на въпросите. От време на време неочаквано прекъсвал изложението или отговора на въпроса и искал разрешение да излезе. Но излизайки, не отивал да удовлетвори нуждата си или да облекчи болката си, а се скривал при дините, за да разхлади сърцето си, да изостри паметта си и да събере мислите си — както казваше той. После се връщал при комисията и подхващал изложението или отговора на въпроса оттам, докъдето бил стигнал. Нито той оставил комисията на мира, нито тя го

оставила, докато не превалил денят. Върна се в стаята си щастлив и богат. Беше му провървяло — получи трета степен и стана учен.

През лятото се раздели с приятелите си, а когато се срещнаха есента, вече беше напуснал стаята в къщата и осъществил надеждите си — беше се сродил с едно градско семейство и се преселил там, недалеч от старото си жилище.

Един ден го налегнали суфитските му наклонности и решил за известно време да се уедини в джамията, за да се подложи на пост, молитви и приповтаряне името господне. Така и направил. Усамотил се в джамията — не знаей колко дни, но не били малко — и излязъл оттам отслабнал и изтощен. Върнал се при семейството си, но не им се харесал, а може и да са се подиграли с неговата мъжественост. Тогава заговорила селската му душа, жадна за наслади; овладяла го селската му ярост — излязъл от сутринта и отишъл в някаква гостилница. Натъпкал се с боб, масло, хляб и лук, по същия разточителен начин угасил огъня от закуската с чай и след това добавил към твърдите и течни благини, изсипани в стомаха му, и от онези неща, за които такива като него намекуват, но не ги изричат гласно. И когато всичко в търбуха му се утаило или разбъркало, той се върнал у дома при семейството си, разфучан и побеснял, ала и силен не им се харесал и го изгонили. Работата свършила с това, че щял да скочи от прозореца, но няколко родственици на жена му го удържали, с големи усилия го усмирили и го вързали — оказало се, че полудял.

Момчето няма да забрави гласа, който една нощ след вечерната молитва стигна до него и вдигна на крак всички тези младежи, безмълвни и натъжени, готови да се разплачат — само срамът ги възпря. Беше гласът на мъжа, обхванат от лудост: езикът му се развърза и той избълва най-гнусни безсмислици.

На сутринта родствениците на жена му го отведоха в болницата за такива като него. Прекара там няколко седмици, а когато излезе, беше напълно променен: гласът му стана още по-тих, движенията му — по-спокойни, смехът му секна. Пораждаше в душата на всеки срещнат смесица от страх и състрадание.

Дните отнасяха събитията. Мъжът се раздели с младите си приятели — всеки по своя път в живота, срещите им се разрешиха, докато съвсем прекъснаха. Новините за него идваха сегиз-тогиз, после секнаха. Един ден във вестника излезе съобщение, че е умрял.

Приятелите му се натъжиха за малко, но не проляха сълзи. Лицата им се понамръщиха, прошепвайки онзи великодушен израз, който казваме винаги при известие за смърт: „На господата принадлежим и при него се връщаме.“

Още една стая, близо до лявата страна на стълбището, стана източник на шеги и забави.

Обитавахе я младеж, може би малко по-възрастен от учениците, поизпреварил ги с постъпването си в ал Азхар, но от тяхното поколение и във всеки случай — от тяхната черга. Гласът му немощен — стигаше ти да го чуеш, за да се разсмееш; умът му слабичък, аллах не благоволил в главата му да се задържи никакво знание — ограниченият му и плитък ум не го побираше; проникателност никаква, аллах не благоволил в главата му да проникне дори най-елементарното от прочетеното в разните книги. Но въпреки всичко беше изключително самоуверен, с големи амбиции за бъдещето си, убеден — без никакво стеснение, че е като приятелите си, с които живееше и посещаваше повечето занятия.

Ходеше на уроците по мюсюлманско право, на уроците по риторика, на уроците при професора-имам; но за уроците по схоластика не бързаше, защото се налагаше да напуска стаята си призори, а той много ценеше и държеше на почивката си. Участвуваше и в заниманията на приятелите си, но само в ония, които бяха далеч от задължителните уроци или книгите, които се четяха от шейховете.

Младежите изпитваха смъртно отегчение от учебниците на ал Азхар. Влияеше им и мнението на професора-имам за книгите и програмите там. На занятията или при посещенията в дома му те научаваха от професора-имам заглавия на ценни книги по граматика, риторика, догматика и литература. Шейховете от ал Азхар ги презираха, защото не бяха свикнали с тях, а може би презрителното им отношение се усилваше и от обстоятелството, че ги препоръчваше професорът-имам. И други известни шейхове — негови съперници — се опитваха да препоръчват на учениците си ценни книги, които не се четяха в ал Азхар, защото там просто нямаха навика да ги четат. Едва чули заглавието, и търсачите на знания се втурваха да купят книгата, стига само да им беше възможно — понякога покупката им костваше големи усилия и тежки лишения. А когато не можеха, вземаха я от

библиотеката на ал Азхар, Преглеждаха я, договаряха се да я четат заедно и да си помагат един другиму в тълкуването.

Искрената обич към професора-имам и искреното желание към науката и четенето диктуваха постъпките им. А може би се прибавяше и някаква младежка суетност: гордееха се, че са ученици на професора-имам, на шейх Бахит, на шейх Абу Хатуа, на шейх Ради. Непрекъснато повтаряха, че са техни ученици, че са техни близки, отбрани ученици. Не се задоволяваха да присъствуват само на уроците, а ги посещаваха и по домовете — участваха в някои проучвания, а в четвъртък след обедната или след вечерната молитва изслушваха по някоя специална лекция. Не им беше неприятно колегите им да знаят, да разправят, че четат една или друга книга от тази или онази област. Тъй те започваха да се различават видимо от останалите. В цял ал Азхар се знаеше, че са най-способните студенти, достойни за едно щастливо бъдеще. Някои от по-посредствените им колеги търсеха връзки с тях — беше съвсем разбираемо. Виждаха предимство в това, че са свързани с тях, средство да се домогнат до най-големите шейхове и професора-имам. Нашият събрат беше тъкмо от посредствените ученици. Присъедини се към компанията, та колегите му да казват, че е от нея и да може чрез тази връзка да посещава професора-имам или шейх Бахит.

Младежката суетност караше учениците от компанията да желаят тази привилегия. На шега приемаха разни паразити на науката измежду слабите и посредствени търсачи на знания, задържаха ги за известно време, колкото да им запомнят недомислията, глупостите и ужасните грешки, а после да ги повтарят и да се смеят с цяло гърло и от все сърце. По всяка вероятност този им събрат се бе запознал с тях по време на занятия и се бе постарал да се сближи с компанията. Посетил ги, къщата му харесала, понравилось му се да им бъде съсед, наел стая и така станал един от тях. Пиеше чай с тях, ходеше на гости с тях, придоби и някаква известност покрай тях, ала аллах никога не му позволи да надникне с тях в науката, в понятията, в обясненията и разясненията. Биеше на очи, че е по-разточителен и по-заможен, или ако щете — към себе си беше стиснат, но събереше ли се с приятелите си, отпускате се и харчеше нашироко. А може би схващаше, че са притеснени материално, за да си купят книга или да изплатят спешно някой заем, или да посрещнат някоя насъщна нужда, и той им

предлагаше добронамерено и деликатно каквото искаха. Знаеха тази му черта и го хвалеха, но не понасяха невежеството му и не можеха да се сдържат да не му се надсмиват дори в негово присъствие — отговаряха на глупостите му рязко, с жестоко презрение. Той обаче приемаше всичко с примирение и усмивка. Струва ми се, че те никога не забелязаха по лицето му гняв, въпреки че го дразнеха много със своето пренебрежение и презрение. Най-ярко блясваше остроумието им, когато говореха за неговите знания или невежество — все едно — по поетична метрика. Четяха заедно книги по граматика и щом стигнеха до някой пример в стихове, а има ли нещо повече от примерите в стихове в книгите по граматика, той веднага бързаше да определи поетичната стъпка. И неизменно тя беше басит. Най-странното беше, че не се задоволяваше само бързо да обяви, че този стих е басит, но и започваше да тактува, обръщайки го в басит независимо какъв беше в действителност. Тогава заниманията на групата се прекъсваха и тя се заливаше от смях. Това се случваше често, защото приятелите му го подвеждаха. Щом се появеше някой стих, те се правеха, че не могат да определят стъпката и събратът им съобщаваше — басит. Показаха ли, че не могат да я отмерят, той започваше да тактува и я изкарваше на басит. И пак избухваше смях, и пак избухваха подигравки. Той ги посрещаше с примирена усмивка, без да се ядосва, без да се дразни.

Младежът прекара дълги години с приятелите си така — без да се сърдят един другиму. Но накрая като че ли усети, че мястото му не е тук, че не може да се състезава на това поле, и започна полека-лека да се откъсва от занятията: измисляше поводи и извинения, за да не участва в четенията; задоволяваше се само понякога да пие чай или да се храни с тях и винаги да ги придружава при посещенията.

През това време годините на момчето напредваха, напредваха и уроците му. Младежът показваше симпатии си към него, ценеше го и му предложи да четат заедно разни книги. Тъй връстниците му започнаха да го избягват и той остана в компанията на подрастващото момче. Започнаха да четат книги по предания, по логика, по догматика, но момчето не намираше никаква полза; нямаше време да се смее с него и да си разказва смешни истории — нито можеше, нито имаше желание да го прави и се изхитри, за да се отърве и да продължи само своя път.

Така този човек изостави науката, по-скоро науката го изостави. Но продължаваше да се числи към ал Азхар като „съсед на аллаха“ и да участва с приятелите си в обществения живот.

Животът им се подобри. Подобриха го способностите им, старанията им, превъзходството им над другите, това, че професорът-имам беше доволен от тях и се сближи с тях. Тъй те се свързаха с някой и друг син на богати и състоятелни семейства, дошъл да търси знания в ал Азхар, започнаха да си разменят посещения с такива младежи — и техният събрат ходеше на гости и приемаше гости; обогати се животът му в обществото, тъй както и животът на приятелите му. Но те не чувстваха подобрението, почти не го забелязваха, не разговаряха, не се хвалеха нито с посещенията си в привилегированите къщи, нито че се събираха с интелигентните им стопани — смятаха го за нещо естествено и обичайно. Ала техният събрат го приемаше като слава, като истинска слава, и черпеше от нея блаженство и тщеславие — истинско блаженство и истинско тщеславие. Заради материалните си интереси от време на време използваше тези познанства и разказваше за тях на когото искаше и на когото не искаше да го слуша.

Дните минаваха. Младежите се разпръснаха, всеки пое своя път в живота, ала този човек не ги забрави, нито им позволи да го забравят. Безсилен да ги следва в науката, той ги следваше в другите неща, които изпълват живота — посещаваше ги, въпреки че те не го посещаваша; срещаше се с тях в дома на един или друг човек с положение и състояние.

ПО време на политическия сблъсък, когато професорът-имам напусна ал Азхар, се оказа, че нашият събрат е свързан както с професора и неговите привърженици, тъй и с противниците му. Ал Азхар се развълнува. Във вълненията се намеси и политиката — двете страни враждуваха. Нашият събрат беше свързан със стачниците и участвуваше в стачката, но беше свързан и с противниците на стачката и им съобщаваше тайните на стачниците. Един ден работата се разкри. О, какъв ден беше това! Стана ясно, че има връзки с охраната, отношенията с другарите му рязко се прекъснаха, отритнаха го от домовете, където преди го приемаха. Той се свря в стаята си, загубил всички, докато него никой не беше загубвал. Не му стигна енергия за

научна степен в ал Азхар и той пропиля празния си живот самотен, нещастен, обременен от пареща апатичност.

Един ден излезе съобщение, че е умрял. От болест ли? От скръб ли? Или от лишения? Приятелите му чуха известието за смъртта, но не се натъжиха, душите им не се опечалиха. Само изрекоха онзи великодушен, израз, който казваме винаги при известие за смърт: „На господата принадлежим и при него се връщаме.“

При първото идване на момчето къщата беше пуста иди почти пуста. Обитателите ѝ още не се бяха върнали от ваканцията за постите. По-късно научи, че учениците на ал Азхар намират особено удоволствие да се върнат със закъснение в Кайро, особено след тази ваканция. Учебната година в ал Азхар започваше по това време. Сякаш преподавателите и техните питомци изпитваха някакви затруднения, някакви усилия при раздялата си с близките и родния край и безгрижно удължаваха ваканцията с ден-два, а понякога и със седмица и дори повече от седмица. Ал Азхар изживяваше последните си щастливи дни. Никой не определяше работните и почивните дни на преподавателите и на учениците; нямаше строго определена програма на уроците ни за отделните дни, ни за цялото време. Всичко беше лесно и леко. Съветът на старейшините решаваше кога е краят на ваканцията и началото на занятията, а преподавателите бяха свободни да започнат когато искат и когато могат. Търсачите на знания пък бяха свободни да дойдат на урок когато намерят за добре или когато обстоятелствата им позволяваха да присъствуват.

Всичко беше леко и лесно. Разчитах се повече на желанието и на намерението, отколкото на определена точност и на задължителен режим. Тъй по-справедливо се определяше кой е сериозен и работлив и кой — мързелив и лекомислен. Учениците се стремяха към науката от любов и желание, а не поради подчинение на заповед или страх от наказание.

Преподаватели и ученици се наслаждаваха пестеливо и умерено на тази сладка и щедра свобода. Първите две седмици от учебните дни бяха седмици на широка свобода; бяха седмици на симпатия, познанства и дружелюбие. Търсачите на знания прииждаха бавно от родните си места. Веднъж дошли, те си ходеха на гости, за да изразят вниманието си един към друг, а после не бързаха да отидат на урок. Преподавателите прииждаха от родните си места сдържано, без препирня. Веднъж дошли, те привеждаха в ред домовете си за дълъг престой, после гледаха да се срещнат, да се поздравят и изразят

приятелските си чувства и чак след това започваха уроците, без да бързат и без да се обременяват. Много от преподавателите и учениците обаче предпочитаха науката пред семейството и родния край — по време на ваканциите оставаха в Кайро и се занимаваха по домовете си, в ал Азхар или в други джамии. Имаше и такива, които бързаха, щом им се отдаде случай или доколкото условията им позволяваха, да се върнат в Кайро, за да се възползват от индивидуалните свободни уроци, преди да са започнали общите редовни занятия.

Затова, когато момчето и брат му пристигнаха, сградата беше пуста или почти пуста. В нея живееше само чичо хаджи Али, двама колеги на младия шейх и двамата персийци. Момчето не бе прекарало и два дни в къщата, и нейните обитатели започнаха да се завръщат поединично или на групи — идваха от сутрин до вечер, докато тя се изпълни с движение и оживление. Отляво и отдясно се разнасяха гласове. Наистина беше препълнена с обитатели. Някои от стаите бяха невероятно наблъскани — имаше стаи, където живееше по двадесет души.

Как седяха? Как учеха? Как спяха? Момчето си задаваше тези въпроси, но не намираше отговор. Само знаеше, че наемът на стаята е двадесет и пет пиастъра и дори можеше да стигне до двадесет на месец. Значи, един ученик плащаше за жилище един пиастър месечно.

Тъй живееше огромни групи селски чеда, пристигнали в Кайро, за да изучават науката и религията в ал Азхар или да вземат каквото могат от науката и религията, но наред с това да прихванат някоя болест на тялото, нравите и ума.

През първата седмица стаята непосредствено отляво на момчето беше празна — оттам не се чуваше никакъв глас, никакво движение. Мина седмица, мина втора. Никой не заемаше стаята — не долитаха ни движение, ни глас, докато учениците не започнаха да се питат какво ли се е случило на шейха, който живееше там преди постите. Изказваха предположения, че се е преместил на друго място. Но една петъчна нощ момчето се събуди от цепещия нощта глас на чичо хаджи Али и от ударите на тоягата по земята. Замисли се, както обикновено се замисляше, зачака гласа на муезина, както обикновено го чакаше, каза си наум призива за молитвата с муезина, както обикновено правеше. Гласът секна. Мислено момчето проследи до джамията богомолците, които отиваха на молитва — едни енергично забързани, други — с

тъпа неохота. Изведнъж някакъв неестествено висок глас проряза стената зад момчето и стигна до ушите му — побиха го тръпки от главата до петите. Никога няма да забрави този глас. При спомена за него винаги ще се смее вътрешно, дори и когато е толкова сериозен, че устните му да не могат да се разтеглят в усмивка. Гласът беше необикновен: първия път го изпълни с ужас, после го накара да се разсмее високо, без да може да се удържи, въпреки страха да не разбуди брат си: „Ал... ал... аллах, аллах... аллах... ве... ал... ал... аллах... ве... аллах... ве... аллах е най-велик...“

Тъй гласът стигна до момчето. Не схвана началото, не схвана повторението, разбра само края. Но гласът не секна с края на възхвалата — издигаше се отново и отново, докато най-последно укрепна и звуците на възхвалата заеха мястото си в устата на викача, във въздуха, в ушите на момчето. После гласът зад стената продължи да чете началната сура. Момчето разбра, че това е глас на човек, който се моли. Гласът продължаваше да чете, докато стигна до думите на всемогъщия аллах: „На тебе се кланяме и от тебе търсим помощ.“ Гласът спря на „п“ и не можа да продължи. И изведнъж пак започна възхвалата като предишния път: „Ал... ал... ал... аллах... ве... ал... ал.“ Тук вече момчето не можа да се сдържи и избухна във висок и продължителен смях, от който брат му се събуди стреснат и го попита какво му е. Не можеше да отговори, а и нямаше нужда — брат му чу гласа зад стената и също избухна в смях който се опитваше да приглуши.

— По-тихо — смъмри го той провлечено. — Това е нашият съсед, шейх еди-кой си. Върнал се е. Прави утринната си молитва. Той е шафиит.

Нашият човек замълча и се успокои, призовавайки съня. Овладея се и продължи да следи гласа на шейха зад стената, който се мъчеше да завърши молитвата. Един въпрос обаче се загнезди у него: „Защо шейхът-шафиит се напъва толкова, защо се напъва толкова и завършва молитвата си след толкова непреодолими трудности?“ На сутринта събра смелост и попита брат си. Разбра, че шейхът е малко „мръднал“. Искал да осъществи целта на молитвата. Пристъпвайки към молитвата и по време на самата молитва искал да разкрие сърцето, душата, същността си пред аллаха и ако се връщал и повтарял молитвата там, откъдето я е прекъснал, то е, защото някакво препятствие от мирските

дела е попречило на душата му, отклонило я е от възможността да се разкрие, споменавайки аллаха.

Беше изключително тих шейх. Гласът и движенията му почти не се чуваха, докато не дойдеше молитвата призори. Много дни бяха необходими на момчето, за да свикне с този глас, да го слуша, без да се разсмее и без да съжалява неговия притежател, обхванат от дяволски зли мисли, които духове и хора нашепват в сърцата на хората.

С годините в съзнанието на момчето не е останало почти нищо от този шейх освен гласа му и две случки: на едната присъствува, а другата — чу. Първата се отнася до шейха и момчето. Вече беше поотрасъл и уроците му напреднали — слушаше лекции и по риторика. Веднъж присъствува на урок, на който шейхът обясняваше известното изречение от „Краткото изложение“^[1]: „Всяка дума има определено място.“ Колко много е говорено за това изречение — и в „Съкратеното изложение“, и в „Подробното изложение“, и в „Най-подробното изложение“, и в тълкуването, и в поясненията, и в бележките, при все че е свършено ясно и няма нищо неразбираемо и непонятно. Шейхът, подобно на другите шейхове в ал Азхар, се залови старателно и усърдно да тълкува и обяснява многословно казаното. Гласът му преградна, силите му се изчерпаха, от челото му се лееше пот. Както е известно, предаността към науката е тежест — само най-силните могат да я повдигнат, а те са малцина.

С настойчивост, проявявана към всички преподаватели, момчето започна да спори, но шейхът му отговори тъй, че го накара да млъкне, да занемее, изпълвайки сърцето му с гняв, презрение и срам:

— Откажи се, сине, не можеш да го обхванеш. Ти можеш да обхванеш само черупката, когато пристигаш рано-рано сутрин. Не си създаден за сърцевината, нито тя е създадена за теб.

Шейхът се засмя, засмяха се и учениците. Момчето не събра смелост да си тръгне преди края на урока и със свито сърце остана, докато всички се разотидоха. „Черупката“, за която наемваше шейхът и при която пристигаше сутрин, бяха уроците по литература и особено „Завършената книга“ на ал Мубаррад. И как да не ходи да я слуша, като Абу ал Аббас ал Мубаррад бе събрал още през девети век толкова много откъси от проза и стихове и обяснил всички трудни думи! Оттогава шейхът падна в очите на момчето и си навлече омразата му. А дотогава го обичаше и почиташе. И тъй, шейхът стана предмет на

шегите, които момчето си правеше с връстниците си рано сутрин иди по обяд — преди или след урока по „черупката“.

Другата случка само намножи шегите, закачките и смешките, някои в стихчета, които момчето съчиняваше заедно с приятелите си по адрес на шейха. Беше съвсем дребна случка, нямаше нищо необикновено, но има ли нещо по-лесно от смеха на младите хора?

Шейхът имаше син. По нищо не личеше да е способен, нищо не показваше, че е създаден да търси знания, но беше такъв. Живееше в стаята на баща си тихо, мълчаливо и в разбирателство със съседите като него. Една вечер при баща му дошли приятели на гости и той накарал сина си да им направи кафе. След малко кафето било донесено. Както обикновено шейховете се нахвърлили лакомо на филджаните, отпили или по-точно сръбнали шумно по една голяма глътка, но едва стигнала до гърлото им, изхвърчала бързо обратно. Всички се закашляли и с ужасно изкривени физиономии започнали да хратат, да прочистват гърлата си от тази напаст. По брадите и гърдите им плъзнали кафе и слюнка — кашляли и се тресели неистово. И всичко това просто защото не пиели кафе, а емфие. Синът объркал кутията с кафето и вместо нея взел кутията с емфие.

Случката от урока по риторика си имаше последствия. Момчето се премести при друг шейх — съсед от сградата, — стаята му се намираще до стаята на „мръдналия“ шейх. И той беше шафиит, само че не беше „мръднал“. Беше извънредно спокоен, солиден, добросърдечен и пестелив на думи. Момчето чуваше гласа му само когато онзи го поздравяваше — него или придружителя му. След като момчето напусна единия шейх, още на следващия ден отиде на урок при другия. Той изнасяше уроците под купола на джамията „Мухаммад бек Абу аз Захаб“, която момчето познаваше отлично. Беше слушал уроци по граматика и риторика по всичките ѝ ъгли. Там му се бяха случили някои истории, които може би ще споменем в този разказ.

И тъй, около пладне, връщайки се от урока по „черупката“, нашият човек изкачи познатите му стълби, събу си обувките и тръгна по галерията между два кръжеца, които знаеше отдавна, прекрачи прага на купола и седна в кръжеца на шейха. След малко дойде и той — спокоен както винаги. Възхвали аллаха, помоли се на пророка и започна да чете за тънкостите при определено и неопределено

състояние на именната част на изречението, продължи и стигна до израза от Корана, цитиран от автора: „И благосклонност от великия аллах.“ След думите на автора, след тълкуванията, след бележките, започна да обяснява защо „благосклонност“ е в неопределено състояние. Казаното обаче не се хареса на момчето, не му допадна. Не се сдържа и влезе в спор, но едва започнал, и шейхът го прекъсна със спокоен, кротък глас:

— Млъкни, сине. Дано аллах ти се открие и ти прости, а нас да спаси от злото ти и от злото на другите като теб. За бога, имай милост и не се меси в урока ни, не се бъркай в делата ни. Иди си, прибери се в тази заблудена и измамна черупка, за която ходиш рано-рано сутрин.

Учениците се засмяха. Шейхът поднови четенето и обясненията със спокоен, кротък и солиден глас. Със свито сърце момчето остана, докато всички се разотидат. Раздели се с тях развълнуван и опечален. Отказа се от уроците по риторика. До края на годината след урока по „черупката“ — някъде по пладне — отиваше в библиотеката при „Баб ал халк“ и оставаше там, докато я затворят малко преди залез.

Дали това, че двамата шейхове го отклониха от тяхната наука, беше случайно или предварително подготвено споразумение, момчето не узна. Впрочем споменаването на тези две случки сега изпреварва събитията. По-добре е да се върнем в къщата, към всички и към всичко, което беше там при появата му в началото на пътя към науката.

---

[1] Съчинение по риторика от Мухаммад ибн Абдул Рахман ал Казуини (1267–1338), върху което има множество коментари. — Б.пр.

↑

Стаята в левия ъгъл на къщата се населяваше от някакво семейство, за което момчето никога не успя да разбере как е могло да се издигне и установи тук, в обкръжението на „съседите на аллаха“, след като мястото му беше сред обитателите на долния етаж — търговци и работници. Бяха се изкачили обаче при науката, при учениците, при преподавателите и останаха сред тях, без да предизвикват неприятности никому и без някой да им ги създава. Никакво приятелство, никакво познанство не ги свързваше с когото и да било.

Бяха чужденци в къщата, бяха чужденци в Кайро. Диалектът им показваше, че са от Горен Египет, от най-отдалечените краища на Горен Египет. Навярно именно отчуждението ги бе накарало да се качат на втория етаж. Там всички обитатели бяха чужденци — един шейх от Александрия, двама персийци, учениците, преподавателите — бяха дошли от най-различни краища на Египет. Тъй че за семейството не беше беда, че се е установило сред чужденци. А работниците и търговците от първия етаж бяха кореняци каирчани или живели тъй дълго тук, че вече бяха станали каирчани, усвоили и диалекта, и обичаите на столицата.

Семейството беше двучленно: жена в напреднала възраст, преминала шестдесетте, затова ѝ беше трудно, нещо повече — невъзможно да усвои каирския диалект и да се приспособи към тукашните обичаи, и синът ѝ — младеж, прехвърлил двадесетте, но още нямаше тридесет. С течение на времето той би могъл да пречупи езика си за каирския диалект, да усвои обичаите на жителите му. Майката не работеше нищо, както подобаваше на такива като нея, изоставили Горен Египет, за да се установят в Кайро, наемайки стая.

Тя не правеше нищо, за да припечели залък хляб, ала всичко беше справедливо разпределено между двамата. Младежът трябваше да работи цял ден на улицата и вечерта да се прибере с продукти, а майката да се грижи за стаята и да готви за двамата.

Синът беше амбулантен търговец. Произвеждаше стоката си вкъщи. Започваше от ранно утро. Щом преполовеше денят, излизаше. Продавайки, обикаляше улици и квартали както му падне — кога по-надалеч, кога по-наблизо. Но не се връщаше, докато не продаде всичко: през зимата един вид халва, която се казва „Момина прежда“, а през лятото — друг вид, която се казва „Леденка“ или „Скреженка“.

Младежът приготвяше халвата, тананикайки си весело и безгрижно, или поне се преструваше. Завършеше ли производството си, той се понасяше, минавайки край нашите стаи тихо, мълчаливо и внимателно и чак когато слезеше по стъпалата и се спуснеше към квартала, гласът му се извисяваше внезапно в хубава, приятна песничка, като хвалеше лакомствата и приканваше купувачи. Младежът се отпускаше да си попее в стаята, но не си го позволяваше край вратите на солидните и сериозни хора — учените и търсачите на знания. Щом обаче се спуснеше на главната улица, даваше воля на гласа си като всички търговци: хвалеше стоката си и канеше хората. Младежът сякаш чувствуваше вътрешно, че някак не върви да пее или да хвали халвата, когато минава край тези стаи, чиито обитатели са хора сериозни и не обръщат внимание на халвата, не се интересуват от нея, а са заети единствено с наука. Но по-вероятно е младежът да грешеше. Сигурно измежду обитателите на къщата някои харесваха песните му и им се искаше от „Момината прежда“ или от „Леденката“ и щяха да се зарадват, ако той се поспре, да му направят сефте, но не го правеха — понякога ги възпираше стеснителността, друг път оскъдицата.

Един ден не чува песента на младежа, не се чуваше и потракването на съдовете, с които носеше халвата. На мястото на познатата песен и познатия шум се появиха други песни и друг шум. Жените започнаха да се събират в стаята първоначално с викове и смях, а после със сватбарски възгласи, песни и удари на тъпан, които затрудниха търсачите на знания и учените, ала на нашето момче му олекна и му просветна, изпълни се със сладост и блаженство. Тъпанът, сватбарските възгласи, песните му припомниха родното градче. Обичаше горещо всичко това, намираше в него сладост и доволство, не по-малки от сладостта и доволството да слуша шейховете как нижат уроците си, въпреки че едното се различава твърде много от другото.

По някое време на деня към гласовете на жените се присъединиха и гласовете на хамалите — качваха се по стълбата на къщата, задръстваха проходите ѝ с багаж, който влачеха; викаха и ругаеха — понякога съвсем сериозно, друг път на шега. Жените ги посрещаха, поемаха донесеното и удряха по тъпана, като надаваха сватбени възгласи и пееха. Може би някоя жена от долния етаж се опияняваше от радост, като чуваше и виждаше какво става; може би си спомняше деня на своята сватба или си представяше бъдещата сватба на син или дъщеря, защото и тя подхващаше сватбените възгласи заедно с другите и запяваше с тях — нищо, че не знае кой вдига сватбата, нищо, че не са приятели. Радостта е силно прилепчива, както и тъгата. Колко бързо се разнася заразата сред египтяните!

Настъпи великият ден — четвъртък, — след като учените и учениците преживяха голямото зло на това вълнение, което прогони не само от стаите, но и от цялата къща сериозните хора, отишли да търсят необходимото за уроците им спокойствие при свои приятели или в джамията. Дойде четвъртъкът. Нарасналото вълнение надхвърли всякакви граници — от къщата преля на улицата. Опънаха шатра, музиката засвири от следобед. Заприиждаха хора и от други квартали — ликуваха, ядяха, поздравяваха се един друг, слушаха песните. На момчето, разположило се до прозореца, не му убягна нищо — забрави и науката, и учените, и ал Азхар, и питомците му, забрави да яде и да пие чай — потъна в музиката, която чуваше за първи път в Кайро, потъна в разнообразието от песни: през деня общи, а при падането на нощта — на стария майстор.

Този ден брат му изостави заедно с приятелите си къщата чрез едно „много некрасиво бягство“, както се казва в Корана. Нашият човек обаче не се помръдна от мястото си, докато не настъпи нощта и не наближи моментът, когато чичо хаджи Али излизаше от стаята, за да прореже нощта с вика си и ударите на тоягата по земята. Но този път не го направи. Дори и да го беше сторил, никой нямаше да чуе гласа му и тоягата му. И къде ли можеха да се вместят гласът и тоягата му в тази дандания, прогонила съня на целия квартал. Изви се ужасен, протяжен вопъл, но сватбарските възгласи го оградиха и затанцуваха край него, ако е вярно, че сватбарските възгласи танцуват. Радостта и ликуването танцуваха край болката и мъката — въведоха младежа при невестата. Сетне тихо, бавно, спокойно се спусна нощта и с тъмната си

широка ръка попипа и бездушните вещи, и живите твари. Светлините угаснаха. Гласовете замлъкнаха, сънят приближаваше внимателно като крадец и прегърна в обятията си жителите на целия квартал освен нашето момче, което не се помръдна от прозореца и не престана да мисли за тази дълга, стенеца болка, край която танцуваше огромната развълнувана радост... но ето, момчето се опомня — до него стига близък глас: възвещава, че нощта е свършила, че молитвата е по-добра от съня. Да, тази нощ момчето въобще не заспа. Стана, извърши умиването; муезинът отпрати призива си и момчето направи утринната молитва. После се уви в одеялото, легна на старото килимче и забрави душата си или тя го забрави — не искаше да я знае и тя не искаше да го знае, докато късно сутринта не дойде чичо хаджи Али, който чукаше здравата по вратата и викаше по познатия си начин: „Ей, вие, ей, вие!“

Описанието на къщата и на средата, в която живееше момчето при първото му запознанство с Кайро, ще бъде непълно, ако не споменем някои лица: едни от тях я населяваха, но сякаш не бяха нейни обитатели, а други се появяваха само от време на време, но като че ли бяха част от нея. От „отсъстващите“ обитатели беше и един шейх в напреднала възраст — прехвърлил вече петдесетте, който се домогваше до науката според силите си и в името на научната степен понасяше всичко, което му бе възможно. Ала от науката получи малко. Колкото пъти пристъпи към научната степен, толкова пъти беше отблъснат; губеше надежда, но не изпадаше в отчаяние. Телом остана в сградата, но духом се отдели от нея. Срамуваше се да се върне в родното си място несполучил и остана в Кайро, където студентските му дни преминаха в старателно и усилено тичане след наука. Със семейните си дела на село се занимаваше отдалече — прескачаше дотам четвъртък вечер и се връщаше в събота сутринта. Състоятелен и заможен, той живееше сред учениците като богаташ-провинциалист. Стаята му беше обзаведена отлично. Прекарваше в нея от сутрин до вечер, почти без да я напуска. Опитваше се да внуши на хората, че чете и се занимава, че изучава науката и проучва книги, без да има нужда да посещава лекции и да слуша шейховете. А ако съдбата го ощастливи и провидението го съпътствува — ще стане шейх, ще изнася лекции и при него ще ходят ученици. Беше приятел с повечето от обитателите, докато учеха, заедно бяха слушали шейх Имбаби, заедно посещаваха шейх Ашмуни, но съдбата не изневери на приятелите му, а него изостави. Те станаха преподаватели, а той си остана между двата стола: нито ученик, нито преподавател.

При всички случаи беше възприел повече от същината на преподавателите. Не посещаваше с младите си приятели лекциите и не четеше с тях никакви книги. Срецайки ги от време на време, ги гледаше някак си отвисоко и малко снизходително. Наблюдаваше ги как се хранят и пият чай, дори ги канеше да се хранят и да пият чай с него. Със спокоен, плътен, надут глас им говореше, но не за науката, а

за учените — повечето хулеше, само малцина хвалеше; прекаляваше с хулите и се скъпеше на похвалите. Говореше за имот и това как се управлява, за положението си сред жителите на селото и сред жителите на общината, показвайки високомерието си към провинциалистите; говореше за братята си, които надзират оранта и сеитбата; говореше за изключително интелигентния си брат, който имал огромни способности и почти никакъв късмет, защото аллах не му позволил да получи свидетелство за начално образование, въпреки че бил вече на възраст, станал почти на двадесет, и то не защото бил нехаен или глупав, а защото съдбата се опълчила срещу него и му обърнала гръб. Семейството било решено да се бори със съдбата и самият шейх упорствувал да победи съдбата заради брат си и да го изтръгне от неизвестността и да му открие пътя към слава и висок сан. Бил намислил да го вкара във военното училище и да направи от него смел офицер, на чието рамо звездичките да се увеличават не с една-две, а с много.

Но съдбата се оказала по-силна от шейха и неговото семейство. Младежът не бил приет в училището, защото видът му не се харесал на изпитната комисия. Шейхът беше разгневен от съдбата, но твърдо решен да се бори с нея. Той говореше, а разказът му постоянно се късаше от блъбукането на наргилето, което собственикът на кафенето му носеше сутрин, по залез и с настъпването на нощта: понякога си го приготвяше сам, друг път му го приготвяше малкият слуга. Всичко това поразяваше учениците, предизвикваше известна почит към богатството му, примесена с презрение към невежеството му и ехидство към глупостта му.

Момчето няма да забрави как един ден богатият шейх пожела да се избави от някои мебели, за да си купи по-хубави и по-модерни. Старите предложи на младежите, но те отказаха да ги купят. Само братът на момчето купи шкаф от две части — една върху друга, долната с масивни врати. В горната ѝ половина щяха да стоят дрехите на младия шейх, а в долната — неподвързаните и неугледни книги. Там щяха да стоят и лакомствата, които искаше да пази за себе си. Две чекмеджета в долната част младият шейх отдели за своите разхвърляни книжа и парите, които получаваше в началото на месеца. Оставяше ги в едното чекмедже и си вземаше по малко през някой и друг ден, а ключовете носеше в джоба си. Горната част се затваряше с

две остъклени вратички — тя бе определена за подвързаните книги, чийто вид предизвиква радост и доволство.

Шейхът ценеше шкафа и се пазареше за цената му, докато я докара до една лира — беше от орехово дърво, затова младият шейх искаше да си го купи. Истината е, че покупката на този шкаф обременява тежко младия шейх и брат му. Трябваше да изплатят сумата на части, откъсвайки ги от оскъдната месечна издръжка. След това трябваше да се купят книги, да се подвържат и подредят, за да се виждат зад стъклата гръбчетата им, украсени с името на младия шейх. Всичко това се късаше от месечната издръжка и принуждаваше двамата ученици да икономисват храната. Но тази издръжка не можеше да покрие бремето и започнаха заемите — все по-рядко в чекмеджето се появяваха пари, все по-често се отправяха молби към бащата, шейха, да увеличи издръжката или поне от време на време да добавя по нещичко.

Но покупката на този шкаф разнообрази живота на момчето и развесели и зарадва душата му. Младият шейх разполагаше с един дълъг и дълбок сандък, познат на момчето още от детските години, когато майка му пазеше в него дрехите си и най-вече скъпите. Сандъкът беше с леко изпъкнал капак и под него се откриваше дълбоко пространство, което му изглеждаше огромно. Имаше две тайни чекмеджета, където майка му пазеше накитите си — когато ги имаше. Един прекрасен ден момчето потърси сандъка на мястото му, но не го намери. Много пъти беше играл около него със сестрите си, много пъти го беше използвал за сядане, а до него на пода се разполагаха сестрите му. Разказваше им истории и слушаше от тях разни случки. Един прекрасен ден момчето потърси сандъка и не го намери — отнесли го бяха към Нил, а там го натоварили на кораба, за да отиде в Кайро. Младият шейх го получил и наредил вътре дрехите и книгите, на които не намерил място. Момчето тъгуваше силно за този сандък — трябваше да сяде на пода с подгънати крака, за да разговаря със сестрите си и да ги слуша.

Когато се премести в Кайро, имаше силното желание да попипа сандъка, да седне върху него и да поглади с малката си ръка гладкото му дърво. Но сандъкът беше далеч от неговото място — в ъгъла на стаята — и за него не беше нито лесно, нито възможно да отиде дотам. Щом купиша шкафа и преместиха дрехите и книгите на младия шейх,

въпросът за сандъка отпадна — преместиха го от стаята на едно сбутано местенце в коридора, вляво.

— Слагай в този сандък дрехите си и книгите, които може би ще си купуваш — беше казано на момчето. И тогава то напусна мястото си в стаята, където седеше през деня. Беше го срам да седи върху сандъка, да не би да му се смеят, ако го видят, та сядаше до него — непосредствено до прага на стаята, — облягаше гръб на стената и с ръка се опираше на сандъка. Но понякога намираше случай да се качи отгоре и да си поиграе. Можеше да повдигне капака, да сложи ръка първо в едното, после в другото чекмедже, макар че не намираше нищо. Понякога се надвесваше над малкото си дрехи, наредени дълбоко на дъното, и изпитваше особено удоволствие да ги разбърква, сякаш беше собственик на нещо, в което намира защита, нещо, което не би разделил с никого. Ала ден след ден сандъкът се пълнеше с книги.

В къщата живееше и друг човек — далечен, чужд на нейните обитатели, макар известна близост да го свързваше с някои от младежите, а чисто приятелство — с всички. Беше силно късоглед, виждаше само съвсем наблизо. От дълго време учеше в ал Азхар и от години живееше в тази къща. Стараеше се, доколкото може, да търси науката, а науката се стараеше, доколкото може, да избяга от него. Беше чужд не само на учениците, беше чужд и на книгите, които изпълваха стаята му. Присъствуваше на занятията и слушаше шейховете, а когато се отчая, заседа се в стаята си и не ходеше почти никъде, ако не се смята някой и друг приятел в къщата, при когото отиваше да си побъбрят. Ала приятелите му бяха погълнати от своята наука и занимания и той престана да ги посещава. Пък беше добросърдечен, великодушен, сладкодумен, почтен. Беше готов да помогне на всеки близък и търпеливо чакаше, ако някой се затрудняваше да си върне дълга.

Спомняха си за него, защото го обичаха. Навестяваха го, защото се развличаха с него и намираха присъствието му за приятно. Не му даваше сърце нито да се раздели с Кайро, нито да напусне къщата, въпреки че се беше отчаял и от науката, и от получаването на степен. Седеше и оправяше работите си, или може би работите му го оправяха, за да седи в Кайро. Не беше нито студент, нито селянин, а нещо средно. Колко често го посещаваха роднини и жители от неговото

село! Носеха му най-различни „благинки“ от провинцията и той бързо събираше приятелите си да ги опитат или им носеше по стаите. Младежите, прекарали цялото време в къщата, го споменаваха с обич и похвали. После се разпръснаха и всеки тръгна по своя път. Новините за него секнаха, те обаче продължаваха да го споменават с добро.

Имаше още един обитател, ала той не живееше в определена стая, не се заседяваше на едно място. Нито беше лесно да го срещнеш, нито беше просто да побеседваш с него. От време на време младежите си говореха за него скришом, бързо, шепнешком; дочуваше се някакъв лек кикот, който потискаха поради сдържаност и стеснение.

Той ходеше на гости, но него никой не посещаваше. При това правеше посещенията си не сам, а винаги съпроводен от някого и не през деня или вечер, и не открито, а само посред нощ, по време на най-дълбокия сън.

Посещенията му имаха сладостно начало и горчиви последствия и бяха тежко бреме за обекта на посещението; понякога мъчително за душата и винаги болезнено за науката и особено за тялото, което периодически — най-често през зимата — се излагаше на простуда.

Младежите наричаха посетителя господин Дългун. Той беше не друг, а самият сатана: примъкваше се, когато някой се е отдал на съня под булото на нощта. Щом си отидеше, младият човек се пробуждаше уплашен, притеснен, грешен и смутен. Чакаше да зазори, скачаше от постелята трескаво и плахо, с единственото желание да се очисти, за да започне урока призори. През лятото беше просто и поносимо: имаше ли нещо по-лесно и по-приятно да се топне в студените води на басейна на някоя джамия или да полее тялото си със студена вода, от всички страни според условията за умиване, предписани в книгите по богословие. Но беше трудно, много трудно и мъчително, много мъчително, ако господин Дългун се лепне за младия човек някоя зимна нощ. Той няма време да стопли вода, просто няма време, а често няма и пари да отиде на баня. Не стига, че господин Дългун поглъщаше времето на младите хора, но да им поглъща и парите — това вече беше много.

А трябва да се отиде в ал Азхар и трябва да се чуе урокът; младият човек трябва да бъде с пречистена душа и с пречистено тяло. Затова той бързо се полива със студена вода вкъщи и поема към ал Азхар. Още по-добре, ако се топне в някой басейн на джамията — не

му струва нищо освен студ и треперене. Вкъщи водата се купува, можеш да я ползуваш само за пиене, освен при крайна нужда, трябва обаче да се придържаш към икономия и в нуждата.

Господин Дългун дотягаше на младежите с посещенията си. Като че ли се криеше горе на стълбата в някакво ъгълче и никой не го чуваше, докато се занимаваха с наука или четяха книги. Когато оставеха науката или книгите и отиваха при шейха в края на етажа вляво или при мъжа в края на етажа вдясно, господин Дългун изскачаше и пристигаше при тях, без да го видят, без да го чуят, без да го усетят; после крадешком се промъкваше, скачаше или се вкопчваше я за рамото на шейха, я за рамото на мъжа и подхващаше разговор с неговия глас, с неговия език, възбуждайки в душите и главите им онези забранени мисли, от които ги отклоняваха книгите. Щом се разделяха с шейха или с мъжа, щом се доберяха до постелята и потънеха в сън, господин Дългун си избираше жертвата и правеше своето престъпно, греховно посещение.

Понякога господин Дългун се криеше в своето ъгълче на върха на стълбата и ако някоя девойка от долния етаж се качеше на горния, за да занесе някому изпраното и чисто бельо или да вземе бельо за пране, господин Дългун я пресрещаше и тръгваше редом, без да го видят, без да го чуят, без да го усетят. Но едва влязла при младежа, и господин Дългун се превръщаше в поглед, хвърлен от девойката, или в дума, произнесена от нея, или в усмивка, изписана на устните ѝ, или в движение на тялото ѝ.

После девойката си отиваше, отиваше си и господин Дългун — невидян, нечул, неусетен. Ала той вече бе определил среща на младия човек, когато се отдаде на съня под булото на нощта. Случваше се господин Дългун да прояви голяма изкусност и усърдие в хитрините и интригите: не си правеше труда да се изкачи горе на стълбата, а се прокрадваше на долния етаж и се смесваше с жените, които ту се караха, ту се смееха. Те разговаряха високо, придавайки най-различна интонация на гласовете си. Господин Дългун се превръщаше в нежни нотки или в жест. И този глас или този жест се издигаха с господин Дългун, а може би самият той се издигаше с гласа или жеста, за да стигне до младежа на горния етаж и после го изоставяше за малко, след като бе хвърлил в душата му тайната на злото и му бе определил среща, когато се отдаде на съня под булото на нощта.

Ето така животът на младежите в къщата и в ал Азхар не беше само чистота, не беше само наука. И животът на момчето сред тези младежи не беше само чистота и наука — господин Дългун носеше сладостно-горчиво страдание, когато се лепнеше за тях. В разговорите им момчето чуваше неща, които го настройваха към размишления.

Ето в такава къща се настани момчето и в такава среда живя. Съвсем сигурно е, че придобитите тук знания за живота и житейските въпроси, за хората и хорските нрави имат не по-малко значение от мюсюлманското право, граматиката, логиката и догматиката в ал Азхар.

Не минаха и три дни, откакто се настани в къщата и брат му го заведе при един преподавател, получил научна степен през лятото. Този човек щеше да започне занятия и да седне като преподавател сред малките ученици за пръв път в живота си. Беше навършил или почти навършил четиридесетте, знаеше се, че е талантлив, славеше се с проницателността си. Беше се борил със съдбата и я бе победил, нищо, че победата му не отговаряше на постигнатото: смяташе втората научна степен, която беше получил, за победа, а това, че не е достигнал първата — за несправедливост. Проницателността му свършваше с науката. Оказа се, че в практическия живот е много по-близо до наивността от когото и да било. Приятелите му — студенти и преподаватели — знаеха, че обича някои земни наслади, че си пада по тях. Натам го влечеше неговият темперамент, а не порокът или както обикновено — липсата на нравственост. Ядеше много — беше известно, че умира за месо и не може да се откаже от обилна храна дори за един ден, въпреки че си създаваше много затруднения.

Освен това имаше странен глас. Когато говореше, гласът му трепереше, мутиреше и дробеше звуците, като ги натрупваше един връз друг, а устата му се разтваряше повече от необходимото. Събеседникът му не можеше да го слуша, без да се разсмее; не можеше да продължи разговора, без да придаде на гласа си същата вялост и без да разтваря по същия начин устата си.

Едва получил научната степен, и вече бързаше към отличителните белези на учените. Набави си ги и преждевременно навлече мантията. Учените ползуваха това отличие, но доста след получаването на научната степен, набрали преднина и с признати

достойнства в науката, когато ежедневните им грижи малко понамалееха.

Но нашият приятел побърза с мантията, облече се и предизвика смеха както на приятелите си студенти, тъй и на преподавателите шейхове. Подигравките и шегите по негов адрес се сипеха, защото той обличаше мантията и ходеше със сандали на бос крак. Не обуваше чорапи било поради недоимък, било по липса на желание. По улицата се движеше тежко и бавно, надянал върху себе си достолепието на учения и величието на науката. Престъпеше ли прага на ал Азхар, достойнството му изчезваше, сдържаността се разделяше с него и той поемаше с бърза стъпка.

Момчето се запозна с краката му, преди да чуе гласа му. Първия път той дойде на мястото на занятията, подскачайки както винаги, спъна се в момчето и едва не падна; босите му крака с груба, напукана кожа докоснаха ръката на момчето и я одраскаха. Продължи, седна и за пръв път опря гръб на колоната — дълго бе мечтал да облекне гръб на колоната като учител.

Подобно на своето поколение преподаватели по онова време владееше отлично науките на ал Азхар и яростно негодуваше срещу начина, по който се преподават. Наставленията на професора-имам стигнаха до сърцето му, въздействуваха му, но не проникнаха в съзнанието му. Той не беше нито истински новатор, нито истински консерватор, а нещо по средата. Ала то стигаше, за да го гледат шейховете накриво и да го наблюдават с известно съжаление и подозрение. Още на първия урок по мюсюлманско право съобщи на учениците си, че няма да им чете книгата „Стълбата на щастието“, която представлява откъси от обемистото съчинение по право „Светлината на изясняването“ на професор Шурунбулали, обучил много питомци на ал Азхар през седемнадесети век, както правеха обикновено шейховете с начинаещите ученици, а ще им преподава без каквато и да било книга, но в духа на „Стълбата на щастието“. Следователно трябва да слушат, да запомнят и да си водят бележки. И започна урока — беше съдържателен и полезен. По същия начин преподаваше граматика: не четеше на учениците коментара на ал Кафрауи и не ги обучаваше в деветте начина за четене на „В името на милостивия и милосърден аллах“. Даде им добра подготовка по

граматика: научи ги какво е дума, реч, име, глагол, частица. Урокът му беше лек, прост и полезен.

На следобедния чай попитаха момчето какво е слушало при учителя по мюсюлманско право и граматика. Разказа на брат си и приятелите му и те одобриха метода на шейха, системата му на обучение. Няколко дена — не си спомня точно колко — момчето посещаваше занятията, но все се питаше кога най-после ще го причислят към ал Азхар, кога ще започне да търси науката, записан в списъците на ал Азхар. През онези дни не беше нищо повече от едно момче, което слуша редовно два предмета. Слушаше уроци и по предания след молитвата призори, но не за друго, а само защото чакаше брат му да се освободи от лекцията по догматика и да дойде времето за урока по мюсюлманско право.

Най-после паметният ден настъпи. След урока по мюсюлманско право съобщиха на момчето да отиде на изпит по Коран — от това зависеше дали ще го причислят към ал Азхар. Съобщиха му го в последния момент — не успя да се подготви за изпита. Ако му бяха казали по-рано, щеше да си прочете Корана един-два пъти. Не беше мислил за рецитирането му, откакто дойде в Кайро. При съобщението, че ще го изпитват след час, сърцето му се разтуптя от страх. Изплашен, разтреперан, забърза към мястото на изпита в отдела за слепи. Но още преди да се приближи към изпитната комисия, страхът му някак мигновено изчезна. Сърцето му обаче се изпълни със страдание и болка, а в душата му се разбушуваха мъчителни мисли, които никога няма да забрави. Чакаше да завършат с ученика преди него и изведнъж чу как някой от комисията го извика с думи, които паднаха тежко и в ушите, и в сърцето му: „Ела, ей, слепият!“

Ако брат му не го бе подхванал за лакътя, за да го повдигне — не особено внимателно — и не го бе повел мълчешком към комисията, нямаше да повярва, че поканата е за него. Сред близките си бе свикнал на по-голямо внимание — те избягваха да споменават за нещастieto в негово присъствие. Ценеше това, макар никога да не забравяше нещастieto си, макар никога да не можеше да го изтрие от съзнанието си. Както и да е — седна пред изпитната комисия, поискаха да издекламира сура „Пещерата“. Не успя да изрече началото и поискаха да издекламира сура „Паякът“, не успя да изрече началото и някой от комисията каза: „Стига, слепият. Аллах ти помогна!“

Момчето се смая от изпита — за какво даваше представа, как доказваше, че знае Корана наизуст?! Очакваше, че комисията ще го изпитва най-малкото както го изпитваше баща му, шейхът. И въпреки че си тръгна доволен от успеха, беше раздразнен от комисията и изпълнен с презрение към изпита. Още неизлязъл от отдела за слепи, и брат му го повлече към някакъв ъгъл, където го посрещна един слуга или както ги наричаха на езика на онова време „надзиратели“. Оня го хвана за левия лакът и нахлузи около китката му гривна от шнур, чиито краища бяха събрани с подпечатано парче олово, и каза:

— Тръгвай! Аллах да ти помага!

Момчето не можеше да разбере за какво служи тази гривна, но брат му обясни, че ще стои на ръката му цяла седмица, докато лекарят го прегледа, определи възрастта му и направи ваксина против шарка.

Радостта на момчето от гривната — знак, че е кандидат да се причисли към ал Азхар, че вече е преминал първия етап — щеше да бъде пълна, ако не бе споменът как го извикаха на изпита и как го отпратиха. Прекара седмицата, както обикновено прекарваше дните си: събуждаше се от гласа на чичо хаджи Али и тръгваше за ал Азхар в зори, прибираще се след урока по мюсюлманско право, по пладне пак отиваше в ал Азхар, след урока по граматика се връщаше и си седеше на мястото, спеше, а на следващия ден, щом чуеше призива на муезина, че молитвата е по-добра от съня, тръгваше отново към ал Азхар. Дойде денят за лекарския преглед. Тръгна с известни опасения в душата, че лекарят ще го извика тъй както го извикаха на изпита. Ала лекарят не го извика — той просто не викаше никого. Брат му го тикна към доктора, онзи го хвана за лакътя, драсна няколко чертици по ръката му и отсече: „Петнадесет!“. С това се свърши всичко: момчето стана търсач на знания, причислен към ал Азхар, но не беше стигнал възрастта, определена от лекаря и необходима, за да бъде записан по правилника — караше едва тринадесетата си година. Свали гривната и се върна в стаята си. В душата му се загнезди мъчително-приятно съмнение, доколко изпитната комисия е безукорна и лекарят — честен.

Животът беше тежък и за двамата братя. Момчето смяташе, че науката, която изучава, е малко — изгаряше от желание да присъства на повече уроци, да слуша повече предмети. Самотата след занятията го гнетеше непоносимо; искаше му се да се движи повече, да разговаря повече. Брат му пък се затрудняваше от задължението сутрин и вечер да го води до ал Азхар и да го връща у дома. Тежко му беше и да оставя момчето само през по-голямата част от времето, ала не можеше да постъпи по друг начин: беше невъзможно да захвърли приятелите си, за да го развлича — не отговаряше нито за начина му на живот, нито на заниманията му.

Момчето не се оплакваше никому какво му е на душата, а и брат му не казваше нищо, но сигурно е говорил неведнъж на приятелите си. Една вечер обаче нещата стигнаха до крайност и след това братята не си казаха дума повече. Въпросът някак си се разреши.

Някакъв приятел, сириец, който живееше в друг квартал, покани цялата компания на гости. Приеха поканата. Денят минаваше както обикновено: младежите отидоха на урок при професора-имам, след вечерната молитва се върнаха, за да оставят кой каквото носеше — чанти, книги.

Младият шейх пригответи момчето за сън както всяка вечер и загасяйки както винаги лампата, излезе. Не успя обаче да стигне дори до вратата и момчето, смазано от тъга, избухна в ридания, макар че с всички сили се стараеше да се сдържи. Сигурно е, че плачът му стигна до ушите на младежа, но той не промени решението си и не се отказа от вечерното посещение; просто затвори вратата и си продължи пътя. Момчето се наплака, после полека-лека се успокои и стана тъй, както ставаше всяка нощ: заспа чак когато се върна брат му. На сутринта обаче, след урока по мюсюлманско право, брат му предложи няколко вида халва, която беше купил на връщане предишната вечер. И въпреки че никой не каза нищо на другия, стана ясно, че братята са постигнали разбирателство.

Мина ден, след него — друг. Младият шейх получи писмо чрез хаджи Фируз. Отвори го, прочете го и слагайки ръка на рамото на брат си, каза с глас, изпълнен с нежност и доброта:

— От утре няма да седиш сам в стаята. Братовчед ти идва да учи и ще ти бъде другар.

С братовчед си другаруваше от детството — беше му любим приятел. Често идваше от най-отдалечения край на провинцията, за да навести момчето и да прекара с него месец-два. Заедно ходеха в религиозното училище, заедно ходеха в джамията да се молят; вечер се прибираха у дома, четяха книги с приказки и истории или прекарваха времето в забави, разхождаха се до черничевите дървета край брега на канала Ибрахимия. Много пъти си бяха споделяли мечти и сънища, вричаха се, че заедно ще заминат за Кайро и ще учат в ал Азхар.

В края на лятото братовчед му пристигна от най-отдалечения край на провинцията с получените от майка си пари, храна и обещанието, че ще отиде в Кайро с момчето, за да учат заедно. Двамата братовчеди споделиха най-напред очакването, после гнева, после тъгата и плача, защото семейството или по-точно младият шейх смяташе, че още не е дошло времето да заминат за Кайро. След това се разделиха: братовчедът се върна при майка си опечален и тъжен.

Та не е странно, че нашият човек тъй много се зарадва на съобщението; не е странно, че прекара вечерта доволен, весел, отдаден на мисли за утрешния ден. Нощта настъпи и изпълни стаята с мрак, но в мрака на тази нощ момчето не чу ни глас, ни говор. Сигурно насекомите в стаята пак си играеха като всяка нощ, но то не ги чуваше, не усещаше движенията им.

През нощта не мигна, ала тази безсъница беше от радостна възбуда. Подканяше времето да бърза, чакаше с нетърпение утрото. Отиде на урок по предания, слушаше как шейхът припява имената, но не му обръщаше внимание и не разбра нищо; отиде на урок по мюсюлманско право и тъй като нямаше друга възможност, го изслуша. Брат му го бе поверил на шейха, а той говореше, спореше, принуждаваше го да слуша и да разбира. После се прибра и прекара часовете едновременно спокоен и притеснен. Външно спокоен, тъй като в никакъв случай не желаше брат му или приятелите му да забележат, че нещо в неговите работи малко или много може да се промени, а вътрешно се вълнуваше, подканяше времето да бърза,

чакаше с нетърпение да стане надвечер, когато влакът ще пристигне на каирската гара.

Най-после муезинът прикани за молитвата привечер. Между братовчеда и момчето остана само краткият промеждутък, през който каруцата трябваше да вземе пътя между гарата и квартала, преминавайки през Голямата речна врата и през Решетъчната врата, накрая през вратата, откъдето щеше да свие към него и да мине между дима на кафенето и бълбукането на наргилетата.

Ето — две ходила топуркат по пода в къщата и момчето ги познава без никакво колебание. Братовчед му се появява и весело го поздравява, прегръщат се със смях. Влиза и каруцарят и носи подаръците и храната, изпратени от семейството на двамата „съседина аллах“. Няма никакво съмнение, че вечерята ще бъде солидна и всички приятели ще вземат участие в нея. Двете момчета ще останат да си говорят чак след като младежите отидат да слушат урока на професора-имам.

Наистина от този ден животът на момчето се промени изцяло. Самотата го напусна напълно — понякога даже му липсваше, а науката се умножи многократно — понякога дори му беше товар.

Първата промяна беше, че изостави мястото си върху стария килим, проснат на извехтялата тънка рогозка. Сега прибягваше до него само за да седне на закуска и вечеря или да си легне с настъпването на нощта. Ако не цял ден, то по-голямата част от деня прекарваше в ал Азхар и околните джамии, където се провеждаха някои от занятията. Когато се прибираще, влизаше в стаята само за да съблече връхната си дреха и веднага отиваше да седне с приятеля си на малката плъстена постелка пред портата — толкова стесняваха пътя на минувачите, че оставаше място за краката само на един или двама души.

Седнали на това място, момчетата си приказваха и четяха, наблюдаваха движението и разговорите на долния етаж — единият слушаше, а другият гледаше и обясняваше.

Тъй момчето научи за къщата много повече, отколкото знаеше; научи за работите на обитателите много повече, отколкото знаеше; слушаше разговорите им много повече, отколкото ги беше слушал. Излезе от черупката, в която бе живял. Обаче интересният и плодотворен живот след пристигането на приятеля му не беше нито в стаята, нито в сградата, а в ал Азхар. Момчето се отърва от урока призори. Оставаше в стаята до времето на урока по мюсюлманско право. Тъй заедно с братовчед си всеки ден се забавляваше да слуша „мръдналия“ шейх, а по-рано това се случваше само в петък.

Станеше ли време за занятия, тръгваха към ал Азхар: вървяха по същия път, по който вървеше и с брат си. Сега обаче двамата приятели си говореха — ту сериозно, ту закачливо; случваше се, вместо да свърнат към мръсната пресечка „Прилепите“, да минат по чистата улица „Хан Джаафар“ — и в двата случая излизаха на улица „ас Сайид ал Хусайн“. Интересно, но откакто дойде неговият приятел, момчето свикна, минавайки край джамията „ас Сайид ал Хусайн“, да влиза и да прочита началната сура. Приятелят му създаде този навик и той му остана. Годишите му се трупаха, животът му се промени, но не си спомня някога да е минал край джамията „ас Сайид ал Хусайн“ и да не е прочел тази честита сура от Корана.

Братът определи на двете момчета съвсем дребна сума за закуска. След урока по мюсюлманско право „под стряхата“ на ханифитите щяха да получават четири питки — дажбата на младия шейх — две за закуска и две за вечеря. Макар дребната, жалка сума да не надвишаваше един пиастър дневно, те знаеха как да изхитруват и да пестят, за да си доставят удоволствието с някоя любима храна и питие. Какво им пречеше да стават сутрин с птиците! Промъкваша се през малката вратичка на заключената порта, заобикаляха и по пътя за ал Азхар се спираха до продавача на балила. Вземаха си от това лакомство, което обичаха тъй много още от детските години. Насипаната отгоре захар се смесваше с едрите царевични или житни зърна и се разтваряше в много горещата вода. Беше достатъчно да го изгълтат, за да прогонят замайването от съня. По тялото им се разливаше енергия, а устата и стомахът им се изпълваха с наслада, която високо ценяха. Така вече бяха готови за урока по мюсюлманско право: слушаха шейха с еднакво пълни стомаси и глави.

Какво им пречеше, минавайки по улица „ас Сайид ал Хусайн“, да се отбият при един или друг продавач и да приседнат на някоя тесничка дървена пейка, застлана с изтъняла рогозка, а може и съвсем гола, но при всички случаи приятно място за седене, защото се съпровождаше с очакване на насладата, която и двамата обичаха и ценяха — пресните смокини, които им поднасяха в малък съд. Унищожаваша ги стремглаво и пресушаваха сока, а после кротко и спокойно ядяха стафиди. Какво им пречеше, когато късно следобед се връщаха, да посегнат на парите за вечеря, спирайки се до продавачите на харис или басбус, и да си доставят невинното удоволствие с тези лакомства? Няма да е беда нито за закуската, нито за вечерята.

Със закуската работата беше съвсем проста — достатъчно беше да се отбият при някой продавач на варен прораснал боб и да носят две питки. Плащаха два милима и половина, след като за половин милим бяха купили една-две връзки праз, продавачът им даваше пълна паница чорба, в която плуваха бобени зърна, и я поливаше с малко масло. Топяха хляба в чорбата, ловяха колкото можеха зърната и отхапваха от праза. Преди да довършат питката и праза, се наяха до пръсване. В паницата обаче оставаше чорба, но въпреки подканянията на братовчеда момчето се стесняваше да я изпие. Тогава другият я надигаше, пиеше и я връщаше празна на продавача.

И тъй — те са закусили, без да са похарчили и три милима, преди занятия са успели да заситят тялото си и сега трябва да отидат в ал Азхар, за да заситят ума си.

От послушание към брат си, а и за собствено удовлетворение, момчето се стараше да бъде колкото е възможно по-прилежно в уроците по мюсюлманско право и граматика при шейха новатор-консерватор. Много му се искаше обаче да послуша и някой друг шейх, да разбере какво се учи и по другите предмети. Отдаде му се без особен труд или усилия. Двамата приятели решиха да посещават уроците по тълкуване от ал Кафрауи, които се изнасяха сутрин, след закуска. Водеше ги един колкото нов, толкова и стар шейх — нов по степен, стар по връзките си с ал Азхар. Беше вече на възраст. Учението му продължило дълго, докато най-сетне получил научната степен и започнал както обикновено се започва — с тълкуването на ал Кафрауи. От предишния шейх, от брат си и от приятелите му момчето беше слушало много шеги и недоволства за тълкуването на ал Кафрауи. Това изостри интереса му. Още на първия урок, изслушвайки деветте начина за четене на „В името на милостивия и милосърден аллах“ с всички особености, беше запленил от този предмет и се пристрасти към него. Заедно с братовчед си започна да слуша прилежно новите уроци по граматика, но продължаваше да следи и старите. Според него на старите уроци изучаваше граматиката, а на новите се забавляваше с нея. И действително се забавляваше от промяната на падежните окончания, която тълкувателят проследяваше с настойчиво упорство, и най-вече от чудноватия и наистина смешен глас, с който шейхът четеше текста и правеше поясненията си. Всъщност той не четеше, а по-скоро припяваше, само че пеенето не се издигаше от гърдите му, а се спускаше от главата му и гласът му обединяваше две съвсем противоположни качества — сдържано глух и същевременно широко протяжен.

Шейхът беше от Горен Египет — по-точно от най-крайните райони на Горен Египет. Беше запазил провинциалния си диалект, без да промени нищо нито при говора, нито при четенето, нито при припяването. Освен това беше недодялан по природа: грубо четеше, грубо задаваше въпроси на учениците, грубо отговаряше. Питаша ли го нещо, кипваше бързо — веднага започваше да ругае, а ако някой повтаряше настоятелно въпросите, не оставаше без ритник, в случай

че седеше наблизо, или без удар с обувка — ако беше далеч. А обувките на шейха бяха груби като гласа му и корави като дрехите му. Не носеше наметка, а аба. Обувките му, груби и корави, с подковани подметки бяха солидни и надеждни, но я си помисли за ония търсачи на знания, върху чието лице или тяло попадаха тези пирони.

Затова учениците се страхуваха да задават въпроси на шейха, оставяха го да чете, да разяснява, да тълкува, да пее. Затова и времето му спореше: започна учебната година с тълкуването от ал Кафрауи и преди да е завършила, приключи с тълкуването на шейх Халид. Тъй учениците изучиха за една година две книги, докато при другите шейхове изучаваха само по една. И въпреки това шейхът новатор-консерватор можа да премине с малобройните си ученици само първите раздели от граматиката.

Това именно се отрази върху граматическия живот на момчето, ако можем така да се изразим. Когато след лятната ваканция дойде в Кайро, повече не се върна при шейха новатор-консерватор, а тръгна по пътя на другите възпитаници на ал Азхар: по богословие посещаваше тълкуването на ат Тан^[1], а по граматика бележките на ал Аттар върху тълкуването на „Азхаритиката“^[2]. Но по-добре е да не изпреварваме събитията, а да останем с нашия човек в първата година.

Та значи, отърва се от уроците рано заран и ходеше на обедните, после се прибираше и както правеха сериозните младежи, преглеждаха с братовчед си уроците за следващия ден или четяха най-различни книги. Някои разбираше, а други — не.

По залез-слънце двамата приятели се заемаха с вечерята. В зависимост от наличните им пари тя беше по-лека или по-солидна. Ако имаха половин милим, деляха го на две — за сусамова халва и за гръцко сирене. Вечеряха богато и вкусно. На парче питка слагаха малко халва и сирене и намираха това странно съчетание за приятно.

Ако балилата или фурмите бяха разклатили финансите им и беше останал само четвърт пиастър, купуваха малко сусамови трици, поливаха ги с бял или чер мед, изпратен от провинцията, и пристъпяха към небогатата, но и нелоша вечеря.

Ако балилата и фурмите, а понякога и двете, бяха изчерпали наличните им пари и в джоба им нямаше нищо, пак не беше беда. Нали имаха две питки, а в стаята се намираше по някой съд я с чер, я с бял

мед. Можеха да овъргалят питките в него и тъй да заместят разкоша на халвата и сиренето или на сусама.

Понякога дори при такава оскъдица си създаваха разнообразие: разделяха едната питка и я намазваха с черния мед, после разделяха другата и я намазваха с белия.

Слънцето клонеше към залез, муезинът ей сега ще се изкачи на минарето. Значи, приятелите трябва да побързат към ал Азхар, за да присъствуват на уроците след молитвата при залез, както правят големите ученици. Отиват на урок по логика и слушат четенето на „Великолепната стълба на логиката“ от ал Ахдари^[3]. Ако трябва да кажем истината, те присъствуват на урока на един шейх, който се смяташе за учен, ала ал Азхар не му признаваше учеността. Дълго време упорствувал да получи степен, без да я достигне, но не се отчаял. Не беше доволен от решението на изпитната комисия. Започвал хем да ги разиграва, хем да ги ядосва. Избягваше да присъствува на уроците и да се явява на изпитите, а ги дразнеше, като сядаше до някоя колона след молитвата привечер, заобиколен от ученици, както правеха известни учени, и им четеше някоя книга по логика, а на обучението по логика се отдаваха само привилегированите учени.

Ако трябва да кажем истината, този учещ се шейх не беше блестящ в науката, не беше изкусен в преподаването, невежеството и посредствеността му бяха очевидни дори за начинаещите ученици. Дошъл от крайните райони на Горен Египет, той говореше както си знаеше отпреди постъпването в ал Азхар, без да промени нещо в диалекта си нито при четене, нито при разговор.

Ако трябва да кажем истината, той се ядосваше бързо и беше крайно рязък, но не ругаеше и не биеше учениците, или по-скоро не смееше да ги ругае и да ги бие, както се полага само на истински утвърден учен, получил научна степен и заедно с това придобил правото да ругае или бие.

Всичко това беше вярно, двамата приятели го знаеха от големите ученици, но не им пречеше да присъствуват на занятията и да бъдат прилежни, за да могат да кажат, че изучават логика и че ходят в ал Азхар след молитвата при залез и се връщат след вечерната молитва, както правят големите и напреднали ученици.

Как бързо мина първата година! Колко бързо свършиха уроците по граматика и мюсюлманско право! Колко бързо се наложи учениците

да се разделят, да заминат и прекарат лятото сред близките си по градове и села! Колко много чакаше момчето тази ваканция, как изгаряше от мъка по своето родно градче.

Ето че ваканцията дойде, а на него му се прииска да поотложи заминаването си и да остане в Кайро. Искрено ли желаше това отлагане, или се преструваше? Беше искрен и същевременно се преструваше.

Беше искрен, защото обикна Кайро, привърза се и му бе тягостно да го напусне, а винаги беше мразил пътуванията; преструваше се, защото брат му прекарваше по-голямата част от ваканцията в Кайро и семейството придаваше на това голямо значение, като го смяташе за чудо на старанието и усърдието. Искаше да постъпи като брат си, за да мислят и за него, както мислеха за брат му. Отказът му да замине обаче нямаше да му даде нищо и ето — двамата приятели се качват на каруцата до дрехите си, увити в два денка. Пристигат на гарата, купуват им два билета, подават им ги, а после ги настаняват в претъпкания третокласен вагон.

Влакът тръгва, минава малко време — още преди да са стигнали до първата или втора гара след Кайро, те забравят и Кайро, и ал Азхар, и къщата. Сега мислят само за едно — за градчето, за приятните неща и удоволствията, които ги чакат.

---

[1] Ат Тан — живял в Египет през XVIII в., коментатор на „Съкровище на прецизността“ — съчинение по канонично право на ханифитския клон, написано от ан Насафи (умр. 1310). — Б.пр. ↑

[2] Въведение за изучаване на арабски език, предназначено за възпитаниците на ал Азхар, написано от Халид ал Азхари — Б.пр. ↑

[3] Абдул Рахман ал Джазаири ал Ахдари (XVI в.). Споменатото съчинение представлява трактат в стихове. — Б.пр. ↑

Двете момчета слязоха от влака след вечерна молитва. На гарата не намериха никого. Стана им неприятно, но стигнаха някак си до дома. Всичко следваше своя ход, работите си вървяха както всеки ден.

Семейството бе свършило отдавна с вечерята. Шейхът бе приключил с молитвата и бе излязъл да поседи по навик с приятели близо до дома; децата заспиваха и по-малката сестра ги пренасяше едно след друго в постелята; майката беше полегнала на тепана постелка да поотпочине под открито небе — сънят ту я оборваше, ту бягаше; дъщерите ѝ седяха наоколо и както всяка вечер бъбреха, докато шейхът свърши кратката си вечерна беседа и се върне у дома, за да си легне цялото семейство. Домът потъваше в покой и тишина, нарушавана единствено от лая на кучетата и кукуригането на петлите в двора.

При влизането на момчетата цялото семейство бе притихнало. Никой не бе съобщил за тяхното пристигане, не им бяха приготвили специална вечеря, не ги чакаха дори и с обикновена, не бяха изпратили никого да ги посрещне от влака.

Тъй загинаха мечтите, които нашият човек хранеше с надеждата, че ще го посрещнат радостно, тържествено и с огромни приготовления, както посрещаха брат му. Все пак майка му стана и го целуна, станаха и сестрите му, прегърнаха го и предложиха на двамата пътници вечеря, прилична на каирските им вечери. Дойде и шейхът, подаде ръка на сина си да я целуне и попита за брат му в Кайро. Всички отидоха да спят. Нашият човек легна пак в старата постеля, потискайки големия си гняв и многото излъгани надежди.

И животът му потече, както си течеше, преди да отиде в Кайро да учи в ал Азхар, сякаш въобще не беше ходил до Кайро, не беше седял пред учени, не беше изучавал мюсюлманско право, граматика, логика, предания. И сега както и по-рано трябваше да се среща със сиди, да го поздравява почтително, да му целува ръка, да слуша празното му многословие. От време на време трябваше да ходи в религиозното училище, за да убива времето. Учениците го посрещнаха, както го

посрещаха и по-рано, почти без да си спомнят че е отсъствувал. Не го питаха почти нищо — какво е видял, какво е чул в Кайро, а дори и да го питаха, той им разказваше съвсем накратко.

Много по-лошо беше, че никой от местните жители не дойде, за да поздрави малкия шейх за добре дошъл след отсъствието му цяла учебна година. Само при случайна среща някой ще му подхвърли вяло, мимоходом:

— А, това си ти. Върна ли се от Кайро? — И после веднага му задаваше друг въпрос, от който се интересувахе — вече с по-висок глас. — А как остави брат си, шейха?

У него се затвърди убеждението, че си е останал същият, какъвто си беше и преди пътуването до Кайро — незначителен, нищожен; че не заслужава внимание и въпроси. Това нарани гордостта му, а гордостта му беше болезнено чувствителна и той стана още по-мълчалив, още по-затворен, още по-вгълбен.

Но не минаха и няколко дни, прекарани сред близките, и съгражданите му започнаха да го третират и да се отнасят към него по друг начин — не с дружеска симпатия, а неодобрително, неохотно, отчуждено. И сега му причиняваха болка, каквато му бяха причинявали по-рано дни наред.

Той обаче не можеше да търпи повече и се надигна срещу навиците им, не одобряваше онова, което знаеха, възмущаваше се от тези, които проявяваха покорство и зависимост. В началото беше искрен, а когато почувствува неодобрението, отчуждението и съпротивата, се заинати, започна да прекалява и да капризничи. Веднъж слушаше как сиди разказва някакви истории на майка му за науката и религията, възхвалявайки четците на Корана и носителите на книгата на аллаха. И понеже не одобряваше разказите му, без да се посвени възрази:

— Това са празни думи.

Сиди се разсърди, наруга го и заяви, че Кайро го е научил единствено на лоши нрави и че в Кайро е загубил доброто си възпитание.

И майка му се разсърди, кресна му и се извини на сиди. А след като шейхът се върна и си направи молитвата по залез, седна да вечеря и тя му разказа всичко. Той поклати глава и късо се засмя, отнасяйки се

презрително и с насмешка към цялата случка и към сиди — не го обичаше и не му беше симпатичен.

Ако всичко беше свършило дотук, положението щеше да се оправи, но нашият човек чу, че баща му чете „Пътеводители на богатата“^[1], както правеше винаги след сутрешната или следобедната молитва. Размърда рамене, поклати глава и се разсмя, а после каза на братята си:

— Четенето на „Пътеводители“ е безполезно.

Малките не го разбраха и не му обърнаха внимание, но голямата му сестра кресна и повиши глас. Баща му чу всичко, но не прекъсна четенето си. Чак когато завърши, го попита спокойно и усмихнато какво е казал. Той повтори думите си. Шейхът поклати глава и кротко се разсмя:

— Какво разбираш пък ти! — подметна той презрително на сина си. Това ли научи в ал Азхар?

Нашият човек се ядоса:

— Да! В ал Азхар научих, че много от написаното в „Пътеводители“ е забранено — само вреди и не носи полза. Не бива човек да се занимава с пророци или светии, не бива между аллах и хората да има посредник, защото това е вид езичество.

Тук вече шейхът се разсърди сериозно, но овладя гнева си и се ограничи с една усмивка:

— Млъкни! Дано аллах ти отреже езика! Да не си повторил повече тези думи! Кълна се, че ще те оставя тук, ще те спра от ал Азхар и ще те направя четец на Корана по помени и по къщите. — И си излезе.

Цялото семейство около момчето се смееше. Жестокият сарказъм само увеличи упорството на нашия човек.

След няколко часа шейхът забрави случката и седна да вечеря, както винаги заобиколен от синовете и дъщерите си. Започна да разпитва за младия шейх — какво прави в Кайро, какви книги чете, при кои професори ходи. Изпитваше голямо удоволствие да задава подобни въпроси и да слуша техните отговори. Задаваше ги и на младия шейх, щом се върнеше у дома. В началото той отговаряше неохотно, а започваха ли да се повтарят, младежът избягваше баща си и съвсем се скъпеше в отговорите. Бащата не изразяваше неодобрението си открито, но страдаше и се оплакваше на жена си.

Малкият шейх, напротив — беше щедър и послушен. Не избягваше баща си и с готовност му отговаряше. Не му омръзваше, колкото и еднакви да бяха въпросите, каквато и тема да засягаха. Затова бащата обичаше да го разпитва, беше му приятно да разговаря с него по време на вечерята и обема. Сигурно повтаряше на приятелите си някои места от разказите за посещенията на младия шейх при професора-имам или при шейх Бахит, за това как младият шейх възразява на преподавателите по време на занятията и ги затруднява, а те му отговарят рязко, с ругатни, а понякога дори и с удари.

Момчето чувствуваше каква наслада и доволство изпитва баща му от тези разкази, затова добавяше, преувеличаваше, измисляше било и не било, но запомняше всичко, за да го съобщи на брат си, когато се върне в Кайро.

Шейхът беше щастлив и доволен и се стремеше да поднови разговорите. Тази вечер семейството седна да вечеря и шейхът отново започна да пита какво прави по-големият син в Кайро, какви книги чете, а по-малкият каза хитро, коварно и злобничко, че посещава гробниците на светиите и цял ден чете „Пътеводителите“.

Още неизрекъл отговора, и цялото семейство избухна в гръмък смях — малчуганите едва не се задавиха, тъй като бяха с пълни уста. Шейхът пръв се разсмя и се смя най-високо от всички.

Тъй години наред възраженията към бащата за „Пътеводителите“ и молитвите бяха тема за развлечения и шеги на цялото семейство. Най-куриозното беше, че шейхът наистина се дразнеше, защото бяха засегнати трайните му навици и убеждения. Въпреки това той сам предизвикваше и поощряваше сина си към подобни възражения и сякаш намираше някакво удоволствие и наслада.

Както и да стоеше работата, странностите на момчето не закъсняха да прекратят границите на дома и да стигнат до мястото, където шейхът се заседяваше. Стигнаха и до магазинчето на шейх Мухаммад Абдул Уахад, до джамията, където шейх Мухаммад Абу Ахмад, главата на четците на Корана в града, учеше момчетата и младежите, молеше се с хората през седмицата и от време на време ги наставляваше в религиозните въпроси, до шейх Атия, бивш „съсед на аллаха“, а сега търговец, който се занимаваше с мирски дела, но без да изоставя религията — сядаше понякога с хората след молитвата

привечер да ги поучава и наставлява, а друг път им прочиташе нещо от преданията.

Странностите на момчето стигнаха и до шариатския съд, за тях чу съдията и особено шейхът-секретар на съда, който смяташе, че най-добре познава закона, че най-добре разбира религията и има най-големи права да бъде съдия — само дето не беше получил онази хартийка, която се нарича научна степен и от която зависи назначаването му на длъжност съдия, а тя съвсем рядко се получавала в резултат на труд и старание и в повечето случаи в резултат на късмет и подмазване.

Всички тези хора слушаха думите на момчето, несъгласието му с много от онова, което знаеха; насмешките му над чудесата на светиите, забраната да се обръщаш към тях и към пророците и говореха:

„Това момче е влязло в заблуждение. Отиде в Кайро, наслуша се на зловредните речи на шейх Мухаммад Абду, на порочните му и развращаващи мисли и се върна в града да вкара хората в заблуждение.“

Случваше се някои да наминат нарочно към къщата, където шейхът се заседяваше с приятелите си, за, да го помолят да им покаже този особен, странен син. Шейхът тръгваше спокойно усмихнат и влизаше вкъщи, виждаше сина си, потънал в игри или в разговори със сестрите си, хващаше го внимателно за ръка и го въвеждаше в своето общество. След поздравите го настаняваше да седне и някой от новодошлите подхващаше да беседва с него — в началото кротко, но скоро кротостта изчезваше и се завързваше спор. Често събеседникът на момчето си тръгваше разгневен, смутен, молейки прошка от аллаха за великия грях и търсейки спасение от сатаната, който трябва да се убива с камъни.

Шейхът и приятелите му, които не бяха учили в ал Азхар и не се задълбочаваха в религията, се възхищаваха и изпадаха във възторг от тези спорове, радваха се, че са свидетели на битката между момчето и побелелите шейхове.

Най-блажен, най-радостен беше бащата. Въпреки че никога не повярва, че посредничеството на светиите и пророците е забранено; въпреки че никога не прие мисълта, че светиите са безсилни да творят чудеса; въпреки че никога не се съгласи с казаното от сина си, той обичаше да го наблюдава как беседва и спори, побеждавайки

събеседници и опоненти, и беше изцяло на негова страна. Слушаше и запомняше какво говорят хората, а понякога и какво измислят за това удивително момче. По обед или вечер се връщаше и повтаряше всичко на жена си — кога с удовлетворение, кога с раздразнение.

Във всеки случай момчето си отмъсти, излезе от уединението си, хората от градчето започнаха да говорят за него, да мислят за него. Промени се и мястото му в семейството — духовното място, ако може така да се изразим. Баща му не го пренебрегваше повече, майка му и сестрите му не му обръщаха гръб — свързваше ги не само състраданието и съжалението, а нещо по-голямо и по-значително.

Изчезна и заплахата от началото на ваканцията, че ще го оставят тук, че ще го спрат от ал Азхар и ще го направят четец на Корана по помени и по къщите. Чудото се случи една сутрин, когато стана призори и цялото семейство стана с него. Майка му го взе в обятията си, целуна го, а сълзите ѝ капеха мълчаливо. После се вижда на гарата със своя приятел, баща му го настанява внимателно във вагона, подава му ръка да я целуне и си тръгва, молейки аллаха да му помогне.

Момчето се вижда как се шегува с приятеля си по време на пътуването, после как слиза от влака на гарата в Кайро. Ето брат му го посреща, усмихва му се, вика носача, за да отнесе оскъдните му вещи и големите припаси. Излизат от гарата, извиква каруца, натоварват припасите и братовчед му подвиква за файтон, настанява го внимателно, сяда от дясната му страна и съобщава адреса на файтонджията.

---

[1] Съкратено заглавие на популярен сборник с молитви за Мохамед, написан от ал Гузали (умр. 1465). — Б.пр. ↑

Момчето започна отново уроците в ал Азхар и в джамиите наоколо. Задълбочи се в мюсюлманското право, в граматиката, в логиката, стигна до съвършенство в доводите за водене на схоластичен спор — по този метод спореха най-изтъкнатите учени в ал Азхар. Крайните новатори го осмиваха, но умерените не се отклоняваха от него. Ето, сутрин изучава коментара от ат Тан върху „Съкровището“, по обед — „Азхаритиката“, вечер — разясненията на Сайид Джурджани върху арабската обработка на „Въведението“ на Порфирий към „Логиката“ на Аристотел. Първия урок слушаше в ал Азхар, втория в джамията „Мухаммад бек Абу аз Захаб“, а третия — в джамията „ал Адауи“ при един професор, потомък на самия ал Адауи. Понякога ходеше и на уроците рано сутрин, където се четеше граматиката на Ибн Хишам „Капки роса“, написана още през четиринадесети век — бързаше да се задълбочи в граматиката, завършвайки книгата за начинаещи, и да стигне до коментара на Ибн Акил върху „Хилядостиието“, също от четиринадесети век. Но на тези занятия не ходеше редовно. Смяташе шейха за невежа, а доводите за водене на схоластичен спор, преподавани от шейх Абдул Маджид аш Шазили около „Азхаритиката“, и поясненията на ат Тан му бяха достатъчни и го удовлетворяваха.

В душата му останаха неизгладими следи от урока по „Азхаритика“. Наистина изучи доводите. В началото това бяха дълги тиради и безплодни препирни около думите на автора „И признака на думата «вероятно»“. Нашият приятел усвои до съвършенство разгорелите се около тази невинна фраза възражения и отговори. В разговори и препирни тъй измори шейха, че по едно време той млъкна и с мек глас каза:

— В деня на Страшния съд аллах ще отсъди кой е прав.

Винаги щом си припомни тези думи, нашият човек се разсмива и го обхваща някаква нежност. Гласът беше изпълнен със скука и тъга и в същото време — със симпатия и състрадание, които се потвърдиха

след края на урока, когато пристъпи да целуне ръка на шейха, както обикновено правеха учениците. Той го потупа по рамото:

— Бъди твърд! Аллах ще те възнагради — каза учителят спокойно, с обич.

Благоразположението го зарадва и щом се прибра, разказа всичко на брат си. По време на чая той подметна на момчето пред компанията:

— Я обясни какво е „И признака на думата «вероятно»“.

Момчето се стесняваше, но всички настояваха и малкият шейх започна да обяснява какво е чул, запомнил и казал. Слушаха го мълчаливо, а щом свърши, мъжът на средна възраст, който очакваше научна степен, стана и го целуна по челото:

— Нека Всевечният, Този, който никога не спи, те закриля!

Младежите се разсмяха, на момчето му стана драго. Мислеше си, че вече е блестящ, способен търсач на знания. Убеждението му се затвърди, когато съучениците му по граматика започнаха да му обръщат внимание, да се заседяват след уроците или да идват при него преди занятията. Задаваха му въпроси и разговаряха, предложиха му заедно да учат преди обед. Предложението го поблазни и той изостави занятията по „Капки роса“. Преглеждаха предварително уроците — те му четяха и разясняваха, но той ги изпреварваше в разясненията и не се нуждаеше от техните. Не му възразяваха, а го слушаха и се съгласяваха. Това подхранваше неговата суетност — струваше му се, че започва да става професор.

През тази година животът му течеше еднообразно — нищо ново освен извлеченото от науката с усърдни занимания. Сред връстниците си имаше самочувствие, но сред големите ученици скромността му се връщаше. От разговорите на съучениците си и приятелите на брат си опозна живота на преподавателите и на питомците на ал Азхар.

Нищо от разговорите не можеше да подобри мнението му за едни или други хора. С времето мнението му за тях се разваляше все повече. Понякога чуваше похвала за способностите или дарованията на някой шейх или ученик, а заедно с тях и упреци за недостатъци в нравите, в начина на живот или в самата професия. В душата му се пораждаше раздражение, презрение и разочарование.

Никой не се спасяваше от укорите. Еди-кой си шейх завиждал много на колегите и връстниците си, плетял интриги, срещал ги с усмивка, а зад гърба им сипел най-ужасни думи и ги клеветял по най-

подъл начин. Друг шейх бил религиозен, показвал се набожен в ал Азхар или между приятелите си, ала когато оставал сам или със своите дяволи, потъвал в огромен грях.

Одумници бяха същите онези дяволи, с които шейхът оставаше насаме и които споделяха греховете му. По-големите ученици предъвкваха един или друг шейх, защото бил особено внимателен към някой юноша, хвърлял му особени погледи и не се свъртал на стола, ако се намирал сред слушателите му.

Споменаваха се най-разпространените и най-подли хули и сплетни. Учениците си припомняха как някой шейх наклеветил свой близък приятел пред шейха на ал Азхар или пред шейха-муфтия; как шейхът на ал Азхар давал ухо на интригантите, ала шейхът-муфтия стоял над тези неща и ги посрещал сурово и рязко.

Веднъж младежите разказаха една история за компанията на „големите шейхове“, както тогава ги наричаха. Шейховете забелязали, че са се самозабравили в клюките, и изпаднали в ужас при думите на всемогъщия и велик аллах „Не се клеветете един друг. Пожелае ли някой да изяде месата на мъртвия си брат — възненавидете го!“, и започнали да се предпазват от този голям грях. Споразумели се, че ако някой започне да клюкарствува, ще трябва да плати на колегите си двадесет пиастъра.

От скъперничество цял ден или поне част от деня се въздържали. Но както си разговаряли, край тях минал някакъв шейх, поздравил ги и си продължил. Едва отминал, и един от компанията извадил сребърна монета, дал я на приятелите си и започнал да злослови по негов адрес.

И големите, и малките ученици разказваха за невежеството на шейховете и за техните неизброими и неизмерими комични грешки в разбирането или при четенето на текста. Ето защо нашият човек имаше лошо мнение и за учените, и за учениците. Смяташе, че истинското благо е в усърдието и старанието да овладееш колкото е възможно повече наука, избягвайки онези, от които трябва да я черпиш.

Мнението му се развали още повече на третата година в ал Азхар. Потърси си професор по богословие. Посочиха му един известен професор със завидно положение в съда. Отиде в кръжеца му, но само след няколко минути се почувствува крайно притеснен — трябваше да положи огромни старания, за да потули смеха си, защото

шейхът използваше една странна „съставка“ в говора си, както се изразяваха питомците на ал Азхар. Не можеше да прочете нито едно изречение или да го разтълкува, без да повтори два пъти: „Каза, каза, после каза — какво?“ Това се повтаряше многократно в броени минути. Нашият човек го слушаше и се насилваше да не се разсмее, та да не последва нещо неприятно. Успя да се сдържи, но не изтърпя да слуша уроците на професора повече от три дни — в тях не откри никаква цена, напротив — само тегоба. Не намираше полза — само потискаше смеха си — едно самонасилие, което ненавиждаше. И започна да търси други професори, ала и при тях намери само „съставки“ коя от коя по-различни. Те караха хлапака да се смее и го принуждаваха да полага всякакви усилия, за да се сдържа, отвличайки го навремени от слушането. Тогава му казаха, че книгата, по която учи, не е най-важната и че има един отличен професор, дето чете друга книга, и ще е по-добре да посещава неговите занятия — бил измежду най-умните учени и най-способните съдии.

Нашият човек се посъветва с брат си и приятелите му. Не само че не го спряха, ами го насърчиха и го повериха на шейха. При първите уроци хлапакът остана доволен от новия професор — не повтаряше нито фрази, нито думи, нито звуци; не се колебаеше нито при четенето, нито при разясненията. Беше ясно, че е умен, личеше, че владее науката си, а умението му да се справя с нея не оставяше съмнение.

Професорът беше изящен и изискан, с хубав глас, великолепни движения и начин на общуване и разговор с учениците. Беше известен като новатор, но не в науката и не във възгледите, а в начина на живот. Големите ученици казваха, че сутрин преподава, после отива в съда, а оттам — вкъщи да яде и спи. Вечер излиза със свои връстници и ходи на места, които не е прието да посещават хората на науката; слуша песни, които не е прието да слушат хората на науката; отдава се на наслаждения, на които не е прието да се отдават хората на религията; споменаваха „Хиляда и една нощ“.

Хлапакът се чуди много, защото познаваше „Хиляда и една нощ“ — заглавие на книга, която беше чел безброй пъти и извличал удоволствие и полза. Но те споменаваха името като название на място, където се слушат песни, където има развлечения и където се търсят някакви удоволствия.

Хлапакът слушаше всевъзможни истории за своя шейх, но нито им вярваше, нито им обръщаше внимание. Ала едва минаха няколко седмици, и почувствува непълноти в уроците, пропуски в тълкуването на текста, недоволство от въпросите на учениците. Нещо повече — веднъж помоли за обяснение на нещо от казаното, но в отговор го наругах, а шейхът беше много по-далеч от ругатните от когото и да било и повече от всички се стараеше да се издигне над тях.

Хлапакът разказа на брат си и приятелите му какво е забелязал. Те изразиха неодобрението и съжалението си, някои си прошепнаха, че преподаването и замръкването в „Хиляда и една нощ“ не вървели ръка за ръка.

На хлапака му провървя в граматиката повече — изслуша двата граматични трактата на Ибн Хишам при шейх Абдуллах Дираз и намери в остроумието на професора, в сладкия му глас, в познанията му по граматика, в изкуството му да води упражненията на учениците по сложните въпроси още повече поводи да обича граматиката.

Но със започването на занятията през новата година щастието по граматика му изневери. Хлапакът беше започнал да посещава уроците при шейх Абдуллах Дираз, но докато учениците и професорът напредваха, доволни от работата си, бе издадена заповед за преместването на професора в Александрийския институт.

Доколкото можа, той се противопостави, доколкото можаха, учениците също се противопоставяха, но Съветът на шейховете не се вслуша нито в него, нито в тях. Заповедта трябваше да бъде изпълнена. Хлапакът няма да забрави деня на прощаването с професора. Той се разплака искрено, плакаха и те, изпращайки го до вратата на джамията.

После на негово място назначиха друг шейх — сляп. Беше известен като изключително умен, очевидно талантлив, с отлични способности, качества, които споменаваха всички, когато говореха или слушаха за него.

Шейхът пристигна и подхвана уроците оттам, докъдето беше стигнал шейх Абдуллах Дираз. Кръжецът на шейх Абдуллах Дираз беше голям — заемаше почти цялото пространство под купола на джамията „Мухаммад бек Абу аз Захаб“. При новия шейх кръжецът нарасна и по гъстота, и по ширина, тъй че мястото стана тясно. Шейхът изнесе първия урок. Учениците останаха доволни, ала не откриха ни скромността, ни сладкия глас на предишния преподавател.

Последваха вторият, третият урок, но на учениците така и не се харесваха неговото самодоволство, самоувереност и остра раздразнителност, когато го прекъсваха.

Едва пристъпиха към четвъртия урок и се случи нещо, което окончателно отврати хлапака от граматиката. Шейхът разясняваше не съвсем правилно думите на Тааббат:

*Тъгувах по умника и готов да се завърна бях.
И колко като нея изоставих, а подсвирква тя.*

Стигайки до думата „подсвирква“, той каза:

— Когато някой е затруднен или му се е случило нещастие, арабите слагат пръсти в уста, духат през тях и се получава свистене.

— В такъв случай към какво се отнася местоимението в съчетанията „тя подсвирква“ и „колко като нея изоставих“ — попита хлапакът.

— Отнася се към „умника“, глупако!

— Но ако се отнася към „умника“, стихът не може да се тълкува така.

— Не само че си глупав, но си и нахален! — отсече шейхът.

— Но това не показва към какво се отнася местоимението.

Шейхът замълча за минута и кресна:

— Напусни! Не мога да чета, докато между нас е този нахалник.

Шейхът се надигна, стана и хлапакът — учениците бяха готови да се нахвърлят върху му, ако не бяха го защитили приятелите му от Горен Египет. Заобиколиха го, показаха сандалите си и всички се разбягаха. Та кой от питомците на ал Азхар по онова време не се страхуваше от сандалите на жителите от Горен Египет!

Не се върна повече на урок по граматика, нещо повече — след това съвсем престана да ходи на уроци по граматика. На другия ден отиде на занятията на един известен професор от Източната провинция, но не можа да изслуша дори един урок. Шейхът четеше и разясняваше, хлапакът го попита нещо, онзи му отговори, но нашият човек не остана доволен и повтори въпроса. Шейхът се ядоса и го изгони. Няколко приятели се застъпиха, опитвайки се да умилоствият преподавателя. Шейхът се ядоса още повече и отказа да продължи,

докато хлапакът не се махне, а с него и приятелите му. Трябваше да се отдалечат, защото им размахаха сандали от Източната провинция, а те бяха не по-малко опасни от сандалите на Горен Египет.

На следващия ден отиде в друг кръжец, където преподаваше известен професор, също от Източната провинция. Ала и тук не остана повече от пет минути, колкото да чуе още една странна „съставка“, която шейхът повтаряше всеки път, щом минаваше от едно изречение на друго: „по-специално в моя град“. Хлапакът се разсмя, разсмяха се и приятелите му и си отидоха. Тогава с един приятел решиха да изучават граматиката самостоятелно от първоизточниците и започнаха да четат най-добрите стари автори. Но това е вече друга история.

И в логиката не му провървя повече от граматиката. Силно се привърза към нея, когато миналата година слушаше своя преподавател — същия онзи млад човек. През тази година за средните ученици като него тържествено се яви един от най-представителните учени на благородния ал Азхар, един от познавачите на логиката и философията. Беше известен сред големите ученици, популярен с парадните си способности, които подвеждат, но не те обогатяват с нищо; славеше се с красноречие, което поразява ушите, но не стига до ума. Говореше се, че се хвалел: „Аллах ми е оказал милост, защото мога да приказвам два часа, без някой да разбере нещо, дори и аз самият.“ Смяташе това за чест и достойнство. А уважаващите себе си ученици трябваше да слушат този човек. След молитвата при залез шейхът започваше да чете и да разяснява. Нашият човек отиде и изслуша един урок, после друг. Кръжецът наистина беше многоброен — тясно беше под купола на джамията „Мухаммад бек“. Хлапакът избърза преди молитвата и седна колкото можа по-близо до стола на преподавателя. Беше гръмогласен, напълно запазил диалекта на Горен Египет; много енергичен и много жестикулираше. На въпросите на учениците отговаряше с насмешка, а ако продължаваха, кипваше:

— Мълчи, негоднико! Мълчи, свиня! — произнасяйки съгласните раздразнено и колкото се може по-тържествено.

До края на първия раздел работата вървеше гладко, но при втория хлапакът изпадна в голяма беда. На следващия ден се принуди да си избере по-отдалечено място. С всеки изминал ден седаше все по-далеч, докато накрая стигна до вратата и една вечер излезе, за да не се върне никога вече.

Сам си докара белята. Щом си припомни случката, винаги се разсмива високо като брат си и всичките му приятели. Седнал на стола, шейхът започна да чете:

— Втори раздел — като подчертаваше съгласните. Повтори думите по същия начин, потрети ги и попита: — Кой раздел?

Никой не отговори. Каза думите по познатия начин и пак попита:

— Кой раздел?

Отново никой не отговори и той плесна с опакото на ръката си хлапака по челото:

— Отговаряйте, овце! Отговаряйте, добичета! Отговаряйте, свини! — придавайки крайна тържественост на речта си.

— Втори раздел — отговориха всички ученици. Хлапакът си докара големи неприятности — случилото се го разсмиваше, но се страхуваше да се смее пред лицето на преподавателя. Ударите, които от време на време следваха по челото му, бяха крайно противни. Както и да е, след урока напусна окончателно кръжеца на този шейх, който не му даде нищо от логиката.

Премести се по средата на годината и реши да посещава уроци по догматика — водеше ги един нов шейх, скоро получил научна степен. Приятелите му сред големите ученици още си спомняха, че е много остроумен, средно способен, с приятен глас и се изразява добре. Говореха, че знанията му подвеждат слушателя. Задълбочиш ли се, няма да намериш нищо. Хлапакът изслуша един урок — хареса му се гласът, изложението остроумието; очакваше, че тъй ще му хареса и неговата наука. Шейхът обаче беше отстранен — преместиха го от Кайро и го изпратиха някъде далеч на длъжност съдия. Хлапаку не било съдено да узнае каква беше неговата наука и да разбере нещо за самия шейх, освен че беше изящен, остроумен, с хубав глас и приятна реч.

Всъщност годината за хлапака пропадна, той не научи нищо, или почти нищо ново от науката освен прочетеното от книгите или чутото от големите ученици, когато преглеждаха някои текстове или спореха.

Следващата година се върна в ал Азхар притеснен и без никакво желание, смутен за своето положение, без да знае как да постъпи. Не можеше да остане в провинцията, какво щеше да прави там?! Не намираше полза от престоя в Кайро и ходенето при разните шейхове.

От тази година той се заложи с изучаването на литературата. Но за да се разкаже за тези занимания, е необходим

*особен час все още ненастъпил,
не, времето му няма да настъпи —*

както казва Бусайна, утешавайки влюбения в нея поет Джамил.

Първоначално занятията по литература не го откъснаха от науките на ал Азхар. Мислеше, че ще може да примири в душата си двата вида знания — не са го изпратили в Кайро и не са го зачислили в ал Азхар, за да става литератор, който съчинява стихове или пише проза. Изпратен е в Кайро, за да следва чистия път на ал Азхар, да стигне до изпита, да получи степен и да опре гръб към някоя колона на тази стара джамия. Ще го наобиколят ученици и ще слушат неговите уроци по мюсюлманско право или по граматика, а може и по двете.

Така желаете баща му. Това беше казал пред семейството с известна надежда и възторг за своя необикновен и странен син. Така искаше брат му, така искаше самият той. Та какво друго можеше да иска, след като самият живот бе наложил на такива като него, лишени от зрение, стремящи се към сносно съществуване — едно от двете: или да учат в ал Азхар, докато вземат степен и си осигурят живота с получаваните всекидневно питки и ежемесечно пиастри — седемдесет и пет за трета степен, сто за втора и сто и петдесет за първа, или да търгуват с Корана — да четат по помени и по къщите, както го заплашваше баща му по едно време.

Следователно трябваше да следва своя път в ал Азхар, докато стигне края му. След като един ученик прекарваше три-четири години в ал Азхар, този път се разклоняваше в две посоки. Едната — научна: посещения на уроци и преминаване през отделните етапи на науката. Нашият човек я следваше: устреми се с увлечение, после усърдието му поотслабна, а когато душата му се отврати от преподавателите и си състави лошо мнение за шейховете, започна и да се присмива. Другата — материалната, обхващаше три етапа: зачисляване, очакване и удостояване. След като го впишеха в списъците на ал Азхар, търсачът на знания започваше своя труден живот с етапа на зачисляването. Трябваше да се зачисли към някоя „стряха“. Нашият човек се причисли като брат си към „стряхата“ на селището Фашин от Горен Египет. През втория етап, етапа на очакването, търсачът на знания прекарваше няколко години в ал Азхар. За ключ служеше една хартийка: там се

вписваше колко години е прекарал в ал Азхар и на колко занятия е присъствувал и хартийката се представяше на шейха на „стряхата“, като достоверността ѝ се освидетелствуваше от двама преподаватели. После отправяше молба да бъде включен сред имената на очакващите. И когато се освободеше място от удостоените с дажба, се придвижваше към третия етап, получавайки дажба от две, три или четири питки.

Нашият човек трябваше да се придвижи към етапа на очакването. Написа хартийката, завършвайки я с фразата, разпространена по онова време: „Бог да ви направи убежище на устремените към науката.“

Двама преподаватели засвидетелствуваха писмено, че е казал чистата истина, и той пое към дома на шейха, подаде му хартийката, след като му целуна ръка и си отиде. Чака дълго, но така и не получи дажба от тази „стряха“. Издигането му до етапа на очакващите обаче удовлетвори баща му и във всеки случай го изпълни с гордост.

Докато чакаше — с полза или без полза, — професорът-имам напусна ал Азхар след знаменитата реч, която хедивът^[1] произнесе пред някои ученици. Мислеше си, че учениците на шейха, а те бяха много — всяка вечер изпълваха аббасидската „стряха“, — ще предприемат някакви действия, че ще дадат на хедива да разбере, че младежта в ал Азхар се е променила, и ще защитят своя професор. И в името на това ще вложат не само време, но и душа. Професорът обаче изостави ал Азхар и започна да се занимава с решения по религиозно-юридически въпроси. Учениците му не направиха нищо — само малко се натъжиха, споделиха помежду си, че съжаляват, малцина го посетиха в дома му, но повечето се отдръпваха. Тъй приключи въпросът. Душата на нашия човек се изпълни с тъга и гняв, развали си мнението за търсачите на знания също както по-рано си развали мнението за шейховете, въпреки че не познаваше професора и не беше ходил при него.

Наскоро след това цял Египет се развълнува от кончината на професора. Най-малко се развълнува ал Азхар. Учениците му съжаляваха, навярно дори някои проляха и сълзи, но лятото мина и те се появиха, сякаш професорът не беше умираал или сякаш никога не го е имало. Само избраните му ученици го споменаваха от време на време с добро.

За първи път в своя млад живот научи с остра болка, че поднасянето на почит и уважение, на ласкателство и възхвала към великите хора е безполезно празнословие и че верността на хората в повечето случаи се свежда до думи без значение.

Още по-лошо стана мнението му за хората, когато наблюдаваше как известни среди се възползват от кончината на професора, спекулират с името му и извличат полза от връзките си с него. Като средство понякога избираха поезията, друг път прозата и винаги публикуваха по вестници и списания.

Усети и друго, което го отдалечи от ал Азхар и го накара да се отдръпне от шейховете и от търсачите на знания. Усети, че истински оплакваха и искрено скърбяха за професора не тези, които носеха чалми, а фесове. И той почувствува в душата си скрит стремеж да се сближи с феслиите, да се свърже някак си с тях. Но как? Та той е един сляп младеж, комуто е съдено да следва живота в ал Азхар, без да може да намери спасение.

Професорът-имам беше шейх на „стряхата“ на ханифитите. Когато напусна ал Азхар или по-точно живота, приемникът му по религиозно-юридическите въпроси, тоест муфтията, стана приемник и на „стряхата“. Синът на новия муфтия преподаваше логика на нашия човек, а вместо баща си се нагърби и с работата на „стряхата“. Нашият човек беше съблазнен от мисълта да се зачисли при ханифитите и да чака. Да получиш дажба при ханифитите, беше по-лесно, защото даваха по-малко питки от другите „стрехи“. Но зачисляването по време на професора-имам не беше нито лесно, нито просто — пътят минаваше през изпит. Новият муфтия запази традицията. В определено време от годината неговият син изпитваше желаещите да се зачислят.

— Защо не се запишеш при ханифитите? — внушаваха на нашия човек. — Брат ти и всичките му способни приятели се записаха там по време на професора-имам и получават дажба от четири питки всеки ден.

И брат му, и приятелите му го подтикваха към същото и една вечер го изпратиха на изпит. Дадоха му и писмо.

Въведоха го при сина на муфтията, който пое писмото, погледна го и му зададе някакъв въпрос. Не знае дали отговорът беше верен или неверен, но чу:

— Върви си, учений човече! — И той си тръгна доволен.

Не мина много време и го удостоиха да получава по две питки дневно. Хлябът в стаята се увеличи, а семейството в провинцията се зарадва.

Получи не само две питки, но и шкаф — нещо много по-важно за него от питките. С идването си сутрин в ал Азхар можеше да остави в шкафа сандалите и питките, а после да прекара деня свободно, без да се безпокои за тези сандали, чието опазване от джебчии и крадци му струваше много усилия. Колко често само крадяха обувки в ал Азхар! Колко пъти по стените на ал Азхар лепяха обяви, че нечий обувки са пропаднали и ако някой ги намери и ги върне на собственика им или еди-къде си, ще получи награда и поощрение, а който ги задържи престъпно, аллах ще го отстрани от това място.

И тъй, беше щастлив, че има шкаф и получава питки, ала не беше щастлив от науката и уроците. Насилваше се пряко воля да слуша урока по догматика в ранни зори, по мюсюлманско право — сутрин, по риторика — на обяд.

Урокът по мюсюлманско право го развличаше и забавляваше с припяването на шейха — ако търсачите на знания въобще му даваха възможност да припява — или с остротите и азхарските смехории, ако го прекъсваха и започваха да спорят върху прочетеното и казаното. Случваше се, ако има настроение и учениците го слушат, шейхът да декламира свои стихове. Нашият човек запомни два и никога няма да забрави гласа на шейха, който припяваше, поклащайки се:

*Камила с накит сякаш, с обеща от слама —
чалмата тъй седи върху главата му голяма.*

Каза стиховете на брат си и приятелите му. Посмяха се, припомниха си и други стихове на шейха и започнаха да ги декламираат. Нашият човек изрецитира началото на една елегия, не помалко чудновата и забавна, с която шейхът оплака смъртта на един учен мъж:

*След кончината твоя тук най-страшната беда,
пророко, знай, е на имам ал Магриби смъртта.*

Дълги години след това египтяните повтаряха други стихове на шейха — остроумните хора ги разпространиха като поговорка:

*И с мисъл, и с душа — напълно сме единни
с емири, с уафдисти и всичките министри.*^[2]

Понякога дълго се препираше с шейха. Веднъж спорът се проточи тъй много, че се просрочи времето на урока. От всички страни на джамията „ал Хусайн“ търсачите на знания започнаха да викат, че стига, защото бобът вече се свършва. Ала шейхът им отговори, припаяйки шеговито: „За бога, не! Няма да станем, докато тоя безумник не миряса!“ Наложил се безумникът да миряса, още повече, че сам беше заинтересован да си получи боба, преди да е свършил.

Особено много обичаше уроците по риторика не защото усвояваше някаква наука: отдавна мина времето, когато се стремеше към ал Азхар, за да усвоява наука. Ходеше там, за да изпълни дълга си, да прекара времето и за да си търси забавления. Обичаше уроците по риторика, защото се развличаше и защото шейхът — да освежи аллах лицето му — беше с щедра душа, с добър нрав, предан и на науката, и на учениците си, когато преподаваше, и защото полагаше много усилия и много грижи да разбере и обясни всичко. Изчерпал силите си, той облекчаваше душата си, като от време на време подхвърляше на своя приятен, забавен диалект една фраза към учениците си: „Разбрано, господа?“

По средата на урока, изпълнен с жалост към себе си и към търсачите на знания, шейхът прекъсваше четенето и разясненията; няколко минути оставаше мълчалив, безмълвен. Посягаше към емфието и колкото е възможно по-спокойно го натъпкваше в носа си съсредоточено и търпеливо. Учениците пък се възползуваха, за да потушат избухналия в стомаха им огън от варения или пържен боб, като го полеят с чаша шербет, който продавачите им носеха по време на занятия, подканяйки ги примамливо с лекия, изящен звук от подрънкването на стъклото.

В една такава пауза, когато нашият човек почиваше с приятелите си, шейхът се занимаваше с емфието си, а търсачите на знания — с шербета, неочаквано дойде един надзирател и извика тихо тримата приятели в канцеларията на шейха на джамията.

Но времето на този разказ още не е дошло, въпреки че хората отдавна вече знаят историята. Станаха и повече не се върнаха на урока.

Някъде около това време стана случката, която засегна нашия човек и го лиши от всякаква надежда, че в ал Азхар може да постигне някакъв успех.

Дворецът се разгневи на един от големите шейхове в ал Азхар и му забрани да води занятия. Тази забрана беше възприета като несправедливост спрямо шейха и посегателство спрямо правата на ал Азхар. Въпреки това не беше сторено нищо. Питомците на ал Азхар бяха особено апатични и покорни. Ала един приятел на нашия човек, който зае позиция, одобрена от всички, му каза:

— Нали виждаш как обиждат и колко са несправедливи към нашия професор?

— Разбира се! Това е голяма обида и несправедливост — потвърди той.

— Съгласен ли си да участвуващ в протеста срещу тази забрана?

— Как?

— Ще се съберем една група, от тези, които по-рано слушахме лекции при професора, и ще го помолим да продължи да ни преподава у дома си. Ако се съгласи, ще имаме полза и ще съобщим в пресата. Тогавата тези, които обиждат ал Азхар, ще разберат, че там има и такива, които не се оставят — обясни приятелят му.

— Добре.

Групата ученици се събра и отиде при шейха. Той прие молбата им, а те разгласиха в пресата. Съобщиха, че професорът ще им преподава логика и теология.

Професорът започна занятията в дома си. Броят на учениците се множеше. Младежите бяха доволни от себе си и от смелостта си. Някаква малка надежда пак блесна пред нашия човек. Но веднъж започна да спори с професора, репликите се изостриха и той подметна язвително:

— Я млъкни, слепец такъв! Какво разбираш пък ти!

— Досега дългият език нито е установявал истини, нито е заличавал лъжи! — рязко и гневно отсече нашият човек.

Професорът окаменя, окаменяха и учениците. После каза:

— Сега си идете. Стига толкова.

Не се върна повече на урок при професора. Нещо повече — въобще не се заинтересува за него.

Отчаянието му от ал Азхар го налегна отново. Не се надяваше на нищо освен на занятията по литература. Дойде времето да разкажем за тях и за дълбоката следа, която оставиха в живота му.

---

[1] Титла на наследствените владетели на Египет по време на Османската империя. Става въпрос за речта на хедив Аббас против новаторите в ал Азхар, произнесена в края на 1906 г. — Б.пр. ↑

[2] Тъжна ирония за политическите разногласия в Египет през 20-те години. — Б.пр. ↑

Още щом пристигна и се установи в Кайро, наред с разговорите за науката и учените чу да се споменава и за литератори. Слушаше какво говорят големите ученици за литературата. Казваха, че професорът-имам закрилял шейх аш Шанкити и се отнасял с уважение към него. Непознатото име зае особено място в душата на момчето. Учудването му се усилваше от странностите на шейха, от необикновеното му поведение и мнение, които разсмиваха едни и ядосваха други.

Големите ученици уверяваха, че не са виждали равен на шейх аш Шанкити в знанието на езика и в преданията за пророка. Разказваха колко е избухлив, рязък и гневлив и какви думи се въртят обичайно на езика му. Сочеха го като пример за избухливостта на мароканците; разказваха за престоя му в Медина, за пътуването му до Константинопол и за посещението му в Андалусия. Понякога декламираха неговите стихове. Казваха, че притежава огромен брой ръкописи и книги от Европа и Египет, но не се задоволявал с тях и прекарвал по-голяма част от времето си в дворцовата библиотека, където четял и преписвал. Смееха се на онази голяма история, която занимаваше хората и хората се занимаваха с нея, причинила му много злини и страдания, по повод твърдението му, че името Умар се изменя по падеж.

В началото момчето не разбра нищо от историята с Умар, но като напредна в граматиката и изучи кои имена се изменят по падеж и кои — не, всичко му се изясни. Младежите си спомняха препирните на шейха с група учени от ал Азхар за падежните окончания на Умар. Разказваха през смях, че веднъж под председателството на шейха на джамията учените се събрали в ал Азхар и поискали аш Шанкити да им изложи мнението си относно склонението на Умар. С изискана мароканска реч той заявил: „Няма да изложа своето мнение, докато не седнете пред мен, както учениците сядат пред професор.“ Шейховете се поколебали, ала един от тях — хитър и ловък — се надигнал от

мястото си, приближил и седнал на земята пред шейха с подгънати крака. Тогава шейхът започнал да обяснява, цитирайки ал Халил:

*Ти, който презираш Умар тъй жестоко,
говориш за него, без нищо да знаеш.*

Седналият на мястото на учениците шейх се обадил хитро със слаб глас:

— Вчера видях ал Халил и той ми каза стиха така:

Ти, който презираш Умара...

— Измамник! Измамник! — прекъснал го раздразнен шейх аш Шанкити. — Ал Халил е умрял преди много векове! Как може да се срещаш с мъртвец?

После поискал от шейховете да потвърдят, че техният колега лъже умишлено и че е невежа по граматика и по метрика. Всички се разсмели и събранието се разтурило, без да реши въпроса за Умар. Момчето слушаше тази история и я запомни. Това, което разбираше, го забавляваше, това, което не разбираше — го удивляваше.

Шейхът четеше с няколко ученици стиховете, известни като десетте най-прекрасни доислямски поеми. Братът на момчето ходеше на тези занятия с няколко приятели всеки четвъртък или петък. Преговаряха ги, както преговаряха и другите уроци. Тъй хлапакът за първи път чу:

*Стой, поспри да поплачем с безкрайна печал
там за шатрите до Дахуал, също до Хаумал —*

както е казал Имрулкайс.

Но колко бързо големите ученици изоставиха уроците, които не можеха да усвоят. Братът на момчето се стараеше да научи наизуст поемите и успя да запомни написаните от известните арабски поети от

шести век Имрулкайс и Тарафа. Повтаряше си стиховете на висок глас, а момчето слушаше и запомняше. Скоро започнаха да ги учат заедно. Братът обаче не отиде по-далеч от двете поеми и се посвети на другите си занятия в ал Азхар. Но поемите се запечатаха в съзнанието на момчето, въпреки че разбираше много малко от тях.

Учениците разказваха и за други занятия, които се водеха в ал Азхар, за да могат питомците му да изучат изкуството на художественото изложение. Водеше ги един шейх, сириец, от обкръжението на професора-имам. Учениците ходеха при него, купуваха сборници и пишеха съчинения по теми. Но скоро го изоставиха, както изоставиха и занятията при аш Шанкити. Веднъж братът на момчето дойде с макамите на ал Харири^[1]. Започна да учи някои на висок глас, а момчето ги запомняше мълчешком. После започнаха да учат двамата, както учиха доислямските поеми. Научиха десет макама. Но младият шейх се отказа, както се бе отказал от поемите и от уроците по съчинение, и се върна при мюсюлманското право и догматиката.

Друг път донесе дебела книга със заглавие „Пътят на красноречието“ с проповедите на имам Али, коментирани от самия професор-имам. Започна да ги изучава, а заедно с него — и момчето учеше. Но пак се отказа. Момчето обаче научи част от тях.

Същото се случи и с макамите на ал Хамадани. Момчето никога няма да забрави една поема на големия поет от десети век Абу Фарис, написал толкова много елегии във византийски плен:

*Виждам аз, не се поддаваш на сълзи, търпение
струи от тебе.*

А нима на тебе любовта не забранява и не повелява?

Веднъж брат му донесе поемата и започна да я заучава с момчето. Момчето помни тази поема, защото попадна на стих, който му прозвуча странно:

*Не е номадски моят род, но аз съм бедуин,
защото е пустиня празната ми къща там.*

Младият шейх обаче прочете и заучи стиховете така:

... защото е пустиня празната госпожа там.

Момчето се питаше за смисъла на този стих — струваше му се чудно, че думата „госпожа“ се появява в поезията. Когато напредна с годините и знанията, прочете стиховете както трябва и ги разбра. Научи, че думата „госпожа“ понякога попада както в стиховете на новите поети, тъй и в прозата им.

Тъй стихийно нашият човек се свърза с литературата. В душата му се струпаха откъси от поезия и проза. Не се задържаше и не се посвещава на нищо определено. Само запомняше туй, което при случай минаваше край него, а после отново се залавяше с работата си и богословските науки.

Един ден в началото на новата учебна година младежите се втурнаха с огромно въодушевление към някакви нови занятия, които щяха да се водят рано сутрин „под стряхата“ на Аббасидите от шейх ал Марсафи — занятия по литература. Наричаха ги „Диуан ал хамаса“^[2]. Омаяни от това, което чува, си купиха книгата, без дори да се прибират вкъщи, твърдо решени да се посветят на занятията, да работят и да научат целия сборник. Както обикновено братът на момчето побърза и купи коментара на ат Тибризи върху „Диуан ал хамаса“, подвързва го в изящна кожена подвързия и украси шкафа си, в който поглеждала само от време на време. Младият шейх започна да изучава сборника наизуст и накара брат си да прави същото. Понякога му четеше откъси от коментара на ат Тибризи. Четеше му ги почти като книгите по мюсюлманско право и теология и му ги обясняваше така, както ги разбираше.

Момчето чувствуваше, че тази книга не бива да се чете и тълкува по този начин. Младият шейх и неговите приятели смятаха, че „Диуан ал хамаса“ е текст, а книгата на ат Тибризи — коментар и съжеляваха, че никой не е писал бележки по този коментар. Често разказваха за беседите и шегите на шейх ал Марсафи с тях, за ехидството му към техните преподаватели и книгите на ал Азхар.

Разказите им бяха весели и в тях личеше удивлението им от него. Въпреки това продължаваха занятията си в ал Азхар, без да ги подценяват и без да ги изоставят.

Нашият човек слушаше, радваше се безкрайно и неудържимо се стремеше към тези занимания. Ала младежите се отказаха бързо от тях, както се бяха отказали и от другите занимания по литература — не им се виждаха сериозни, а и не бяха свързани с основните науки в ал Азхар. Бяха нещо допълнително, от занятията, които организира професорът-имам и които се наричаха уроци по „съвременни науки“ като география, математика, литература. И защото преподавателят по литература иронизираше учениците си, шегуваше се с тях и често пъти прекаляваше.

Шейх ал Марсафи си развали мнението за тях — виждаше, че не са подготвени за занимания, които се нуждаят от определени наклонности, а не от схоластика; те пък си развалиха мнението за него — не им се виждаше достатъчно солиден за истинската наука, не блестеше в нея — пише стихове, декламира, изрича думи, разказва смешни истории — и накрая не остава нищо.

И въпреки всичко искаше им се да присъствуват на занятията му — професорът-имам ги покровителствуваше, шейхът ал Марсафи беше от приближените му и използваше всеки случай да съчини ода в негова чест. После я диктуваше и караше някои ученици да я научат наизуст като образец на отлични, на прекрасни стихове. Те наистина ги намираха за отлични и прекрасни, защото бяха написани за възхвала на професора-имам.

Полагаха всевъзможни старания да бъдат прилежни в занятията, но не им стигаше търпение и ги напускаха, за да се върнат да пият чай бавно и с наслаждение. След като научи по-голямата част от „Диуан ал хамаса“, нашият човек не чу нищо повече за литературата. По-късно се заговори, че шейх ал Марсафи ще чете два дни от седмицата една книга на аз Замахшари по граматика и той се завтече към новите уроци. Само един-два пъти слуша шейха, но го обикна, привърза се към него, присъствуваше на уроците му по литература в определените през седмицата дни — повече не се отдели от него.

Момчето имаше силна памет. Чуеше ли някоя дума от шейха, веднага я запомняше; възприемаше всяко негово мнение, всяко негово пояснение попадеше в душата му. Често се случваше в някой стих да

има вече обяснена дума или разказана преди това история. Нашият човек повтаряше на шейха всичко, което беше запомнил от историята, от разясненията и схващането му, от мислите и критиката му към автора на „Ал хамаса“, от коментарите му и поправките към редакцията на Абу Тамам, от допълненията към откъсите, представени от Абу Тамам.

Шейхът обикна момчето и се привърза към него. По време на занятия се обръщаше към него, а след занятия го викаше и заедно отиваха до вратата на ал Азхар; след време го изпращаше и донякъде по пътя. Веднъж му предложи да продължат по-нататък. Шейхът, нашият човек и още няколко ученици стигнаха до едно кафене и седнаха. Това беше първото запознанство на момчето с кафенетата. Заседяха се от обедната молитва до призива на муезина за молитвата при залез. Прибра се щастлив и доволен, силно обнадяден и много оживен.

След занятията по литература шейхът разговаряше с учениците си само за ал Азхар, за шейховете и лошите им методи на обучение. На тази тема беше просто жесток. Критикуваше остро, направо ругаеше преподавателите, които се измъчваха истински, но в сърцата на учениците си намираше съчувствие, а на момчето влияеше особено силно и дълбоко.

Постепенно нашият човек отдаде предпочитанията си изцяло на тези занимания. Други двама близки на шейха ученици споделиха предпочитанията му, а после — и времето му. С настъпването на утрото се срещаха и слушаха шейха, след това отиваха в библиотеката и четяха по стара литература. Следобед се връщаха в ал Азхар и сядяха в коридора между Управлението и аббасидската „стряха“ — приказваха за шейха, за прочетеното в библиотеката, подхвърляха по нещо и за другите шейхове, за сновящите навън-навътре „съседи на аллаха“. След молитвата при залез сядяха под аббасидската „стряха“, за да изслушат урока по разяснение на Корана на шейх Бахит, заместил професора-имам след кончината му.

Тримата другари обаче не слушаха шейх Бахит както другите ученици — слушаха го, за да му се присмиват, за да хванат някоя грешка, а те бяха много, особено когато се отнасяше до езика и литературата — за да му се присмиват след занятията и на другия ден

разказват на шейх ал Марсафи, давайки му нов материал за ругатни по адрес на колегите му преподаватели.

Тези млади души се чувствуваха ограничени в ал Азхар. Уроците на шейх ал Марсафи усилваха това чувство. Душите им мечтаеха за свобода, а шейхът сваляше веригите и оковите.

Не зная дали друго може да тласне една душа, особено една млада душа, към свобода, към безграничната свобода, тъй както литературата — както литературата, която шейх ал Марсафи преподаваше на учениците си, разяснявайки им „Ал хамаса“ или изпълнения с литературни примери граматичен труд на ал Мубаррад: свободно критикуваше поета и разказвача — после коментатора, а накрая и езиковедите. Подлагаше на изпит вкуса на учениците, упражняваше го, за да опознаят вътрешната красота на поезията и прозата, общото и конкретно значение, ритъма и римата, мястото на дадена дума сред другите. Проверяваше новия вкус в условията, при които се водеха занятията, съпоставяйки грубия вкус на ал Азхар с изтънчения вкус на древността; уморената мисъл на ал Азхар с проникателния ум на старите времена. Това водеше до разрушаване на всички окови на ал Азхар, често пъти наистина до революция против шейховете, против тяхната наука, вкус, поведение, против потъпкването на правото, против нередко проявяваното своеволие и дори престъпност.

Затова от учениците около шейха — първоначално многобройни — остана малка група. Най-изявени бяха тези тримата, за които много се говореше в ал Азхар: за тях говореха и търсачите на знания, и шейховете — особено за критиката им към ал Азхар, за бунта им против традициите, за стиховете, с които осмиваха и търсачите на знания, и шейховете. И тъй, в ал Азхар започнаха да ги ненавиждат и в същото време да се страхуват от тях.

Шейхът беше не само учен, но и човек на литературата. Когато се срещаше с хора или преподаваше в ал Азхар, си придаваше вид на важен учен, а когато оставаше с приятелите и близките си, се държеше както се държат литераторите — говореше с една абсолютна свобода за всеки човек и на всяка тема. Цитираше стихове, проза и житията на древните, с което доказваше, че са били тъй свободни, както е и той, за всяко нещо и за всеки човек са говорили, без да увъртат и без да усукват — както се изразяваше той.

За учениците на ал Азхар беше съвсем леко и просто да поемат неговия път, особено тези, които го обичаха и уважаваха и виждаха в него висш идеал на търпението, проявявано пред неприятностите, на задоволяване с малко, на въздържание от това, което не приляга на учения, на издигане над всичко, в което затъваха много от шейховете на ал Азхар — всевъзможни доноси, сплетни, интриги, стремеж да се приближат към големците и хората на властта.

Учениците на шейха виждаха това със собствените си очи, усещаха го: живееха с него, когато го посещаваха в дома му на мръсната пресечка до Речната порта, която наричаха „ар Ракраки“. Шейхът обитаваше една мръсна, разнебитена и стара къща в края на тази пресечка. Влизаш през една врата и се озоваваш в тесен, влажен коридор, изпълнен с противни миризми, само с една тясна, дълга, гола дървена пейка, подпряна на стената, от която се рони пръст.

Шейхът слизаше при учениците си и сядаше при тях на пейката спокойно и с удоволствие. Слушаше ги усмихнат и водеше най-деликатни, приятни, ясни и непринудени беседи. Случваше се при идването им да е зает — тогава биваха поканени в стаята му. Качваха се по порутената стълба и стигаха до едно празно преддверие, осветено от слънцето. Влизаха при седналия на пода гърбом към тях шейх. Наоколо му имаше десетки книги — търсеше откъси от стихотворения, които искаше да допълни, или стих, който искаше да разтълкува, или израз, който искаше да изясни, или разказ, за който искаше да уточни мнението си. От дясната му страна стояха приборите за кафе. При влизането им не ставаше, но ги посрещаше приветливо и радостно, канеше ги да седнат, където могат, караше някой да направи кафе и да ги почерпи. Разговаряха няколко минути и ги приканваше да се включат в изследванията и справките.

Момчето и един негов приятел няма да забравят как веднъж посетиха шейха след молитвата при залез. Качиха се горе. Намериха го седнал на една постелка в преддверието, а до него — изнемощяла, прегърбена старица, чиято глава почти опираше пода. Шейхът я хранеше. Като видя учениците си, поздрави ги весело и им каза да почакаят в стаята му. След малко дойде засмян и доволен.

— Храних майка си — каза той.

Вън от дома си шейхът бе образец на сериозност, скромност, душевно спокойствие, доверие и чиста съвест. Беше образец на

богатство и благосъстояние, събеседниците му имаха чувството, че е човек, непритеснен с насъщния и че живее спокойно, доволно.

Учениците и близките му обаче знаеха съвсем точно, че е един от най-бедните и притеснени хора, че изкарва цяла седмица, а може би и повече, на хляб и сол. И въпреки това беше дал на сина си прекрасно образование; за другите си деца, които учеха в ал Азхар, се грижеше отблизо, а дъщеря си глезеше прекалено. И всичко това с оскъдната си заплата, която не надвишаваше три лири и половина. Имаше първа научна степен, за което получаваше лира и половина, а за уроците по литература, възложени му от професора-имам, получаваше по две. Беше му неудобно да получава заплатата си в началото на месеца — не обичаше да се смесва с улемите, натрупали се около „касиера“, за да си вземат заплатите. Затова даваше печата си на някой от близките си ученици, който да получи рано сутринта мизерната му заплата и да му я занесе следобед.

Тъй живееше този шейх. Учениците му бяха свидетели на всичко и споделяха неговия беден, свободен и прекрасен живот. Те виждаха и чуваха как живеят другите шейхове и сърцата им се изпълваха с гняв и омраза, а душите им — с презрение и пренебрежение. Какво толкова удивително има, че изпадаха във възторг от своя преподавател, че се стараеха да му подражават в начина на живот, в начина на мислене, в презрението му към ал Азхар, във възмущението му от традициите. През цялото онова време учениците го упрекнаха само веднъж, защото отстъпи от верността си към професора-имам — когато шейх аш Ширбини оглави Съвета на шейховете, съчини поема в негова прослава. Беше му ученик и го обичаше, а шейх аш Ширбини беше наистина достоен за обич и възторг. Шейх ал Марсафи продиктува поемата — подражание на една поема на доислямския поет Тарафа — на учениците си и продължи да възхвалява своя професор, като само мимоходом спомена професора-имам. Един от учениците му възрази кротко — той се огорчи и сконфузи, молейки аллаха да му прости прегрешението.

Учениците се стремяха натам, накъдето ги тласкаше любовта им, към преподавателя и влиянието му върху тях, но прекалиха.

Не се задоволиха с шегите по адрес на шейховете и на „съседите на аллаха“, а започнаха открито да четат стари книги и да ги предпочитат пред тези, които се четяха в ал Азхар. Четяха древния

граматик Сибауайхи, четяха книги по красноречие на учения от единадесети век Абдул Кадир ал Джурджани, четяха сборници на поети, които подбираха без стеснение, и често рецитираха в ал Азхар „соленички“ стихове. Подражаваха на тези стихове, декламираха си ги един на друг. Съучениците им ги гледаха изпод око, изчакваха нещата да се обърнат и се готвеха за такъв случай. Понякога при тях идваха по-малки ученици, слушаха ги, разговаряха, искаха да научат някои стихове, нещо от литературата. Съперниците им се ядосваха, ставаха по-раздражителни и заговорничеа срещу тях.

Веднъж нашият човек готвеше урок по книгата на ал Мубаррад и попадна на следното изречение: „Четците на Корана смятат ал Хаджжадж за неверник заради думите му относно хората, обикалящи около гроба на пророка и мястото, където е изнасял проповеди — обикалят около кости и дърва.“ Нашият човек не откри в думите на ал Хаджжадж достатъчно основания, за да бъде обявен за неверник, и каза:

— Ал Хаджжадж е нарушил вежливостта и се е изразил зле, но не е неверник.

Някои търсачи на знания го чува, не одобриха казаното и го разнесоха.

Тримата другари бяха заели места в кръжеца на шейх Абдул Хаким Ата, когато ги повикаха в канцеларията на шейха на джамията. Тръгнаха мълчаливи, без да разбират нищо. Влязоха при шейх Хассуна, но той не беше сам — около него седяха членовете на Управителния съвет на ал Азхар, едни от най-големите учени: шейх Бахит, шейх Мухаммад Хусанайн ал Адауи, шейх Ради и други. Шейхът ги посрещна мрачно и нареди на старшия надзирател Радуан да доведе учениците, които са при него. Влязоха и шейхът попита какво има. Единият обвини нашия човек в неверие заради думите, казани за ал Хаджжадж, а после наговори какви ли не дивотии.

Ловък беше този търсач на знания. Приписа на младежа много от хулитите по адрес на шейховете, от хулитите срещу шейх Бахит, срещу Мухаммад Хусанайн, срещу шейх Ради, срещу шейх Рифаи — всички присъствуваха и слушаха със собствените си уши мнението му за тях. Останалите търсачи на знания потвърдиха истинността на думите му. Тримата другари не отрекоха нищо. Шейхът нито реагира, нито коментира — само повика Радуан и строго му заповяда да зачеркне

имената на тримата от списъците на ал Азхар, защото не желаел да слуша подобни празнословия. После ги отпрати грубо. Излязоха изплашени, с отпуснати ръце — нито знаеха какво да правят, нито как да разкажат случката на близките си.

Само че работата не свърши дотук, нито пък със смеховете и злорадството на другите „съседи на аллах“. След вечерната молитва отидоха да се срещнат с шейх ал Марсафи и да изслушат урока по книгата на ал Мубаррад. Преподавателят дойде, но го посрещна Радуан и му съобщи учтиво и любезно, че шейхът на джамията отменя тези занятия и утре го чака в канцеларията си.

Преподавателят си тръгна натъжен, а с него и тримата му потиснати и уплашени ученици. Той ги успокояваше. Някъде по средата на пътя се сетиха да отидат при шейх Бахит, за да го помолят да се застъпи за тях пред шейха на джамията. Шейх ал Марсафи им каза:

— Не правете нищо. Нищо няма да постигнете.

Но те все пак отидоха в дома на шейх Бахит. Влизайки при него, той ги позна и ги посрещна ехидно. Хладно ги попита защо са дошли. Когато започнаха да се оправдават, все така хладно им каза:

— Изучавате книгата на ал Мубаррад, а той е мутазилит^[3]. Самото изучаване на неговите книги вече е грях.

Младежът забрави, че са дошли да молят за съчувствие, и започна да спори с шейха, докато го ядоса. Тръгнаха си изпълнени с гняв и отчаяние. И заедно с това се смееха на шейха, повтаряха думите му и се разделяха, договаряйки се да скрият случая от близките си, „докато аллах не реши извършеното дело“.

На следващия ден се срещнаха с преподавателя си. Той им съобщи, че шейхът на джамията му забранил да чете книгата на ал Мубаррад, а му препоръчал да чете от книгата на Ибн Хишам и го преместил от „стряхата“ на Аббасидите до една колона в ал Азхар.

После започна да се подиграва на шейха на джамията, че не е създаден за наука, нито за Съвета на шейховете, а за търговец на черен мед в Сиракуза. Зъбите му бяха изпадали и той говореше шепнешком и фъфлеше. Учениците никога няма да забравят фразата, с която заклейми шейх Хассуна, окачествен като „продавач на мед в Сиракуза“.

Само че този „продавач на мед в Сиракуза“ беше твърд и решителен, внушаваше страх — всички шейхове се страхуваха от него, включително и шейх ал Марсафи, който започна да им чете книгата на Ибн Хишам. Учениците приеха спокойно промяната — не се интересуваха какво ще чете преподавателят. Достатъчно беше, че четеше именно той, че го слушат и разговарят с него. Веднъж на младежа му дойде нещо наум, ала преподавателят го прекъсна някак деликатно, накара го да замълчи:

— Не, не. Трябва да ядем все пак.

От времето, когато за първи път се срещна с ал Азхар, нашият човек не се беше натъжавал тъй, както от думите на своя преподавател. Тримата другари си тръгнаха, а сърцата им бяха пълни с дълбока печал.

Но те не се примириха с наказанието, наложено от шейха на джамията. Мислеха по какъв начин да се избавят от тази несправедливост. Единият предпочете спокойствието, раздели се с двамата си приятели и си избра място в джамията „Ал Муайяда“ — настрани и от врагове, и от приятели, докато утихне бурята. Вторият разказал всичко на баща си и той побързал да оправи нещата на сина си мирно и тихо. Младежът обаче не се раздели с приятеля си, не го изостави — всеки ден се срещаше с него, седяха на тяхното място между аббасидската „стряха“ и Управлението и продължаваха, както си бяха свикнали, да се подиграват на „съседите на аллаха“ и на шейховете.

Нямаше нужда да разказва историята на брат си. По неизвестни пътища вече беше стигнала до него. Брат му не го наруга, не го укори. Само му каза:

— Прави каквото искаш. Ще обереш плодовете на тези подигравки и ще разбереш, че са много горчиви.

Младежът обаче не знаеше какво е предпазливост, какво е милост.

Не отиде при никого, не потърси ничие застъпничество пред шейха на джамията. Само написа една остра статия, в която нападаше целия ал Азхар и по-специално шейховете от ал Азхар и настояваше за свобода на мнението. Какво можеше да го спре, след като вече се беше появил вестник „Ал джарида“ и неговият редактор всеки ден тръбеше за свобода на мнението.

Нашият човек занесе статията при редактора на „Ал джарида“. Той го посрещна много добре, много внимателно и съчувствено. Прочете статията и смеейки се, я подаде на един приятел, който в момента беше там. Приятелят му я погледна и каза ядосано:

— Ако досега не са те наказали за деянията ти, тази статия е достатъчна!

Младежът искаше да възрази, но редакторът го прекъсна:

— С теб говори Хасан бек Сабри — инспектор по съвременните науки в ал Азхар. А ти какво искаш — да ругаеш шейховете и да хулиш ал Азхар или да ти отменят наказанието?

— Разбира се, че искам да ми отменят наказанието и да се ползувам от правото си на свобода.

— Тогава остави тази работа на мен и си върви по живо, по здраво — изпрати го редакторът.

Скоро тримата другари разбраха, че шейхът на джамията не ги е наказвал, че не е заличавал имената им от списъците на ал Азхар, а само е искал да ги сплаши и нищо повече.

Оттогава младежът се свърза с редактора на „Ал Джарида“ и започна често да ходи при него — дойде време, когато се срещаха всеки ден.

В редакцията на „Ал джарида“ той намери това, за което отдавна мечтаеше — да се свърже с феслиите, след като чалмалиите му бяха омръзнали толкова много. Свърза се обаче с най-високите по положение феслии, с най-богатите. Той самият беше беден, от средна ръка семейство, а в Кайро положението му беше още по-лошо. Това му даде повод да се замисли за огромната разлика между неизмеримо богатите и нещастно бедните.

---

[1] Жанр от средновековната арабска литература, от който по-късно се ражда плутовският роман. Създател на жанра е Бадиа аз Заман ал Хамадани (умр. 1007), а най-ярък представител — ал Касим бен Али ал Харири (умр. 1122). — Б.пр. ↑

[2] Известна антология, съставена от Абу Тамам през IX в. Съдържа поеми за воинската слава. („Хамаса“ — доблест (ар.)) — Б.пр. ↑

[3] Оттеглящ се (ар.) — последовател на умерено рационалистично течение в исляма, възникнало през VIII в., което

оправдава политическата опозиция на господстващата власт. От гледна точка на късния консервативен ислям — синоним на еретик. — Б.пр. [↑](#)

Все по-притеснен се чувствуваше от ал Азхар, от неговите обитатели и от живота си в Кайро, тъй като беше потопен в една среда, която не обичаше, отделен от това, за което жадуваше душата му и по което изгаряше сърцето му. Пристигна в Кайро в началото на учебната година и още преди да се настани, вече се молеше тя да свърши — настойчиво се молеше. Един аллах знае колко беше щастлив, когато се появяваха признаците на лятото. Целият квартал, където живееше, се изпълваше с противни миризми, възкресени от топлината на слънцето. Те изпълваха въздуха и затрудняваха дишането; сядайки пред някой шейх на занятия по обед или вечер, сънят го оборваше бързо и той започваше така да полюшва глава, че се налагаше учениците наоколо да го будят било наистина, било на шега.

Настъпването на лятото изпълваше гърдите му с радост и ликуване, защото възвестяваше приближаването на ваканцията, връщането в провинцията, почивката от ал Азхар и неговите питомци. Но не само за това обичаше ваканциите и не само защото ще се срещне с близките си и ще се наслаждава на радостите на живота, отнети му в Кайро. Освен заради всички тези неща обичаше ваканциите и заради още нещо — за него то беше по-голямо и по-важно, имаше по-дълбок смисъл. Ваканциите бяха полезни за ума и сърцето му, по-полезни от цялата учебна година.

Ваканциите му позволяваха да се посвети на себе си и да размишлява — колко много размишляваше той! — да остава с братята си и да чете — колко много четеше той! — толкова разнообразни и полезни неща прочете.

Младежите от семейството се връщаха от учрежденията и училищата си, напълнили куфарите с книги, които или нямаха нищо общо с редовните им занимания, или не бяха успели да прочетат през годината. Колко разнообразни бяха — имаше сериозни и забавни, оригинални и преводни, стари и съвременни.

Прекарвали няколко дена у дома, младежите се отегчаваха от безделието, омръзваше им да лентяйствуват и се залавяха за книгите —

не ги оставяха по цял ден, че и до късно през нощта. На баща им, шейха, това се харесваше и той ги хвалеше. Понякога обаче недоволствуваше и ги ругаеше, защото се захващаха с народни приказки, потъваха в „Хиляда и една нощ“ или в историите за Антара и Сайф ибн бу Язан.

Все едно дали семейството одобряваше или не, те посягаха към тези книги. В тях намираха много повече полза и удоволствие, отколкото в школските. Четяха преводите на Фатхи Зуглул от френски и на ас Сибаи от английски, статиите на известния писател и публицист Джурджи Зайдан в неговия вестник „Полумесец“, романите, които публикуваше, съчиненията, му по история на литературата и културата, научнопопулярните статии от познатия на всички журналист и писател Якуб Сарруф в неговото списание — първото египетско списание — „Сбирка“, статиите на големия политически деятел шейх Рашид Рида в списанието му „Фар“.

През ваканциите четяха книгите на Касим Амин — горещ привърженик на женското разкрепостяване — и произведенията на професора-имам. Четяха и много романи, преведени, за да развлечат читателите; четяха ги с увлечение, защото в тях намираха картини от един живот, по-различен от познатия им в тяхното градче. Това ги изкушаваше да четат — понякога даже прекаляваха. Откриеха ли във вестник или списание заглавието на някоя нова книга или стара, но непозната за тях, веднага пишеха до издателя да им я изпрати. След няколко дена с наложен платеж по пощата пристигаше поръчката и семейството трябваше да плати независимо дали беше в състояние, или не.

Нашият човек обичаше ваканциите, защото можеше свободно да размишлява за приятелите си отдалеч. Пишеше им и получаваше писма. Намираще в себе си сили и удоволствие, които му липсваха при срещите в Кайро и разговорите отблизо.

Обичаше ваканциите, защото се срещаше и с други младежи извън семейството, младежи от „феслиите“. Някои учеха в гимназия, други — във висши училища. Идваха като него да починат сред близките си в провинцията. В срещите и разговорите те намираха същото удоволствие и полза, както и той. Разпитваха се за учението, понякога му четяха от своите книги, друг път пък четеше с тях от старите.

В началото обаче някои ваканции не му харесваха. Настъпиха известни промени и семейството напусна градчето, където беше израснал. Преместиха се в най-отдалечената част на Горен Египет — там се установиха за дълги години. Нашият човек много тъгуваше за старото градче. Новите места го притесняваха силно — не ги познаваше, не можеше да мръдне ни наляво, ни надясно. Но в края на краищата се успокои, привърза се силно към този град, свикна и той му стана второ родно място — нищо, че при първото идване му беше тягостно и тежко.

Веднъж цялото семейство отиде да види бащата, шейха, заел се там с някаква работа. След като я уреди и се установи, повика семейството да се премести при него. Съвпадна с лятната ваканция, тръгна и младежът. Качиха се на влака среднощ и пристигнаха в града в четири часа. Градът беше нов — влакът имаше престой само една минута. Семейството беше огромно — водеха го големите синове, имаше жени и деца, много багаж. С наближаването на влака към гарата възрастните преместиха жените, децата и багажа до вратата на вагона и щом влакът спря, изтласкаха всичко на земята и скочиха. Влакът продължи — нищо не бяха забравили освен слепия брат.

Останал сам, безпомощен да се справи с положението, той изпадна в паника. Виждайки неговата безпомощност и тревога, пътниците го съжалиха и започнаха да го успокояват. Свалиха го на първата гара и го предадоха на началника на телеграфа.

По-късно разбра, че семейството стигнало до къщата в новия град, обиколило я, за да разгледа стаите и стаичките, подредили целия багаж, дошъл шейхът и всички седнали да си приказват.

Минало доста време от пристигането на семейството, когато споменали за младежа. Чувайки името му, шейхът, майката и братята се изплашили. Младежите хукнали към телеграфната станция, но не го намерили — имало само съобщение, че брат им е на съседната гара и чака да го приберат. Изпратили някакъв човек да го докара на муле. Мулето вървеше ту спокойно, ту припикаше бързо, увеличавайки вълнението и страха в сърцето му.

Никога няма да забрави как седя при началника на телеграфа. Беше млад, енергичен, весел шегаджия. При него се събра компания от гаровите чиновници. Не се зарадваха, когато видяха младежа, но щом разбраха каква е работата, му оказаха внимание и проявиха

съчувствие. При вида на слепия шейх никой не се съмняваше, че знае добре Корана и пее хубаво. Поискаха да им изпее нещо, но той им се закле, че не може да пее хубаво. Поискаха му да им прочете нещо от Корана, ала той пак им се закле, че не може да рецитира добре Корана. Те обаче настояваха и непременно искаха да чуят нещо. Засрамен, притеснен, угнетен от живота и проклинайки дните си, младият шейх беше принуден да започне да чете Корана. Гласът му засядаше в гърлото, сълзите му се търкаляха по лицето — хората го съжалиха и си излязоха. Оставиха го сам или почти сам, докато дойде онзи, който го отведе при семейството.

Тази история беше много мъчителна за младежа, но не го накара да намрази новия град или да не иска да го посещава. Напротив — обикна го, душата му започна да се стреми към него всеки път с приближаването на лятото, въпреки че горещините тук бяха непоносими.

Работите на семейството се промениха много. Двама от големите ученици получиха научна степен, други — между тях и брат му — постъпиха в току-що откритото Юридическо училище. Братовчед му, който му бе помогнал да понесе самотата в ал Азхар и в квартирата, постъпи в Педагогическото училище.

Младежът се замисли — а сега какво? Трябва да се върне към своята противна, жестока самота, която дълго му беше носила всевъзможни страдания по пътя към науката. Сега положението му ставаше още по-тежко. Никой няма да има време за него, като се върне в Кайро в края на лятото. Брат му ще постъпи в Юридическото училище, братовчед му — в Педагогическото. Какво ще прави сам в онази къща? Каква полза за него или за някой друг да иде в Кайро? Взе своя пай от науката — не беше лош. И каква полза, ако получи научна степен? А най-вероятно е въобще да не може да я получи. За да стигне до нея, са нужни огромни усилия — няма да може да се справи сам. Тъй заяви брат му един ден в края на ваканцията пред цялото семейство. Бащата, шейхът, понечи да каже нещо, но синът го прекъсна с унищожителни доводи. Майката също не намери с какво да помогне и даде воля на мълчаливите си и обилни сълзи. Младежът стана, тръгна, препъвайки се, и се усамоти в една стая вцепенен, мълчалив, безпаметен.

Жестоко мъчителна беше тази дълга, тежка нощ. На сутринта не каза нищо и никой не го успокои с нищо. Прекара дълъг, труден ден. Вечерта баща му дойде, погали го по главата и го целуна:

— Ще заминеш за Кайро. Ще си имаш слуга.

Тук младежът се разрида, майка му също се разплака.

Дойде денят на заминаването. Младежите от семейството тръгнаха към влака, а с тях — и нашият човек. Роднините на слугата бяха определили среща на гарата. Но ето — влакът пристигна, а слугата не идваше. Младежите се качиха на влака и той ги отнесе, изоставяйки „съседа на аллаха“. Баща му го върна у дома — и двамата мълчаха натъжени.

Вечерта слугата дойде и младежът се зарадва и развесели. След два дни замина с малкия си черен слуга за Кайро, понесъл разни храни и лакомства за брат си.

Пристигна в Кайро и се настани с черния си слуга, който го придружаваше до ал Азхар, приготвяше му закуска, а в свободното време, макар заплетено и объркано, му четеше.

Университетът вече беше открит и нашият човек отиде да се запише. С черния си слуга ходеше на занятия сутрин в ал Азхар, а вечер — в Университета. Усети нов вкус към живота, свърза се с една нова среда, с професори, които беше невъзможно да се сравняват с преподавателите от ал Азхар.

Но Университетът беше далеч от къщата, далеч от Юридическото и Педагогическото училище. Нямаше за какво компанията да остава в онази къща и се преместиха в нов дом на улица „Ал джамамиз“.

Започна нов живот — нямаше нищо общо със стария, освен че веднъж на една-две седмици му домъчняваше все пак за ал Азхар, че от време на време на път за Университета срещаше някои от приятелите си от ал Азхар и че понякога навестяваше шейх ал Марсафи.

В себе си, дълбоко в душата си, наистина скъса с ал Азхар, но оставаше зачислен в неговите списъци. Не съобщи на баща си за окончателното си решение, страхувайки се да не го огорчи и обезсърчи — та той не знаеше нищо за Университета, за него Университетът не значеше нищо.

През лятната ваканция се върна с брат си у дома. Както си четяха един ден, по пощата пристигна писмо от един приятел и нашият човек научи много удивителни неща.

Осем години беше прекарал в търсене на знания в ал Азхар, но тъкмо сега там се извършваха реформи. През това лято позволили на зачислените ученици да продължат редовния срок на пребиваването си, ако могат да удостоверят, че са учили в ал Азхар или в някое друго религиозно училище, преди да са навършили възрастта — тоест петнадесет години, — когато могат да се зачислят редовно, за да ускорят възможността да се явят на изпит и да получат степен.

За улеснението било съобщено по време на ваканцията. Приятелят побързал да отиде и напише молба до Съвета на шейховете от името на младежа. Заявил, че е учил в ал Азхар две години преди законната възраст. Предал молбата на двама видни шейхове, с които никога не се беше виждал и не беше слушал при тях никакви уроци. Но те прочели молбата и удостоверили, че казва истината. Какво пък толкова! Колко много ученици бяха ходили при тях! Можеха ли да познават всичките — че те нямат чет.

Без да подозира, научи, че е прекарал в ал Азхар десет години, макар истински да бяха осем и че до правото да се яви за научна степен му остават още две.

Ще трябва да възстанови връзката си с ал Азхар, която прекъсна или мислеше да прекъсне. Ще трябва да учи в два университета — в университета ал Азхар, както тогава го наричаха, и в Египетския. Тогава — да живее това съжителство между стария ал Азхар в древния квартал и новия Университет в изискания квартал на булеварда на Нилския дворец!

Нека го оставим, както беше — обект на борбата между старото и новото! Кой знае! Може би ще се върнем към него друг път.

* * *

Ето, сине мой, напускаш родината, града, дома, разделяш се с близки и приятели. Ще пресечеш морето в тази младенческа възраст, за да търсиш сам наука в Париж.

Позволи ми да ти подаря тази повест. Може би от време на време ще се забавляваш с нея, когато се умориш от уроците, а в латинския и гръцкия срещнеш трудности и изпитания. Тук ти ще видиш една неизвестна за теб страна от живота в Египет. Спомни си за човека, който дълго си е почивал край теб, дълго е намирал в твоята сериозност и шегите несравнимо удоволствие и несравнима полза.

юли — август 1939 г.

ТРЕТА ЧАСТ

1

НА ВРАТАТА НА АЛ АЗХАР

Четири години прекара нашият човек в ал Азхар, а му се сториха четиридесет. Проникнаха във всичките му фибри като тъмна нощ с тежки, наслоени облаци без процеп за светлината. Не бедността, не невъзможността да си купи това-онова го притесняваха — то беше нещо естествено за учениците на достопочтения ал Азхар.

Младежът виждаше край себе си десетки, стотици хора да страдат като него, да получават, колкото получаваше и той; недоимъкът им пречеше да имат най-обикновени неща. Те се примиряваха, привикваха, дори бяха сигурни, че изобилието, охолството, благополучието пречат да се отдадеш на науката; че бедността е условие за сериозна и упорита работа, за усърдие и успех; че богатите с наука сърца и души са нещо много по-добро и по-полезно от пълните с пари ръце и джобове.

Скуката, която изпълваше живота му, която го душеше от вси страни, го смазваше. Монотонност, еднообразие — нищо ново от началото до края на учебната година: след молитвата призори — урок по догматика; след изгрев-слънце — урок по мюсюлманско право; по-късно сутринта — урок по граматика, после — груба храна; след обедната молитва — отново урок по граматика, глупаво прекарано свободно време, отново някаква груба храна; свърши ли молитвата по залез — урок по логика при някой шейх. На всичките уроци слушаше едни и същи думи и беседи, които не му бяха ни по сърце, ни по вкус; не хранеха ума му, не добавяха нищо ново към знанията му. Възпита у себе си „дарба“ — както се изразяваха питомците на ал Азхар — и придоби способността да разбира безполезните повторения на шейховете.

Мислеше за предстоящите осем години — струваха му се осемдесет, — броеше ги като изминалите четири. По силата на създадения навик ще посещава уроците, ще повтаря отново и отново думите, които му бяха тъй неприятни и в които не намираше никаква стойност.

В тази обстановка някой спомена думата „университет“. Първия път тя отекна у него съвършено чуждо — по-рано не я беше чувал. Джамиа^[1] — да! Нали там пропиляваше белите си дни, насечени от черни нощи. Но какво може да значи „университет“, каква може да е разликата между университета и някоя от множеството джамии, при чиито шейхове ходеше. Имаше много шейхове, които заедно с учениците си, привлечени от многобройните квартални храмове, бяха изоставили ал Азхар. Нашият човек се местеше от храм на храм, доставяйки си малки удоволствия.

Скоро обаче разбра горе-долу какво значи „университет“. Схвана, че е нещо като училище, но чувствуваше, че има много по-големи предимства; че уроците, които ще се преподават там, няма да имат нищо общо с уроците в ал Азхар; че студентите, които ще го посещават, няма да са с чалми, а ще са феслии и дори ще са много повече от другите, защото чалмалиите няма да заменят науката на ал Азхар с друга, няма да изучават черупката, с която чедата на училищата както ги наричаха тогава — си губят времето.

Схвана новината за Университета като предизвестие, че тревожните дни и беди скоро ще се разсеят, ще се прояснят. Може би щеше да му се отдаде възможността да чуе нещо, по-различни от скучната наука, която свикна да повтаря. Ала изпитваше и мъчително съмнение, което го терзаше жестоко, а не можеше да го сподели открито с никого от приятелите си, с никого от околните.

Дали след като открият Университета, ще го приемат за студент, или ще го върнат безцеремонно в ал Азхар, защото е сляп? Има ли за слепите друг път към науката освен ал Азхар? Това мъчително съмнение отне съня от нощите му, измъчваше го, но нямаше на кого да излее душата си. Срамуваше се да споменава за нещастieto си пред хората, изпитваше мъчителна болка, когато му говореха за него — та какво повече можеха да направят те?

И тъй — живееше между натрапчивия страх и плахата отсрочка, която си даваше. Най-после Университетът бе открит. Разбра каква наука ще се преподава там и страхът му го напусна. Душата му се изпълни с приятна, красива, весела надежда. Един прекрасен ден отиде в ал Азхар, ала нито чу, нито разбра уроците на шейховете. Отвличаше го мисълта за това, което щеше да стане вечерта. Тази сутрин за първи път слушаше лекцията по литература не наяве, а

насън. Не дочака следобедната молитва. Веднага след урока по риторика забърза към Университета с двама колеги. Платиха по една лира, иначе не се разрешаваше да слушат лекции. Младежите се учудиха, че трябва да купуват науката с пари, макар и малко. Не бяха навикнали, не бяха приучени така. За да търсят знания в ал Азхар, просто получаваха по няколко питки и се оправяха някак си. Трудно им беше да плащат тази лира, но до такава степен обикнаха университетските лекции, че намираха с какво да ги заплатят.

Първата лекция, която изслуша в Университета, бе посветена на ислямската цивилизация. И първото, което го възхити, бе нещо, непознато за ал Азхар. Ахмад Заки бек^[2] започна лекцията си с думи, които не беше чувал дотогава: „Господа, приветствувам ви с ислямския поздрав: «Мир вам! Аллах да ни закриля!»“

Други думи бе слушал в ал Азхар — шейховете не се обръщаха към учениците, а към всемогъщия и велик аллах, възхваляваха го и го величаеха; шейховете не поздравяваха учениците си, а се молеха на аллаха, на пророка и на всичките му следовници.

Беше във възторг и от това, че професорът не започна лекцията си с фразата: „Авторът, аллах да го закриля, каза...“, а говореше със свои думи, без да чете от никаква книга, говореше ясно, не се налагаха никакви пояснения, говореше гладко, без да се запъва — не можеше да му се отрече. Беше наистина непознат, нов и необикновен — завладя до дъно и ума, и сърцето му, откъсна го и от колегите му, откъсна го и от всички студенти наоколо. А колко много бяха те! В края на лекцията професорът съобщи, че след няколко минути ще я повтори, за да даде възможност на множеството студенти, които не са успели да влязат в аудиторията, да я чуят, и освободи първата група. Но нашият човек не се помръдна — остана да чуе лекцията още веднъж.

Тази нощ не заспа. Чу, че муезинът зове богомолците за молитвата призори, но не се надигна от постелята. Бави се, бави се и излезе от стаята чак като се съмна. Ако нямаше урок по литература „под стряхата“ на Аббасидите, щеше да стои в стаята до вечерта.

В началото следеше урока по литература разсеяно, но шейхът му зададе някакъв въпрос и той се запъна. Преподавателят му се подигра, като го попита какво прави с двете кошници на главата си — имаше предвид ушите му. Оттогава младежът слушаше уроците по литература както и по-рано — без да пропусне буква от думите на шейха. После

изслуша урока по граматика, но предостави на преподавателя само едната „кошница“, дори не цялата.

Очакваше вечерните часове, по-скоро да дойде лекцията на Ахмад Заки бек за древната египетска култура. Слушаше и немееше от възторг. Чу неща, които никога не му бяха идвали наум, изобщо не си представяше, че може да съществуват, че хората въобще могат да говорят за тях.

Лекцията на третия ден разпали любопитството му още по-силно. Щеше да я изнесе един италиански професор на арабски език. Италианецът щеше да говори пред египтяни по въпроси на науката, при това на техния, арабски език, за неща, за които младежът и неговите връстници от ал Азхар не бяха чували дотогава. Слушаха го, но не го разбраха; ушите им не го приемаха, душите им не го приемаха, вкусът им — също. Темата на лекцията беше много странна — „Географска и историческа литература“.

Какво е това? Как така географска и историческа? Студентите отидоха на лекцията, но не разбраха нищо просто защото не чува нищо.

Професор Игнатиус Джуиди, известен италиански изтоковед, говореше с толкова слаб и тих глас, че не го чуваха дори седналите непосредствено до него. А студентите бяха много. От шума гласът му се губеше още повече. Лекцията му пропадна съвсем безполезно. Професорът се изтощи да говори, а студентите — да се напрягат, за да го чуват. Принудиха се да подберат няколко души с високи гласове и ясно произношение, които да повтарят казаното от професора, тъй както се прави с имама по време на молитва.

Не бяха минали и три дни от откриването на Университета и животът на младежа се промени внезапно и изцяло.

---

[1] На арабски „университет“ и „джамия“ произлизат от един и същ корен — „събирам, обхващам“. — Б.пр. ↑

[2] Ахмад Заки бек (1866–1934) — известен литератор на своето време, отказал се от политическата си кариера в египетските управляващи среди. — Б.пр. ↑

КАК ПРОПАДНАХ НА ИЗПИТА ЗА НАУЧНА СТЕПЕН

Нашият човек още не се бе свързал достатъчно близко с Университета, за да скъса с ал Азхар, но му отделяше съвсем малко време и съвсем скромни усилия. Не единствено Университетът обаче го отклоняваше от ал Азхар; по-рано оттам го отблъскваха аскетизмът, ограничеността и скуката от непрекъснато повтарящите се разговори. Приятелите му също се отказаха от ал Азхар — единият отиде да преподава арабски в Педагогическото училище, а другият стана коректор в Дворцовата печатница. Нашият човек нямаше за какво повече да остава в ал Азхар. Най-скъпият за него човек там, шейх ал Марсафи, и той го притесняваше. Избягваше го по всякакъв начин. Не че се беше отказал от него, не че му стана антипатичен, но негодуваше срещу него, защото шейх ал Марсафи се подчиняваше на шейха на ал Азхар, нещо повече — покоряваше му се. Не се шегуваше повече с учениците си, подозираше, че го следят, че доносничат за него — прекъсваше учениците си.

— Не, не и не! — пресече той веднъж младежа. — Остави ни да си ядем хляба.

И той го остави. Оттогава се срещаша само в петък.

Младежът го посещаваше в дома му и прекарваша приятни, безгрижни часове. Говореше му каквото си иска и слушаше всичко, което шейхът искаше да каже.

Все по това време нашият човек пое един път, без да може още да прецени, че ще се превърне в собствения му начин на живот. Свърза се с вестник „Ал джарида“ и неговия редактор професор Лутфи ас Сайид. Връзката им крепнеше, започнаха да се виждат по няколко пъти седмично. При него се среща с разни шейхове феслии, с редица млади хора, техни последователи. Разговорите на професора и посетителите му разкриха пред младежа врати към науката и знанието, за които по-рано въобще не му идваше наум, не подозираше за съществуването им, въпреки че малко или повече имаше представа от науката.

Свърза се и с вече покойния шейх Абдул Азиз Чауш. При него ходеше най-често, него слушаше най-много. Ето че започна да се опитва и да пише, тъй както под напътствията на професор ал Марсафи се опита да съчинява стихове. Едва се залови с писането, и разбра колко дълги бяха през онези дни езикът и краката на критиката, особено когато някой младеж пристъпваше към нея. Но това беше една консервативна критика, освен когато осъждаше ал Азхар. Тогава излизаше дори от рамките на умереността, прекаляваше с подигравките към шейховете, но намираше голямо поощрение от страна на шейх Абдул Азиз Чауш. Може би в негово лице нашият човек намери изкусител и вдъхновител. По онова време се колебаеше между двете тенденции в писането — едната умерена и пестелива — към нея го теглеше професор Лутфи ас Сайд, който го канеше у дома си и се сприятелиха; другата — хиперболизираща и крайна в оценките — към нея го насочваше и подбутваше шейх Абдул Азиз Чауш. Младежът харесваше и двете: ако беше умерен в критиката си, публикуваше във вестник „Ал джарида“, ако изпаднаше в крайност — във вестника на партията Уатан.

Никога няма да забрави една своя статия, която беше причина да изпита остра болка и мъчителна тъга. Наложил се много скоро да моли за извинение приятеля, срещу когото беше писал. Водеха се спорове около зрелостния изпит по литература. В тях участвувате и един колега от ал Азхар, който преподаваше в Педагогическото училище. Смяташе се за член на една издигната фамилия и се гордееше, а в действителност баща му не беше нищо повече от освободен роб. Без да иска да обиди колегата си, нашият човек просто изясни фамилните му отношения, смутен от несъответствието. Размислил се обаче чак като прочете отпечатаното в пресата. Едва след мъчителни усилия колегата му се почувствува удовлетворен и му прости. Младежът обаче никога няма да забрави прегрешението си, нещо повече — самопрезрението си. Оттогава се старае да не пише, преди да помисли, преди да прецени и да отстрани обидите, когато е възможно.

Разкажанието му не изчерпа страданията, причинени от дългия му език. Колкото повече се занимаваше с критика, колкото повече се стремеше към нея, толкова по-неизброими ставаха препятствията.

Дните течаха. Улисан в други неща, той забрави много от написаното, ала хората не го забравяха; запомнях го, спотайваха го и

при случай го използваха. Именно дългият му език прекъсна решително връзките му с ал Азхар и го тласна към живота, на който беше обречен, изложи го на бурни негодувания, на всевъзможни огорчения, на големи тревоги. Интересно, но той посрещна негодуванията, огорченията и тревогите с усмивка, изпълнен с благожелателност, доволен. Никога не залепи гръб на някоя колона в ал Азхар и не изнесе ни един урок там.

Не съжаляваше, че скъса с ал Азхар, ала сърцето му се изпълваше с печал и тъга, когато научи, че баща му е недоволен, а майка му, към която изпитваше обич, привързаност и нежност, е огорчена.

Беше по времето, когато покойният вече шейх Рашид Рида основа така нареченото „Училище за популяризиране и наставление“. Обявиха, че там ще се приемат ученици от възпитаниците на ал Азхар, които да привличат немюсюлмани към исляма и да напътствуват мюсюлманите в чистата и права вяра през заблужденията на вековете и мирската суета. Новаторите от ал Азхар се вдигнаха против училището и изразиха бурното си негодувание. Виждаха в създаването му отстъпление от лоялността към професора-имам шейх Мухаммад Абду от страна на човек, който се смяташе за един от най-близките, най-доверените и най-предани негови ученици. Хедивът симпатизираше и оказваше помощ на училището, насърчаваше шейховете от ал Азхар да го подкрепят. Симпатиите и помощта на хедива предизвикаха подозрения у учениците на професора-имам и те настройваха хората против училището. Дадоха свобода на красноречието си, порицаха шейх Рашид, че прибира всеки, когото професорът-имам е изхвърлил от ал Азхар, и всички шейхове, които са демонстрирали озлоблението и обидата си от професора-имам, давайки им възможност да изразят злобата и неприязънта си към него.

Един ден шейх Рашид и неговите привърженици организираха тържество в чест на училището, събраха се на вечеря в каирския хотел „Савоя“. Някои вестници поместиха съобщения, твърдейки, че на масата се разнасяли чаши с шампанско^[1]. Група шейхове, изпратени от старейшината на ал Азхар, присъствуваха на вечерята и бяха видели какво е имало в чашите, ала не направиха нищо и не казаха нищо, за да го опровергават.

Преданите привърженици на ал Азхар изпаднаха в ярост, говореха непрекъснато против шейховете и още повече раздухаха нещата. Някои защитиха рашидистите — на вечерята били отворени бутилки и при отварянето се чул гръм, но това не били бутилки с шампанско, а с газирана вода. Но враждебно настроените възпитаници на ал Азхар не приеха обяснението, не повярваха, продължиха да говорят и навиват. Нашият човек показва най-дългия език, най-дръзкото перо и най-острите думи; хули в стихове и в проза. Абдул Азиз Чауш публикува писанията му във вестник „Ал алям“. Новаторите се почувствуваха напълно удовлетворени, побеснелите консерватори изпаднаха в ярост. И едните, и другите си предаваха следните шест стиха, за които младежът твърди, че не са негови, а ги е получил по пощата:

*Аллах, на шейховете помощ!
В четвъртък седнаха в „Савоя“.
Пред тях са чаши с руйно вино
и всички до един са в строя,
а возждът мюсюлмански пръв е.
Какъв ли е водач пък тоя!*

Дните минаваха, събитията следваха, годината се извъртя и младежът реши, че е готов да се яви на изпит в ал Азхар, за да получи научна степен. Вече имаше тъй наричаното по онова време „назначение“ — уроците, които трябваше да подготви, за да се яви пред изпитната комисия.

Подготви се по възможно най-добрия начин, научи всичко наизуст. Но когато между него и изпита остана само тъмата на една нощ, шейх ал Марсафи дойде и в мрака на нощта, след като бе направил вечерната си молитва, му съобщи странна новина, която не би му занесъл на дневна светлина:

— Сине, утре като станеш, по-добре е да се откажеш от изпита за тази година. Споразумели са се да те скъсат.

— Какво значи това?

— Знаеш, че съм в комисията, пред която утре ще се явиш на изпит. Оглавява я шейх Дасуки ал Араби. Старейшината извика

председателя на комисията и му нареди да бъдеш скъсан на всяка цена.

— Ще се явя при другата комисия, която се оглавява от шейх Абдул Хаким Ата.

— Тази комисия няма да се събере, защото нейният председател не пожела да се вслуша в заповедта на старейшината да бъдеш скъсан. Старейшината настоявал, а шейхът отказвал. Тогава старейшината му предоставил да избира: или да те скъса, или комисията да не се събере, и той предпочел комисията да не се събере, но си поискал един обяд и тридесет пиастъра.

Въпреки настояването на шейх ал Марсафи младежът не искаше да се откаже. Спа спокойно и дълбоко. Посрещна утрото в добро разположение на духа, щастлив. Отпрати се към изпитната комисия — беше се събрала на мястото на занятията, но не беше ясно за да го изпитват или да си приказват.

Приближи се към членовете на изпитната комисия, поздрави и седна. Те пиеха чай.

— Закусвал ли си? — попита председателят.

— Да.

— Доизпий половината от моята чаша! Да ти е като благослов!

Пое чашата на шейха усмихнат и я изпи с отвращение. После започна изпита по първия предмет и продължи два часа и половина, които минаха в най-остри разисквания и най-яръсти спорове. През това време влезе старейшината. Не поздрави, само каза:

— Срамота, шейх Дасуки! Срамота! Смили се де, смили се!

Шейх Дасуки не се смили. Напротив — притисна младежа още по-силно и по-жестоко. Първият предмет беше изчерпан.

— Иди да си починеш.

Той излезе. До вратата имаше стол — там седеше старейшината, сякаш го чакаше. Още щом го видя, повика един от шейховете наблизо:

— Вземи го, шейх Ибрахим, и изпийте по чаша кафе.

Докато пиеше кафето, дойде момчето, което му носеше чантата, и му съобщи, че е скъсан и че комисията не желае да го изпитва по другите предмети.

---

[1] Догмите на исляма забраняват категорично консумацията на алкохол. — Б.пр. ↑

ПОДИР ИЗЧЕЗНАЛАТА ЖЕНА

И двамата му приятели, и нашият човек прекараха дълги години едновременно близки и чужди на ал Азхар. При случай го навестяваха и сядаха на обичайните си места, между Управлението и аббасидската „стряха“. Както по-рано си разказваха забавни истории за сновящите навън-навътре, за шейховете и учениците. Случваше се единият — аз Зайят — да им почете от някоя книга по стара или нова литература, да прегледа вечерен вестник и започваха разговори за бъркотиите в политиката, прехвърляха писателите и поетите от онези дни, без каквито и да било задръжки — в такива часове нямаха никакво желание да се захващат сериозно с какъвто и да било въпрос.

Ходеха в ал Азхар да се развличат и забавляват, а не да работят сериозно. За себе си бяха убедени, че не ал Азхар е мястото за старание — вечер това беше Университетът, а през деня библиотеката. Може би ги привличаше храната на ал Азхар. Другият — аз Занати — отиваше и купуваше от тази храна — търсеха я, плащаха я, правеха си шеги с нея и с онези, които я ядяха, както и със самите себе си, когато живееха от нея. Положението им се попромени малко. Единият преподаваше в Педагогическото училище, другият беше коректор в Дворцовата печатница. В края на месеца получаваха заплата, та можеха да се поразпуснат, да се отърсят от суровия и строг режим на ал Азхар, от грубата му и тежка храна. Ала нашият човек не беше ни преподавател, ни коректор; не получаваха заплата нито в края, нито в началото на месеца. И въпреки това животът му се облекчи малко. Сега шейхът изпращаше на него, на брат му и на братовчед му малко повече провизии и издръжка. Към нея се добавяше месечният доход на брата от Юридическото училище и на братовчедата от Педагогическото. Обядваха в училищата, а нашият човек се задоволяваше с оставеното за през деня — то не беше нито питателно, нито изискано, но във всеки случай по-добро от храната на ал Азхар. Два пъти в седмицата ядеше готвено. В сравнение с грубата и тежка храна на ал Азхар, тази от време на време беше дори апетитна.

Тримата се отдадоха на живот, както в онези дни водеха писателите — странна смесица от злоупотреба с наслади и бедност, която не животът, а те сами си налагаха. В онези дни не само техните писатели биха бедни, ала жадуваха за наслади; приемаха бедността за нещо близко, а насладите бяха мечта. Злоупотребяваха от време на време с кратки удоволствия, които им позволяваха да се измъкнат от обичайното ежедневие: да идат на излет в предградията, да се поразходят в някоя градина, да седнат в кафене.

Зад всичко това животът на писателя представляваше всевъзможни разновидности на доволство и неудовлетвореност, резултат от многобройните и разнообразни прочетени книги, които го подтикваха да мисли, да чувства и да се държи, както бяха мислили, чувствували и се държали древните писатели. Младежите четяха упорито и учеха наизуст доислямската, ислямската и аббасидската поезия, неуморно четяха съобщения за поети, писатели и езиковеди. Вътрешно живееха живота на онези хора, но не можеха да го живеят в действителност, защото обстоятелствата се разминаваха с техните желания. Четяха поезията на Абу Нуас^[1] и неговите последователи, четяха поезия за платоничната любов и изпитваха удоволствието, което бяха изпитали поетите. Следваха различните им школи, учеха наизуст, изпадаха под влияние на платонизма и лиричността. Започваха нещо ново и изпадаха под влияние на аббасидските поети и тяхната лирика, създаваха си идеали за красотата, превъзнасяха ги и ги възпяваха в стихове. Традиционалистите никога не можеха да създадат такъв възвишен идеал — начинът на живот не им позволяваше да срещат красавици. Новаторите обаче бяха с по-щастлива съдба. Беше невъзможно сутрин да срещнат хубав човек било в ал Азхар, било навън и да не почерпят тема за своята поезия — не фантазираха: просто животът им я поднасяше.

Единият беше последовател на Джаamil^[2] и Кусайр^[3]. За него въздържанието беше абсолютно задължително. Другият вървеше по пътя на Абу Нуас и неговите последователи — налагаше си по-малко въздържание и си позволяваше повече наслади. Можеше да срещне някой хубав човек, да се разговори с него и веднага ще му издекламира стихове в стила на Абу Нуас. Може би се увеличаваше от силата на любовта и стиховете му, а заедно със себе си вълличаше и двамата си приятели в по-голямо или по-малко зло.

Третият беше като Абу Нуас и в стиховете, и в страстта. Щом се сдружеше с някои приятни на вид хора, веднага им се доверяваше, зачестяваше срещите си с тях и сам ги търсеше. Често ги канеше при двамата си приятели. В началото те му се присмиваха, шегуваха се, но после го съжаляваха и настойчиво го съветваха, обясняваха му с прости думи или със стихове какви неговите шегички харесват. Той обаче не обръщаше внимание нито на шегите, нито на съветите им. Не се отказа от увлечението си и стана предмет на разговори между връстниците си. Един ден младежите отидоха на „своето“ място „под стряхата“ на Аббасидите, но се разсърдиха на шегата, която ги очакваше: на стената, на която се облягаха, бяха написани три стиха, които един древен поет бе посветил на Абу Убайда Муаммар^[4]:

*Аллах, благослови ти Лот и неговите хора!
Абу Убайда, моля те, кажи „амин“, за бога!
Не се съмнявам аз, че си от неговите хора.*

При вида на стиховете останаха като гръмнати. Нашият човек се разсмя. Двамата му приятели съобразиха какво собствено се съдържа в написаното и също избухнаха в смях, но страшно много се ядосаха на колегите си от ал Азхар. Последователят на Абу Нуас тръгна да търси кой е написал стиховете, но безуспешно. По някаква своя причина сметна, че това е врагът му — онзи черен търсач на знания, който му съперничеше в уроците по граматика и който тъй много го ядосваше. За себе си реши, че това е неговият враг и само търсеше повод да го обиди. Не го виждаше често, но щом го срещнеше, издекламирваше на висок глас следните стихове:

*В Индия има говорещи птици
бог им е вдъхнал божествена сила.
Хулят, заклинат обаче и бога
птици-безбожници: ах, кучи син, ти!*

През онези дни последователят на Абу Нуас си позволяваше твърде много. Дебнеше пропуските и грешките на колегите си, раздуваше ги, преувеличаваше ги. Правеше от това поезия, нещо повече — сатира. На всичкото отгоре не я четеше само пред близките си приятели, а при всеки повод я рецитираше високо, често дори прибягваше до хитрост, за да я изпълни на всеослушание пред „съседите на аллах“. Развихри въображението си и стана злонамерен. Щом забележеше, че някой се е вторачил в него или в някой от добрите му приятели, решаваше, че му е враг и го нападаше със сатирата си. По-късно му се стори, че няма голяма полза от сатирата, и се отдаде на злостата си. Всеки ден започна да пише писма до Управлението на ал Азхар и по-специално до старейшината, сипейки клевети срещу всички ученици, които смяташе за свои врагове. На старейшината му дотегна пороят от писма, които непрекъснато го засипваха, и един ден окачи на дъската за обяви предупреждение да се прекратят гнусните клевети срещу преподаватели и ученици, защото е недопустимо от гледна точка на морала и забранено от гледна точка на религията. Последователят на Абу Нуас прочете предупреждението между многобройните обяви, приканващи да бъдат върнати загубените сандали на собствениците им, защото, който ги е откраднал, ще бъде застигнат от гнева на аллах и ще бъде низвергнат от това място.

Та последователят на Абу Нуас прочете предупреждението сред тези обяви и сърцето му се изпълни с радост и възторг — реши, че е постигнал огромен успех, защото е „притиснал“ шейха и го е поставил в неудобно положение. Продължи да упорствува с писмата, убеден, че му създава неприятности, докато двамата му приятели най-после не го спряха от страх пред неприятна развръзка и не го принудиха да напусне ал Азхар, както го бяха напуснали и те.

Въпреки че нашият човек прекарваше по цели нощи с приятелите си — чак до зори, след като прочете първата си публикувана в пресата статия, се отдаде изцяло на нов живот. Хареса си я и му се поиска да продължи. Пишеше във вестник „Ал джарида“ — понякога по собствено желание, друг път за да се сближи с редактора. Редакторът на вестника беше доволен от материалите му и настойчиво го насърчаваше да пише, учеше го на пестеливост във формата и на благоразумие в мисълта.

Едва започнали да се сближават, и младежът стана необходим в кабинета на редактора. Виждаха се няколко пъти в седмицата на сутрешното кафе и нашият човек не се отделяше от него. При среща господин редакторът го поздравяваше весело, беседваше с него, изслушваше го, отваряше му врати към размишление, за каквито въобще не му беше идвало наум, впускаше се в разговори за старата литература, рецитираше стихове, които младежът беше учил или пък за които никога не беше чувал, докато не плени ума и сърцето му. Тъй се сдоби с двама учители, които особено обичаше и от които се възхищаваше — единият му напомняше имамите на Басра и Куфа^[5], това е шейх ал Марсафи, а другият — за гръцките философи, чиито имена чу в ал Азхар и започна да изучава в Университета — това е Лутфи ас Сайид.

Ходеше при шейх Абдул Азиз Чауш. Слушаше мекият му глас да ниже кротки, дружески беседи, но зад кротостта и мекотата забелязваше някаква агресивност, която напомняше за политиката или за ал Азхар, за Съвета на шейховете или за някои нови писатели, които не пишеха във вестника на партията Уатан. Харесваше тази агресивност — тя го примамваше, караше го вътрешно да превъзнася откритите спорове с шейховете или необузданите и непредпазливи оплаквания против тях. Той виждаше, че със закостенения си консерватизъм, с помощта си към тираните, с угодничеството си пред хедива и подкрепата си към англичаните те са напад за родината и пречат на нейния прогрес.

Знаеше се колко голямо бе презрението на Абдул Азиз Чауш към Саад Заглул^[6]. Дори хората говореха за това. Осмя го в прочутата си статия „Тиранията ти, Саад“; осмя го с грозна сатира в стихове, която не публикува, защото беше твърде нападателна, за да може да се отпечата.

Той ми рецитира поемата, писана в затвора — съобщили му, че Саад се връща в Кабинета или става министър-председател. Не си я спомням, но ето началото:

*Щом туй, което чух, не е добра лъжа,
Плешивия ще има утре и властта.*

На шейх Абдул Азиз Чауш се пада голяма част от тежестта на дългата поредица брутални статии, които младежът написа на времето и привлече погледа на литератори и интелектуалци. По-късно се чувствуваше опозорен, притеснен и засрамен, колчем го подсетеха за тях. Представяват критика на „Възгледите на ал Манфалути^[7]“ и бяха озаглавени „Възгледи върху възгледите“.

Изчете първата част от „Възгледите на ал Манфалути“ и остана доволен, дори се възхити. Но бързо му доскуча и ги изостави. Опротивяваше му само при вида на книгата, затова я отхвърли. Шейх Абдул Азиз Чауш се зарадва извънредно много на тези писания — подтикваше го и настойчиво го настройваше срещу произведението, докато му внуши, че не бива да остави нито една част от „Възгледите на ал Манфалути“ без критика. По онова време младежът се придържаше към старото направление в литературата — обръщаше внимание само на изказа и му придаваше значение единствено от гледна точка на лексиката. Според него беше недопустимо ал Манфалути да допуска езикови „грешки“ и да създава думи, които липсват в дванадесеттомния речник на Ибн ал Манзур от тринадесети век „Езикът на арабите“ или в речника на Мухаммад ал Файруз Бади от четиринадесети век — „Океанът“.

Лесно се подхлъзна по глупавата критика на дългия език и ругатните, а в действителност нямаше нищо общо с истинската критика. Няма да забрави статията, която една вечер връчи на шейха Абдул Азиз Чауш. Той само погледна началото и тъй се развълнува, че реши, че непременно трябва да я прочете с мекия си глас на всички в кабинета му. Младежът слушаше похвалите и възторзите и ликуваше, защото вече беше сигурен, че е станал отличен писател. По-късно не можеше да си помисли за тази първа статия, без да сведе глава засрамен и без да се помоли богу да му даде възможност да изкупи голямата си вина. Статията бе озаглавена „Обхваща сутринта и вечерта, насища се с въздух и вода, наема каквото и колкото си ще, истината обяснява и неведомото отминава“.

Придържането към подобна глупост се дължи до голяма степен на шейх Абдул Азиз Чауш, но младежът е и много задължен на шейха, защото той пося в душата му мисълта да замине за Европа. Един ден му каза: „Трябва да направим нещо да те изпратим за две-три години до Франция.“ При тези думи у него се загнезди мисълта, че

непременно трябва да пресече морето, независимо в коя посока. По-късно забеляза, че статията му за ал Манфалути занимава хората — всеки, който го срещнеше, говореше за нея. Само един човек не му спомена нищо, колкото и често да се срещаха, колкото и много да разговаряха. Това беше редакторът на вестник „Ал джарида“ Лутфи ас Сайид.

Разбра, че Лутфи ас Сайид никак не е доволен от тази статия, но беше късно. От някои други беше доволен — той именно насърчаваше младежа и веднъж пророчески му каза, че ще бъде за Египет това, което е Волтер за Франция, а друг път го сравни с Абу ал Аля ал Маари.

Стана писател благодарение на тези двама мъже — Лутфи ас Сайид и Абдул Азиз Чауш. Стана писател и по друга причина: през първите десет години, когато пишеше по вестниците, пишеше само от любов, само от страст към писането, без да спечели и един грош.

---

[1] Абу Нуас (ок. 750 — ок. 814) — автор на любовна и хедонична поезия. — Б.пр. ↑

[2] Джаamil (умр. ок. 701) — поезията му се характеризира с простота и искреност на чувствата. — Б.пр. ↑

[3] Кусайр Азат (умр. 723) — градски поет, възпял високите достойнства на жената. — Б.пр. ↑

[4] Абу Убайда Муаммар бен ал Масна ат Тамими (728–825) — съставител на сборника „Дните на арабите“, включващ епически легенди и предания от Доислямския период. — Б.пр. ↑

[5] Градове в днешен Ирак, през Средновековието — центрове на двете главни граматични школи в арабския свят. — Б.пр. ↑

[6] Саад Заглул — основател на партията Уафд, политически противник на партията Уатан, чийто привърженик е Абдул Азиз Чауш. — Б.пр. ↑

[7] Мустафа Лутфи ал Манфалути (1876–1924) — един от дейците на арабското културно възрождение, ревностен пропагандатор на идеите на Френското просвещение; есеист, новелист, преводач, известен с блестящия си стил, приспособен към потребностите на съвременността. — Б.пр. ↑

ПЪРВИ СЪРДЕЧНИ ТРЕПЕТИ

Шейх Абдул Азиз Чауш не спря дотук в покровителството си, а настойчиво продължи да му помага; той именно го запозна с множество хора. Една сутрин го накара да изрецитира нещо, както правеха известните поети тогава, по-специално Хафиз^[1], по някакъв повод в обществото.

Имаше обичай да се устройват тържества по случай настъпването на Нова година по мюсюлманския календар. Шейх Абдул Азиз се грижеше за организираното от партията Уатан празненство. Една година то се състоя в училището на Мустафа Камил. Събраха се много хора на всякаква възраст. Младежът съчини така, за себе си, една поема за новата година. Издекламира я на шейх Абдул Азиз Чауш, той я хареса и го насърчи да я каже.

Отиде на празненството като всички други. Тъкмо се канеше да седне някъде между хората, когато някой се приближи, хвана го за ръката и го настани най-отпред. Реши, че шейх Абдул Азиз Чауш проявява добротата си и любезно го слага по-близо до себе си. Естествено, стана му много приятно и го отдаде на голямото благородство на шейха. Произнасяха се речи, ръкопляскаше се. Седеше си спокойно, но изведнъж чу да съобщават името му — схвана, че го канят да издекламира споменатата поема. Замръзна на място — нито знаеше какво да направи, нито — какво да каже. Някой се приближи, хвана го за ръка, но от стеснение и страх нашият човек поиска да откаже. Ала този, който го държеше за ръката, го дръпна силно и накара околните да го изтикат до масата. Посрещнаха го силни ръкопляскания. Набра сили и смелост и издекламира поемата си спокойно, артистично, но преди още да се върне на мястото си, целият се разтрепери. Приеха поемата му най-радушно, което го замая и си представи, че вече е станал Хафиз или почти Хафиз.

Годините минаваха една след друга. Какви беди само не сполетяха нашия човек; какви ли събития не се изнизаха в Египет. Една вечер седна с близък приятел — вече бяха прехвърлили и

младежките, и младите години. Започнаха да си припомнят момчешкото време и студентските дни. С годините беше заличил от паметта си и младостта, и юношеството, и грижите по миналия живот, и категоричния си отказ от поезията, след като му беше станало ясно, че никога не е рецитирал истинска поезия, а само глупости.

И ето, близкият приятел му припомни, как се бе държал тогава в училището на Мустафа Камил, как издекламира поемата си, припомни му и началото на тази поема. Натъжи се за пропиляната си младост, за безполезно и безсмислено прахосаните усилия. Тогава шейх Абдул Азиз Чауш не спря дотам — насочи го да пише за списанията. Основа списание „Ал хидая“. В началото поиска младежът да участва в редактирането му, а после почти изцяло му го повери. Напълно негова беше заслугата, че той се научи как се прави вестник, как се разполагат материалите. В списанието не липсваха жестоки спорове, в които се намъкна и нашият човек. Противникът беше шейх Рашид Рида. Младежът отиде твърде далеч в спора. Писа статии, за които после се срамуваше, но шейх Абдул Азиз беше доволен, а и самият той ги поръчваше. Разрешаваше публикуването им, насърчаваше остроето му перо. Ненавиждаше шейх Рашид, защото поддържаше хедива и се отклоняваше от пътя на професора-имам, беше тщеславен, обичаше ласкателствата и похвалите.

Към всичко това шейхът добави и едно благо, което достави на младежа наслада, по-голяма от водата за жадния, и подобри малко положението му, издигна го в собствените му очи, даде му да почувствува, че може да стане преподавател с много ученици, след като в ал Азхар му попречиха.

Шейх Абдул Азиз Чауш основа гимназия като Мустафа Камил и задължи младежа да преподава там литература, но да не чака заплата. Училището е дело национално и никаква заплата за участниците в него; самият шейх няма никаква полза от това училище, дори харчи от средствата си за препитание и обричайки му се, се обрича на лишения; шейхът прояви голяма настойчивост, докато принуди някои по-богати и от средна ръка хора да помогнат в разходите със средства. Нашият човек прие идеята да преподава там с безкрайна радост — смяташе, че тъй ще се излекува от гнева си срещу ал Азхар, а и участвуваше в едно добро дело. Но много скоро всичко прекъсна изведнъж. Политическите превратности го отделиха от шейха, по-късно се наложи неочаквано да

замине от Египет. Видя го много години след заминаването си, чак когато се върна — беше заминал от Египет внезапно, без да извести близките си, и се върна също тъй внезапно, без да ги извести.

Каквото и да говорим, шейхът помогна на младежа да излезе от изолираното си съществуване и да се включи в обществения живот, да си спечели известно име. Същото направи и професор Лутфи ас Сайид. В неговия кабинет във вестник „Ал джарида“ младежът се запозна с много хора на различна възраст, които се събираха там. В неговия кабинет се свърза със скъпи другари, с които после работи и с които посрещна не една беда. Там се запозна с Хайкал и Махмуд Азми, с ас Сайид Камил, с Камил ал Бандари и с редица свои връстници. Благодарение на него научи неща, за които никога не бе подозирал, че съществуват. Един прекрасен ден при него се срещна с онази девойка, за която толкова много говореха хората — не защото беше очарователно красива, не защото беше пленително привлекателна, а защото беше настойчива в стремежите си, беше първата девойка, взела гимназиална диплома — Набауия Муса.

Беше срещал жени и докато живееше в провинцията. Но преди тази девойка не бе срещал толкова начетена жена — тя се появяваше в компанията на мъже, спореше с тях, отстояваше мнението си и го налагаше.

Една вечер в стария университет се състоя тържество, на което хедивът връчи орден на Халил Мутран^[2]. Самият брат на хедива, принц Ахмад Али, председателствуваше тържеството. Поети щяха да рецитират стихове, оратори да държат речи. Нашият човек се извини на професора, че ще отсъства от лекции. Нищо не мразеше повече от това, да липсва на лекции, но предпочете да присъства на тържеството. Чу много гости, чу много оратори, но нищо не му направи впечатление. Този път не му харесаха стиховете на Хафиз, въпреки че много обичаше поезията му; поемата на Мутран също не му хареса, защото не я разбра. Не изпита нищо или може би почувствува, че поетът прекалено се подценява пред хедива, който му връчи орден. Оприличаваше се на немошно стръкче, а хедива — на слънце, което му дава живот и сила да расте. От всичко чуто хареса само един глас, който го развълнува тъй силно, че през нощта не можа да заспи. Беше крехък, без сили глас, глас нежен, прозрачен, не стигаше до слуха, а леко докосваше сърцето и правеше с него каквото

си иска. Младежът не разбираше какво разказва този нежен глас, а и не се опитваше да разбере. Това бе гласът на госпожа Майй^[3], която за пръв път говореше пред публика. На сутринта той не се стърпя и изтича до редактора на „Ал джарида“. Седна при него, поприказваха си — нашият човек въртеше разговора, докато стигна до тържеството за Мутран. От тържеството се прехвърли на девойката, която говори там. Редакторът на „Ал джарида“ го попита какво е казала, но той не можа да му отговори и се оплете. Професорът похвали Майй и му обеща, че в близките дни ще го изпрати при нея. Зарадва се, но не се издаде, а зачака. Професорът обаче забрави, а младежът се стесняваше да му напомни и се упрекваше с ненавист, даже с нещо повече от ненавист. Отбягваше да споменава Майй и да говори за нея на професора. Минаха дни, минаха месеци. Защити докторат в Университета върху творчеството на Абу ал Аля и даде дисертацията си на редактора на „Ал джарида“. Той я прочете и я хареса, но не му я върна, а каза, че това ще стане след няколко дни, защото госпожица Майй пожелала да я прочете. Нашият човек чу да се споменава името на Майй и, изглежда, нещо се е появило на лицето му, защото професорът го забеляза и спомняйки си един стар разговор, дружески му каза:

— Нали ти бях обещал да те изпратя при нея?

— Имаше такова нещо.

— Ела при мен във вторник вечерта. Ще отидем заедно.

Във вторник вечерта видя за пръв път в живота си една девойка да посреща в салона гостите-мъже, приемайки ги почтително; упрекваше ги елегантно и остроумно, с едни сладки приказки, които пленяват сърцето и вълнуват гърдите.

Заседяха се, гостите ставаха все повече, чашите с чай обикаляха. Младежът не усещаше почти нищо на мястото си. Целият бе опасение и боязън. Досега никога не бе присъствувал на такива събирания, нямаше представа какво се прави, какъв е протоколът, какви са навиците, какви са обичаите. Мразеше се, мразеше всички и всичко наоколо освен двама души — професор Лутфи ас Сайид и госпожица Майй.

Гостите започнаха да се разотиват. Нашият човек нямаше никакво желание да си тръгва, копнееше да слуша гласа на Майй,

разказа на Майй. Не се опита да си тръгне, а и нямаше защо, преди професорът да го подкани.

Най-после си отидоха всички гости. Професорът и неговият ученик останаха сами с Майй. Тя се впусна в разговори с професора, похвали младежа за дисертацията му, посветена на Абу ал Аля. Попрекали с хвалбите и той се смути, дори не успя да ѝ благодари. Професорът помоли девойката да прочете онази статия, но тя се поколеба. После, след като обясни, че ако не иска да чете пред професора, то е, защото самият той я е учил на арабски, той я е учил да пише, се реши.

— Като мен — приглушено смотолеви младежът.

— Значи, сме колеги — възкликна Майй.

Тя прочете статията. Заглавието ѝ беше „В онази вечер бях изгряваща луна“.

Младежът беше очарован, професорът — доволен. Малко покъсно си тръгнаха. Младежът отнесе един глас, който бе прочел нещо толкова голямо.

---

[1] Хафиз Ибрахим (1831–1932), получил прозвището „Поетът на Нил“ — най-популярният изразител на либералните идеи в поезията по негово време. — Б.пр. ↑

[2] Халил Мутран (1872–1949) — поет-новатор, пръв прекрива каноните на моноримата в арабската поезия. Творчеството му има демократично съдържание и е близко до чувствата на съвременниците му. — Б.пр. ↑

[3] Майй (Мариям) Зияда (1895–1941) — арабска писателка, една от първите жени, участвували в просветителското движение. — Б.пр. ↑

МОЯТ ПРОФЕСОР МЕ ПРОКЛЕ ЗЛОСТНО

В началото за египтяните университетският живот беше непрекъснат празник. Започваше всяка вечер. В аудиториите се тълпяха хора от всевъзможни домове — бедни, богати, с различна култура, с различно облекло. Имаше разглезени богаташи, бедняци без пукнат грош, имаше кадии, лекари, чиновници, „съседина на аллаха“ от достопочтения ал Азхар.

Не идваха онези, които търсеха лесното в науката, а само тези, които искаха да видят, да чуят, да си доставят пълна наслада. Университетските аудитории се оказаха тесни да поберат всички желаещи. Просто нямаше възможност професорите да бъдат чути от огромното множество, което задръстваше аудиториите. Някои преподаватели решиха да изнасят лекциите си по два пъти. Това беше добре за студентите. Изслушваха първата лекция на професора — който не успяваше, изчакваше повторението ѝ в преддверието или в градината на Университета. Мнозина отиваха в близкото голямо кафене „Дворецът на Нил“, където пиеха чай или хапваха нещо, докато дойде времето за лекцията, към която се устремяваха, изпълнени с най-дълбока страст. Университетът се принуди да въведе ред за влизане в аудиториите — позволение получаваха само снабдените с уверение за записване. По този начин бе ограничен достъпът на мнозина, които идваха просто само да изслушат някоя лекция, както се слуша популярна беседа.

Една вечер младежът отиде в Университета, придружен от малкия си черен слуга. Пред аудиторията показва удостоверението си — правеше се много строга проверка. Казаха му, че той може да влезе, но не и придружителят му.

Притесни се, но вратарят не обърна никакво внимание на притеснението и на възражението му, на молбите на студентите наоколо, на необходимостта момчето до го придружи само до мястото му — после щеше да се върне и да го чака пред вратата.

Видя се принуден да се оплаче на главния секретар Ахмад Заки бек. Няколко студенти, възмутени от глупостта, грубостта и бруталността на вратаря, отидоха с него. Изложиха проблема пред главния секретар, но без резултат.

— Редът си е ред — гласеше тихият му отговор.

Някои започнаха да спорят.

— Какво да правим? Сигурно аллах иска вашият приятел да не присъствува на лекциите — прекъсна ги той намусено.

Студентите си тръгнаха, много по-възмутени от главния секретар, отколкото от вратаря.

— Всичко ще се уреди — успокояваха го те. Ние ще те придружаваме до мястото ти.

Внимателно и грижовно го настаняха, а след лекцията го предадоха на слугата му. Оттогава, щом видяха, че се задава, наобикаляха го, при вратата на аудиторията някой го хващаше за ръка и го съпровождаше, а после го връщаха при слугата му. Ако онази вечер се беше поддал на собственото си настроение, щеше да си отиде и да се откаже да посещава лекциите.

Но Университетът беше за него нещо по-мило и по-скъпо от собствената му глупава гордост.

Въпреки всичко не можа да заспи през нощта. Прекара я в тъжен размисъл, припомняйки си как попадна на същата жестокост, когато пожела да се зачисли към ал Азхар в края на детството си, явявайки се на изпита по Коран. Един от комисията каза: „Ей ти, слепият, кажи сура «Пещерата».“

След години, при първото влизане в аудиторията на университета в Монпелие, когато чу професорът да пита придружителя му „Колегата ви спял ли е?“, си припомни и случката в Египетския университет, и случката в ал Азхар.

Колегата му отговори:

— Да.

— Видях го, че влиза, без да си свали шапката — поясни професорът.

Току-що дошъл в Европа, младежът не знаеше още, че хората си свалят шапките, когато влизат в помещение, и че на лекции стоят гологлави.

Ето по този начин му беше съдено да пристъпи към науката на ал Азхар, в Египетския университет, във френските университети — винаги с напомняне за нещастieto му, което го мъчеше и му носеше безсънни нощи. По-късно си налагаше да не мисли за него, защото разбра, че не може да избяга от неизбежното, и често си казваше стиховете на Абу ал Аля:

*Възможно ли е да избегнеш на своя бог властта,
да се опиташ да напуснеш небесата и пръстта!*

Бързо заличи мъчителните думи и предаде на забравата прекараните в безсъние и тъга нощи. Пристъпи към онова, което му беше необходимо, за да възприема науката било в ал Азхар, било в Египетския, било във Френския университет.

Виждаше живота си в Университета като непрекъснат празник, както и другите египтяни, но за него той беше празник, изпълнен с най-различни прелести, удоволствия, наслади и надежди. Беше го извел от тревожното му и ограничено съществуване в ал Азхар, в Хуш Ата, на улица „Ал джамамиз“, към друга — безгранично обширна среда, която му даваше възможност на отиване и връщане от Университета да изпълва дробовете си със свеж въздух, да изпълва ума си със свежа наука, освободена от тягостното напрежение, с което преподавателите от ал Азхар изнасяха уроците; среда непохабена от безконечните брътвежи и спорове относно една или друга дума, без губене на време в граматичен разбор, когато между него и урока няма нищо общо.

Новият живот му даде възможност да се запознае с наука, която направи от него нов човек, незакрепостен от граматиката, мюсюлманското право, логиката и догматиката. Пое свършено друг път в литературата и историята, който никога не беше си представял, че ще изучава. Никога няма да забрави спора, възникнал един ден между него и братовчед му, ученик в Педагогическото училище.

— Какво общо имаш ти с науката — каза ученикът на питомеца на ал Азхар. — Ти си пълен невежа. Не знаеш нищо друго освен граматика и мюсюлманско право. Никога не си чувал урок по история на фараоните. Чувал ли си някога името на Рамзес или на Ехнатон?

Тези имена го изумиха. Беше твърдо убеден, че аллах му е предопределил беден, лишен от всякакви ценности живот. Но ето че една вечер седна в университетската аудитория да слуша професор Ахмад Камал^[1], който говори за старата египетска цивилизация, спомена Рамзес, Ехнатон и други фараони, опита се да обясни на студентите връзката на староегипетския със семитските езици и по-специално с арабския.

За доказателство си служеше с думи от староегипетски, след това казваше същата дума на арабски, друг път на иврит, после на асирийски.

Беше много учуден и объркан, докато слушаше всичко това, но най-голямо бе изумлението му, че го разбира и усвоява без затруднения, без усилия.

Вечерта се върна у дома горд и надменен. Щом се срещна с братовчед си, повдигна подигравателно рамене, присмивайки се и на него, и на Педагогическото училище, с което толкова много се хвалеше. Попита братовчед си дали в Педагогическото училище изучават семитските езици и когато чу „не“, започна надълго и нашироко да разправя за иврит и асирийски, после за йероглифите, опита се да му обясни как са писали старите египтяни. Картината се промени: победеният победи, победителят беше победен.

Измина първата година от университетския живот — цялата празник. Не усети ни скука, ни притеснение, а когато се зададе лятото, го налегна тъга.

Цяло лято си мисли за това, което беше слушал, и очакваше с нетърпение това, което ще чуе следната година; разпитваше кои от познатите му професори ще останат и кои са непознатите. Скоро Университетът завладя изцяло и ума, и способностите му, измести всичко останало. Новите професори му диктуваха какво да прави, заеха цялото му съзнание: професор Карло Налиони — италианец изтоковед, преподаваше на арабски историята на умайядската литература и поезия^[2]; професор Сентилана също преподаваше на арабски с много приятен тунизийски акцент история на ислямската философия и история на превода. И професор Малвини преподаваше на арабски история на Древния изток. Той каза на студентите неща, които никой професор в Египет преди него не беше споменавал. Отдели историята на Вавилон от Асирия, спря се на клинообразното

писмо, разказа за законите на Хамурапи^[3]. Младежът разбираше всичко, което говореха професорите, нямаше нищо заплетено, нищо трудно. Как мразеше края на лекциите и как мечтаеше за началото им.

Професор Литман, германец, запозна студентите със семитските езици, сравнявайки ги с арабския, а по-късно започна да им преподава някои от тях. Нашият човек излизаше от предишния си начин на живот и беше на границата да го напусне окончателно, ако цял ден и цяла нощ не живееше между съучениците си от ал Азхар, от Педагогическото и Юридическото училище.

Умът му обаче се откъсна напълно от онова обкръжение и се свърза трайно с професорите му — всички го познаваха, всички му засвидетелстваха обич, дружелюбност, сърдечност; всички искаха да се сприятелят с него, канеха го на гости в хотела. Обичаха да разговарят с него, да го слушат. Няма да забрави как покани професор Сентилана да изслушат един сутрешен урок в ал Азхар. Договориха се ученикът да изчака професора пред аббасидската „стряха“. Отидоха на урока по разяснение на Корана при старейшината Шейх Салим ал Башри. Професорът и ученикът седнаха между „съседите на аллаха“. Шейхът започна да разяснява сура „Добичетата“, в която всемогъщият и велик аллах е казал: „И ако бяхме низпослали им ангели и заговорехме мъртвите с тях, и събрали бихме всичките лице с лице, въпреки това те не биха повярвали, ако аллах не пожелаеше, ала мнозинството не го знаят.“

Шейхът направи много хубаво тълкуване и се впусна в разсъждения за фатализма и свободата на избора — искаше да опровергае и обори фаталистите.

Противно на приетото в ал Азхар, младежът заговори шейха. Той го изслуша и му отговори неубедително. Нашият човек упорствуваше и шейхът го жегна с думите:

— Било е както аллах е пожелал, а щом не е пожелал — не е станало. Аллах стои най-високо и в науката, и във вярата. Твоя светлост мюсюлманин ли е?

Искаше да отговори, но старейшината го прекъсна ядосан и саркастичен:

— Мълчи, шейх! Кучета те яли! Остави ни да четем!

Продължи беседата си, без да му обръща внимание, но на нашия човек му се приказваше. Професорът италианец го хвана за рамото и

му пошепна с приятния си тунизийски акцент:

— Мълчи, мълчи, че ще те бият.

Но тъй като „сдъвка“ думата, се чу нещо като „пият“ и на младежа му стана много смешно — не знаеше дали от сарказма на шейха или от дружелюбните опасения на професора.

След урока заведе професор Сентилана в Управата на ал Азхар и помоли за среща със старейшината. Той го прие и разговаря много приветливо с него. После изгледа младежа и попита приятелски:

— Ти ли спори по време на урока?

— Да.

— Браво! Браво! — засмя се старейшината. — Дано аллах ти даде ученици, които да те мъчат така, както ти мъчиш учителите си!

---

[1] Ахмад Камал (1850–1922) — директор на Каирския музей, професор по стара история в Египетския университет, специалист по клинопис. — Б.пр. ↑

[2] Литературата и поезията от времето на първата арабска династия, Династията на Умайядите (661–750), повлияна от културата на покорените народи. — Б.пр. ↑

[3] Кодекс, съставен по времето на цар Хамурапи (1792–1750 пр.н.е.), забележителен не само като юридически текст, но и като литература. — Б.пр. ↑

МОИТЕ ПРОФЕСОРИ

Университетският живот беше прекрасен и непрекъснат празник не само заради присъствието на чуждестранните професори. Тук имаше и професори египтяни, които допълваха блясъка и сиянието му. Младежът няма да забрави цяла плеяда от тези професори, оставили дълбоки, неизлечими следи в живота му; те обновили познанията, чувствата и разбиранията му както за стария, тъй и за новия живот, променили виждането му за бъдещето, дадоха възможност на арабската, на египетската му личност да укрепне, да не се огъне пред това обилие от знания, което дойде с изтоковедите и криеше всички възможности да го преобрази опасно, удавяйки го в европейската наука. Египетските професори му дадоха възможност да се заслони до здравия стълб на истинската източна култура, дадоха възможност на духа му да се приобщи хармонично както към източната, тъй и към западната култура. Професорите египтяни бяха безкрайно разнородни — имаше и феслии, имаше и с чалми, имаше и такива, които по-рано бяха носили чалми, а после ги заменили с фесове.

Някои бяха решително сурови, устните им почти не познаваха усмивката; други бяха с весел нрав, лицата им помрачняваха много рядко. Някои обладаваха задълбочени и обширни знания, които изумяваха, възхищаваха и просвещаваха ума и сърцето; други — с повърхностни знания и слаба култура — очароваха с думите си, но зад думите и чара нямаше нищо смислено.

Някои очароваха с пленителния си говор, с възхитителното си остроумие, с огромните си познания. Такъв беше Исмаил Рафит — същият онзи, който знаеше за студентите си само това, че имат глави, които трябва да бъдат напълнени с наука. Идваше при тях мрачен и си отиваше мрачен, без да продума някому дума. Заемаше мястото си, разпръскваше листовите и започваше да чете, докато завърши часът, без прекъсване, освен ако не се налагаше да обясни нещо или да зададе на студентите въпроса, който беше свикнал да задава в

Педагогическото училище — беше преподавател там: „Разбирате ли, шейхове?“

От него младежът чу, че различията на африканските държави се дължат на природата на района, на политиката, икономиката, характера на обществения живот и националните особености.

По-късно слуша най-различни лекции по география при отлични професори във френските университети, ала нито един не можа да застане поне наравно с този изключителен египетски професор.

Подобен беше и Хафни Насиф — целият една усмивка, самото остроумие, самата скромност, въпреки огромните си познания и оригиналния си подход за преподаването на старата арабска литература. Студентите просто го обожаваха, проявяваха изключителен интерес към него. Някои дори бягаха от други лекции, за да поседят с него в голямото кафене „Дворецът на Нил“, където той отиваше час преди лекциите си всеки четвъртък.

Студентите никак не можеха да приемат, че в края на годината свършват и неговите лекции, и настояваха да изнесе още една-две. Именно нашият човек ги просеше — кога с подмилкване, кога с увещание — ту лекции по проза, ту лекции по поезия. Като „съсед на аллаха“ в ал Азхар Хафни Насиф бе тълкувал книгата „Римата в арабското стихосложение“, но се срамуваше от това тълкуване и никак не обичаше да му го припомнят. В края на годината младежът му се закле, че ако не им изнесе допълнителна лекция, ще даде тълкуването в „Ал джарида“, и професорът изнесе две, а може би и четири лекции.

Младежът знае един прекрасен случай за скромността на професора. Той никога не си придаваше тази мнима сериозност, каквато някои други професори приемаха, сядайки на катедрата в аудиториите. Държеше се със студентите си, сякаш беше един от тях, а и на години не беше по-голям — дори мнозина бяха по-възрастни от него.

Един ден младежът прочете в „Ал джарида“ статия, посветена на конкурса за поезия, чиято награда беше книга от големия езиковед от десети век Абу Али ал Каля. Жури бяха професор Хафни Насиф и неговият ученик — младежът. Той обаче не искаше да има работа с професора — малко се беше възгордял. Една вечер си седеше у дома на улица „Ал джамамиз“ с няколко другари, потънали в разговор. Бяха се заседели до късно през нощта, когато някой почука на вратата и

неочаквано влезе не друг, а самият професор Хафни Насиф. Младежът замръзна, приятелите му се смаяха. Беше събрал стиховете на участниците в конкурса и побързал да дойде на шестия етаж в дома на ученика си.

Ще ти отнема един час, да се позанимаем малко с тези състезатели — каза той мило и доброжелателно.

От професорите египтяни беше и шейх Мухаммад ал Хадари — преподаваше история на исляма. Младежът беше омагьосан от приятния му глас, от ораторското му майсторство, от чистотата на произношението му. Обикна лекциите му за живота, историята и завоеванията на мъдрите халифи, за историята на въстанията на Умайядите и за създаването на държавата на Аббасидите. Смяташе, че не е възможно някой да знае повече от професора, ала още не бе слушал лекции по история в Европа, за да разбере, че професорът беше заимствувал лекциите си от старите източници съвсем безкритично, повърхностно и с лекота, недопустима за изучаването на историята.

Сред професорите египтяни имаше двама, които нашият човек обичаше особено, забавляваше се безкрайно с тях, злоупотребяваше безсрамно с наивността и добротата им. Единият беше шейх Мухаммад ал Махди — бог да го прости. Дойде да преподава арабска литература след Хафни Насиф. Разликата между двамата беше огромна. Единият истински задълбочен учен, другият — много далеч от всякаква задълбоченост; единият истински ерудит, другият имитираше красноречие, като говореше само литературен арабски, но с мароканско произношение и разсмиваше студентите си. Предлагаше цигара на младежа, а когато понечваше да я запали, му казваше: „Почакай, сине, да ти я свия.“ При тези думи студентите избухваха в смях, без да се стесняват. Професорът се смееше с тях.

По време на лекции младежът се осмеляваше да спори с него, докато го изтощи. Студентите се смееха често, защото не тълкуваше правилно поезията. Младежът го поправяше и го караше да се смущава. Професорът се опитваше да го възпира от спорове и да отклонява връстниците му от подобна дързост. Един ден ги покани на обед у дома си, нагости ги тъй вкусно, както малцина от тях можеха да си представят, и реши, че ги е засрамил. Скоро обаче установи, че не е успял да ги предразположи и апетитът им към неговите ястия само е

увеличил дързостта им. Поведението на младежа към този благороден професор беше на ръба да остави лош отпечатък върху живота му.

Подготви докторската си дисертация, в която критикуваше открито професора, а той беше в изпитната комисия. По време на гласуването не се съгласи да му поставят отличен, а за да получи най-високата оценка, трябваше съгласието на цялата комисия. Комисията бе принудена да му пише много добър.

Младежът замина за Европа, прекара там една година и се върна с неприятности, за които ще стане дума.

По време на престоя си в Египет посети лекция на професор ал Махди, а после написа статия за списание „Ас суфур“, в която остро разкритикува професора, и се подписа. Професорът се оплака веднага в Университетския съвет от непокорния ученик и поиска като наказание за този смут да се анулира стипендията му за Франция. Съветът разпореди да се разследва случаят и възложи това на Саурат паша, Аляуи паша и професор Ахмад Лутфи ас Сайид. Разговаряха и младежът не отрече нищо. Каза, че не вижда кой може да има право да го наказва за свободна и честна критика, при това добронамерена, и как може някой да има право да му иска обяснения за тази критика. „Следователите“ се разсмяха. Университетският съвет натовари професор Ахмад Лутфи ас Сайид да помири разгневения професор и непокорния ученик. Една вечер професор Лутфи ас Сайид посети лекцията на шейха, а после покани двамата на вечеря — професор и ученик се помириха, след което младежът замина за Европа удовлетворен.

Другият професор, който пълнеше Университета с наивност и доброта, а студентите пълнеха анекдотите си с него и му се присмиваха, но въпреки всичко той пълнеше търбусите им с вкусните си ястия, беше шейх Тантауи Джаухари. Преподаваше ислямска философия след професор Мухаммад Султан и по-точно — след професор Сентилана. Говореше много, а не казваше нищо. Това бяха красиви, ефектни, гръмки, безпогрешни, изящни думи, които се лееха блестящо от началото до края на лекцията му. Произнасяше думите, подчертано удължавайки „а“-то. Удължаваше го до забрава, което караше студентите да избухват в смях — някои боязливо, други — съвсем открито. Този смях изваждаше професора от забравата му и той ги упрекваше, но не защото се смеят, а защото не споделяха възторга

му от природната красота, от величието на света, от великолепието на луната, която изпраща блестящата си светлина към повърхността на Нил — тук той удължаваше „и“-то до забрава, на което студентите отговаряха с безкраен смях.

Един ден професорът свърши общите лекции и студентите решиха младежът да поблагодари от тяхно име за ценните му уроци. Поставиха обаче условие: благодарността да бъде изказана със съвсем неразбираеми думи, а професор Ибрахим Мустафа добави още едно условие — в нито едно изречение на благодарността, която трябва да бъде много дълга, да не липсва някоя от следните шест думи: красота, великолепие, блясък, съвършен, прелест, сияен.

Младежът се съгласи. Говори отлично, но не каза нищо. Професорът остана много доволен:

— На тази прекрасна реч може да се отговори само с един пуяк, но няма да го ядеш сам — ще помагат всичките ти колеги. Знаете къде съм в петък.

Не само египетските професори пълнеха Университета с наивност и доброта, не само те бяха предмет на студентските шеги и непристойна дързост. Професорите чужденци също проявяваха наивност и бяха тема на шегите. Тяхното арабско произношение разсмиваше студентите — някои кълчеха език, имитирайки един или друг: я италианец, я немец. Младежът няма да забрави как студентите решиха да бойкотират лекциите на италианския професор Наллино, защото Италия обяви война на Турция и изпрати военни кораби в Триполи. Студентите намислиха да се съберат в аудиторията, да изчакат професорът да дойде и да седне на катедрата, а те да напуснат и да го оставят сам. Направиха както бяха решили и застанаха пред аудиторията в очакване какво ще стане. Професорът поседя малко вътре и излезе. Приблужи учениците си и на правилен литературен арабски, със съвсем лек акцент, им каза: „Вие сте като онзи мъж, който решил да ядоса жена си, затова се кастрирал.“

Стрелата попадна в целта. Ударът ѝ беше остър и болезнен. От този ден студентите в Университета вече не мислеха за стачки, а у младежа се загнезди някакъв яд към студентските стачки, независимо от обстоятелствата.

Занятията по английска и френска литература се водеха на групи и ги посещаваха студентите, които знаеха тези езици. Нашият човек

странеше от тях, защото не знаеше чужд език. Но един прекрасен ден в Университета въведоха изпит по двата езика. Веднъж младежът срещна своя колега ал Марсафи — историята за ал Марсафи е дълга, ще дойде и нейният ред — и се договориха да слушат лекции по френска литература, за да разберат що за език е това. Влязоха в аудиторията и прекараха един час, без да разберат ни буква от чутото. Единственото, което успяха да различат, беше „Лафонтен“ — професорът го споменаваше много често.

Отидоха си и повече не говориха за тази лекция, освен че я нарекоха „Затворът Лафонтен“. И все пак този час остави някаква следа в живота им. Ал Марсафи се пооткъсна малко от Университета, от лекциите и изпитите и на тяхно място се появи един приятел, с когото си правеше шеги по адрес на някои професори.

Младежът обаче си науми да научи френски, за да не се налага да се връща в „Затворът Лафонтен“. И при изучаването на този език той се сблъска с куп беди.

КАК ИЗУЧАВАХ ФРЕНСКИ

Най-напред за уроци по френски му заговориха съучениците от ал Азхар. Наблизо имало вечерно училище за „съседите на аллаха“. За създаването му пръст имаше шейх Абдул Азиз Чауш, нашият човек обаче не знае как точно. Отиде там като всички и изслуша първия урок. Преподаваше египтянин на средна възраст, старееше се доста с произношението и му направи изключително впечатление, но не разбра нищо от урока. Преподавателят пишеше букви по дъската и учениците ги повтаряха тъй както ги чуваха от него; виждаха как са написани и ги преписваха в тетрадките си. Младежът седеше безмълвен, без да вижда никаква буква. Преподавателят препитваше съседите му отляво и отдясно, а него не го накара да произнесе нито звук.

Притесни се извънредно много, но не можеше да каже нищо. Учениците се разотидоха. Тръгна си и той, но една ръка го хвана за рамото и един глас го помоли да почака — самият преподавател го беше спрял и останали сами, му каза:

— Няма за какво да посещаващ тези часове. Но виждам, че имаш голямо желание да учиш езика. Ако искаш, нека се срещнем в голямото кафене „Дворецът на Нил“ и да поговорим.

Определи му среща за вечерта. Опознаха се много бързо, още повече, че ги свързваше стара връзка. Оказа се, че бащата на преподавателя е кадията от шариатския съд в родното градче на младежа, човекът, с когото чете „Хилядостиието“ на Ибн Малик. Между преподавателя и младежа се завърза приятелство, но уроците му не обогатиха ученика с нищо. Преподавателят обичаше френските писатели и поети и щом останеха сами, му четеше техни произведения и му превеждаше. Желанието на младежа да изучи езика на тези писатели и поети, да изпита насладата от това, което му превеждаха, нарасна. Чувахе имена, които го омагьосваха, изумяваха и завладяваха изцяло. Чу името на Ламартин, Алфред дьо Мюсе, Алфред дьо Вини, Шатобриан. Поглъщаше чудните имена, а думите им — много по-

чудни от самите имена — го отдалечаваха от арабската литература, особено от старата арабска поезия, и го тласкаха към един непознат свят, за който не знаеше нищо, но който го пленяваше безумно с вълненията си. В края на краищата се принуди да потърси преподавател, който да го обучава системно и резултатно. Търси, търси, докато най-после му препоръчаха един.

Съгласи се да го занимава всеки ден от два до четири и половина, а нашият човек продължи да се среща и с предишния преподавател. Ходеше на уроци редовно всеки ден в уречения час. Преподавателят го учеше на елементарни неща от езика, а две вечери в седмицата се срещаше с другия, който му четеше проза и поезия и му превеждаше някои неща.

Редовният му учител беше човек с много необичайно поведение — възрастен, прехвърляше седемдесетте, годините го бяха съсипали, албанец. Мръсотията му просто бодеше очите. Беше толкова беден, че нямаше какво да яде. Обядваше с младежа и не му вземаше нищо за уроците. Изморяваше се бързо. Няколкоминутно преподаване го довеждаше до изтощение. Подремваше малко, пробуждаше се, пак задрямваше и пак се пробуждаше.

Нашият човек изтръгваше уроците между дрямката и будуването. Настъпи лятото, стана много горещо и учителят искаше да се разхлажда. Прекъсваше урока и отиваше на баня. Там се обливаше с вода колкото аллаху бе угодно, връщаше се при ученика и внасяше нещо като оживление, но не минаваше много време, и пак си правеше каквото си знае — принуждаваше ученика да го чака да се пробуди.

Много скоро учителят дотегна ужасно на брат му — пристигаше някъде към два и към четири и половина си отиваше, оставяйки в дома гнусните следи на своята мръсотия, някои от които предизвикваха жива болка, а други — смъртоносно страдание. Слугата не издържа и се оплака, на брат му дотегна всичко, което виждаше и чуваше, и внимателно отстрани учителя.

Нашият човек потърси друг преподавател. Налагаше му се да се мести от учител на учител. Смените му създаваха големи затруднения и голямо удоволствие. Затрудненията идваха от таксата, която неизбежно трябваше да плаща, а удоволствието от разликата в поведението на учителите и техните особености, от начина на говорене и преподаване. Един ден срещна в Университета някакъв младеж,

завършил успешно гимназия и сега учеше в Педагогическото училище. Знаеше отлично френски. Още при първия им разговор му разказа цялата си младост. Оказа се, че е син на инспектора по земеделието в техния град. Заедно със сестра си бе ходил в началното религиозно училище, където научил Корана наизуст. Тъй нашият човек се среща с приятел от детството и започна да учи френски без затруднения и напрежение. Колко лесно е да учиш френски, без да плащаш такса и приятел да ти преподава граматика.

Благодарение на този приятел, Махмуд Сулайман, напредна много. Преподаваше му както го бяха учили в училище — по първия учебник, после постепенно преминаваха от учебник на учебник, докато един ден се видя да чете с приятеля си „Кандид“ на Волтер. Заплиташе се безкрайно много, но все пак разбра нещо. Ето го и на лекции по френска литература: някои неща му се изплъзваха, но някои разбираше правилно. Професорът се показва благосклонен и дружелюбен, а приятелят му обясняваше това, което не беше схванал. Напредваше добре и почувствува, че работата с френския става полесна, но му е необходимо да го усъвършенствува. Би могъл да го направи, ако всичко върви както трябва.

Оттогава за него от увлечение Университетът се превърна в средство. Шейх Абдул Азиз Чауш му подхвърли идеята за пътуване до Европа и по-точно до Франция. Защо пък да не си мисли за пътуването, който може да му забрани да използва това средство?! Интересно, но тази мисъл го занимаваше и се превърна в част от живота му. Започна да гледа на нея не като на видение, което му се мярка насън или наяве, а като реалност, която трябва да се случи. Още по-интересното е, че юношата започна да говори за пътуването си до Европа като човек, който говори за нещо, което има намерение да направи и се готви да направи. Казваше на братята и сестрите си, че през лятото ще замине за Европа и че ще остане дълги години там. Дразнеше сестрите си, че ще си избере за жена някоя учена образована францужойка, която води културен, изтънчен живот, а не е като тях невежа, неуредена, потънала в грубия, суров живот. Сестрите му се смееха на приказките, майка му и баща му също се смееха. „Днес се смеете, но утре ще видите!“

Веднъж нашият човек прочете във вестника обявление на Университета, че търси двама кандидати, които да изпрати във

Франция — единият да учи история, а другият — география. Не дочете съобщението и вече реши, че единият от стипендиантите е той, че ще прекоси морето до Париж, за да учи история в Сорбоната. Написа до ректора на Университета принц Ахмад Фуад следното:

Уважаеми господин Ректор на Египетския университет,

Обръщам се към вас и Управителния съвет. Прочетох във вестника обявлението, че Университетът ще изпрати двама студенти в Европа да изучават история и география. Имам силното желание да бъда единият. Убеден съм, че при избора Университетът ще вземе предвид истинските способности на студентите. Имам честта да ви уверя — вас, господине, и Управителния съвет, че — надявам се — Университетът ме смята за способен да му служа, обучавайки ме в потребна наука и възпитавайки ме в полезна нравственост.

Убеден съм, че Университетът ще има голяма полза от мен, ако приеме да му служа, и от мен ще пожъне единствено добрите плодове, засети в Египет и в Европа.

Истината е, че не отговарям на някои от условията: не съм взел гимназиална диплома и съм сляп, но не мисля, че това е пречка. Липсата на първото условие няма да ми попречи, защото в Университета слушах предмети, по които взех изпити с най-високи оценки, а това са всички университетски дисциплини с изключение на чуждестранните литератури. Имах честта Управителният съвет да е доволен от мен и да бъда похвален от всички професори, което замества гимназиалната диплома и несъмнено многократно я превишава. Освен това съм се насочил към изучаването на френски и вече разбирам доста. Ще усвоя езика толкова, че да мога да постъпя във Френски университет след няколкомесечен престой там. В Университета продължавам да изучавам стара източна история, по която имам най-висока оценка, история на исляма, по която имам най-високата оценка, получавана

досега от студент в Университета, като за максимум не ми достига само една единица^[1]. Продължавам да изучавам древните семитски езици, по които също имам най-висока оценка. Досега никой студент в Египет не е имал такъв общ успех. С това не искам да се хваля, а да подчертая милостта, която Университетът ми оказва.

Колкото до второто условие — липсата на зрение, — то не ми попречи да слушам лекциите на професорите и да ги усвоя, както и не ми попречи да бъда студент и преподавател. И ако нещастieto ми е неоспорима присъда на аллаха, той ме възнагради и с добро. Аз моля Съвета да бъде великодушен — нека приеме нещастieto като препятствие, изпречено между мен и доброто, което искам за себе си и за Университета.

Наистина ако Университетът приеме тази ми молба, ще трябва да увеличи издръжката ми, за да мога да се обърна за помощ към някого, който да ме придружи във Франция. Но кълна се в своя живот, че ако го направи, няма да му навреди, а само ще докаже благородството му, чрез жертвата за човек, който се нуждае от съдействие и поддръжка. Готов съм след връщането си от Европа да възстановя на части от заплатата си изразходваното в повече за мен. Надявам се, че Университетът няма да ми откаже този милостив заем.

Обръщам се към вас, господине, и към Управителния съвет молбата ми да бъде приета.

С най-любезна и похвална благодарност към вас

Таха Хусейн,

студент в Египетския университет

Нашият човек връчи посланието си на Университетския съвет, но получи отказ, защото нямал гимназиална диплома поради нещастieto си и защото изпращането му в Европа щяло да коства на Университета допълнителни разходи, необходими за придружител. Отказът обаче не отслаби ни най-малко решимостта му, не разколеба желанието му. Написа ново послание до ректора на Университета.

Уважаеми господин Ректор на Египетския университет,

Обръщам се към вас и към Управителния съвет. Отправих молба до Университета да ми бъде позволено да замина за Европа като стипендиант. На последното си заседание Съветът е отхвърлил молбата ми, защото не е в съответствие със закона за стипендиите. Още преди да се обърна към вас, господине, и към Съвета, съвсем точно знаех, че молбата не е в съответствие със закона, но разчитах на едно изключение. Изложих желанието си да уча и стремежа си да служа на Университета. Благодарение на благосклонността на Университета към мен придобих преимущества, които ми дават известни предимства. Не възразявам срещу отказа на Съвета, който действа единствено съгласно закона, а законите не могат да провеждат в изпълнение дела, които отричат или осъждат. Независимо от това поставям повторно молбата си с желанието да бъде преразгледана. Предишния път тя бе отхвърлена по две причини:

Първо. Нямам гимназиална диплома, защото съм сляп, но Съветът е в течение на въпроса и не ми забрани да стана студент и преподавател. Нещо повече — самият Съвет ме прие за редовен студент да слушам лекции, да полагам изпити и да получа диплома. И ако природата ми пречи да изпитам насладите на живота, то не е редно Университетът да помага на природата да ме лиши от удоволствието да извлека полза от науката и да се ползувам от нея още повече, че Университет знае, че съм способен на това.

Второ. Необходимостта, в случай че ме изпрати, Университетът да плати за мен повече от полагаемото се за студент в Европа. Признавам, че Университетът има право да вземе под внимание подобно финансово съображение и — приемам основанието му — че не е длъжен да плаща за обслужването ми такава висока цена, защото не го заслужавам и защото Университетът не го намира за необходимо.

Ето защо имам честта отново да се обърна към Съвета. Не желая стипендия по-голяма от тази, която се дава на другите студенти. Аз поемам за своя сметка онова, което ми е нужно в повече. Дано всичко това допринесе Съветът да ме удостои с честта да приеме молбата ми, като има предвид огромното ми желание да следвам в чужбина и това, че поемайки този път, се нагърбвам със страдания и трудности.

Призовавам молбата ми да бъде приета и я подписвам с любезна и безкрайна благодарност.

5 март 1913

Таха Хусейн.

Новото послание затрудни Съвета, но той го отхвърли, както отхвърли и първото. Мотивировката беше, че не знае добре френски.

Съветът искаше да поднесе отказа във възможно най-благовидна форма и го представи като едно отлагане, докато младежът усвои френски. Разчитаха, че няма да успее — нещастieto и бедността щяха да му попречат. Това само увеличи решимостта и непоколебимостта на нашия човек. След няколко месеца написа трето послание до ректора на Университета:

До Негово превъзходителство Ректора на Египетския университет.

След като миналата година молбата ми беше отхвърлена, отново се обръщам към Ваше превъзходителство и Управителния съвет на Университета, изразявайки желанието си да замина като университетски стипендиант да изучавам философия или история в Европа. Управителният съвет отложи пътуването ми за тази година, за да усъвършенствувам френски език. Достигнах задоволителна степен и тази година ще положа изпит във факултета по литература за получаване на докторат. Моля Управителния съвет да благоволи да изпълни благородното си обещание към мен.

19 януари 1914

С благодарност: Таха Хусейн

Това беше известно предизвикателство към Съвета. Реши се обаче да изпратят младежа в Европа, ако защити докторска дисертация.

Той не искаше да отправя никакво предизвикателство. Просто се занимаваше упорито и подготви дисертацията си. Яви се на защитата и получи докторска степен. Но всичко това е дълъг разказ.

---

[1] По стобална система. — Б.пр. ↑

ТРИ ОПИТА

Пътят на младежа е свързан с трима приятели, всеки от които остави някаква следа в студентския му живот. Аз Занати и аз Зайят оказаха дълбоко влияние в живота му и след студентските години, когато стана професор и автор. С единия се запозна в Университета. Ходеше като него на лекции, но не беше от питомците на ал Азхар, а феслия. Имаше остър ум, изключителна проникателност, силна памет, беше много ученолюбив и освен това с нежна душа, мек глас, вълшебен разказвач. Сдружиха се на лекциите по семитски езици и благодарение на него можа напълно да се посвети на тези лекции, да им отдели специално внимание и да научи наизуст много от асирийските текстове. Другарите му от ал Азхар се плашеха и не желаеха да се обременяват, а приятелят му ги обичаше и беше запален по тях. Срещаха се на лекциите на професор Литман и той записваше всичко, каквото кажеше професорът, после го четеше на младежа и го учеха заедно. Нашият човек винаги ще си спомня деня на сбогуването с професор Литман. В края на годината студентите го отпразнуваха в един от новите каирски хотели. На тържеството присъствуваха и египетски професори, и изтоковеди. Студентите говориха с благодарност и възторг за преподавателя. Стана и приятелят му и благодари на професорите изтоковеди и специално на професор Литман. Но не говори нито на арабски, нито на някой европейски език, а на асирийски. Представете си възторга и задоволството на чуждестранните професори и ликуването на професор Литман от такъв успех — негов ученик, египтянин, произнася слово на този древен език, забравен във времето и използван само в някои църкви или в университетските аудитории между професорите и студентите.

След това младежът се среща много пъти с професор Литман в различни страни. Но само при два случая забеляза да е толкова щастлив: единият в Лайден, Холандия, когато, седнал сред колегите си, слушаше своя ученик да изнася доклад на конгреса на изтоковедите и не можа да удържи стичащите се по лицето му сълзи. И вторият — във

факултета по литература на Египетския университет, когато ученикът му беше в изпитната комисия за присъждане на степента магистър на госпожа Сухайр ал Калмауи^[1]. След нейната защита той гордо съобщи, че е безкрайно щастлив, защото е участвувал в обучението на тази девойка, която смята за своя внучка, тъй като е дъщеря на ученика му. После дълго говори, че е дядо в науката и има син и внучка.

Вторият приятел беше питомец на ал Азхар — ненавиждаше занятията, изпитваше дълбока антипатия към тях и не поддържаше връзки с шейховете; не се отнасяше почитателно и към Университета, не му обръщаше внимание, но го посещаваше. С него се запозна не в ал Азхар, не в Университета, а в кафенето „Египетски клуб“, близо до „ас сайид ал Хусайн“. Имаше странно поведение, шегуваше се със себе си и често предизвикваше хората да му се смеят.

Беше изостанал тъкмо с десет века. Малко се грижеше за облеклото си, за вида и външността си. Към всичко това се отнасяше с демонстративно пренебрежение. За разлика от другите, не обръщаше внимание на нищо. Цялото му внимание бе съсредоточено върху езика — занимаваше го чистотата на езика, преследваше чуждиците, запомняше и отбелязваше изключенията. Успоредно се увличаше по модерния живот и вкушаше от приятните му страни при случай, но не обичаше да се задълбочава в подробностите. Опитваше се да учи френски, ала не стигна по-далеч от „добро утро, добър вечер“ и едно късо изречение, което си разменят хората при среща. Омръзна му и се отказа. Задоволи се с приятните неща от съвременния живот, които вкушаше от време на време.

Бе дошъл от най-крайните райони на Горен Египет и запази произношението си почти непроменено. Със същото произношение казваше и онова френско изречение — това го разсмиваше, разсмиваше и околните.

Благодарение на този приятел прочете произведенията на Абу ал Аля, когато намисли да пише докторската си дисертация. Идваше в дома на улица „Ал джамамиз“ рано сутрин и седеше там чак до късна вечер. Какво ли само не му прочете от Абу ал Аля. Четеше му напевно-приятно. Младежът слушаше и учеше наизуст, наслаждаваше се на декламациите и припяването му. И досега, когато му четат поезията на Абу ал Аля, той не чува четеца, а гласа на онзи свой приятел, който напяваше стиховете с приятния си грубо-нежен тембър.

Не помни вече колко пъти прочетоха поезията и прозата на Абу ал Аля. Знае, че беше много пъти и всичко се запечата дълбоко и сигурно в съзнанието му. У него се затвърди убеждението, че именно животът на Абу ал Аля е животът, който той трябва да изживее, стига да намери пътя към него.

Един ден младежът констатира, че най-после е готов: приятелят му заряза всичко, за да пише, и той започна да диктува. Ако имаше нужда да се цитира нещо от произведенията на Абу ал Аля или господ знае какво от старите източници, приятелят му търсеше из текстовете и го преписваше. За няколко месеца всичко беше издиктувано, всичко беше записано и приятелят изчете дисертацията му напевно, с всички цитати от поезията и прозата, тъй както му бе изчел творчеството на Абу ал Аля. Младежът остана доволен и реши да предаде дисертацията в Университета. Но как да я предаде, като има само един-единствен екземпляр, а му искат пет.

Тук се появи третият приятел и пое всички грижи. Той също бе питомец на ал Азхар, но по-друг тип — много по-различен от всички, които познаваше от ал Азхар и от Университета. Изглеждаше добре, имаше привлекателен вид, беше елегантен, обръщаше извънредно голямо внимание на облеклото си, влагаше изисканост, държеше на съчетанието на цветовете. Имаше забележително приятен глас, от който бликаше жизнерадост; остроумен, беше любезен и донякъде разглезен. Баща му, великодушен старец, осигуряваше издръжката, щедро харчейки за сина си, но съблюдаваше и традициите. Синът се стремеше към по-лек живот, към радостите, разрешени от аллаха, тъй че парите от бащата не стигаха и той се постара да стане преподавател в Педагогическото училище, за да увеличи приходите си и да подобри удобствата си. Бащата знаеше всичко, но не му пречеше, напротив — усмихваше се и го насърчаваше: смяташе, че благото не вреди на младежа, ако е сериозен, работи, разчита на себе си, за да спечели пари и намира начин да ги спечели. Младежът и неговите другари гледаха на този приятел с възторг и снисхождение. Бяха във възторг от неговото благосъстояние и елегантност, а се отнасяха със снисхождение, защото не обичаше лекциите и не се задълбаваше в никаква наука. Но той умееше да съчетае всичко. Ходеше на лекции в ал Азхар, за да се подиграва на шейховете и търсачите на знания; ходеше на лекциите в Университета, за да се среща с връстниците си и

да има теми за разговори с колегите си египтяни и французи в Педагогическото училище. Присмиваше се на всички и на всичко, правеше шеги от всичко и с всички, гледаше на живота като на приятна шега, от която човек трябва да се възползува напълно.

Беше седемнадесет или осемнадесетгодишен, твърдеше, че никога няма да се ожени. В семейството му се подиграваха и присмиваха по този въпрос. Баща му казваше кротко и благожелателно: „Докато се ожениш, има още много време и доста трябва да се потрудиш.“

Изведнъж реши да се ожени и си науми, че семейството му не желало. Стана както поиска, защото с влизането си у дома се правеше на луд. Сред другарите си от ал Азхар и Университета беше напълно с ума си, а щом затвореше врата зад себе си в къщата им при „Сайид ал Хусайн“, се превръщаше в един луд човек. Още невлязъл, и съобщаваше на домашните си за пристигането си, извисявайки глас в една дума, с която ги стряскаше — „лудост“. После започваше да чупи всичко, което можеше, и да разбърква покъщнината, докато принуди близките си да го укротят насила. Продължаваше да бъде разумен сред другарите си и да лудее въщи, докато се ожени. Родил му се дете, а още нямаше двадесет години.

Един прекрасен ден пристигнал при приятелите си с искането някой да ознаменува в стихове раждането на дъщеря му, което станало същата сутрин. И тъй като не се намери нито един, той сам издекламира някакво свое стихотворение, което завършваше с датата на раждането на момиченцето. После покани всички на обяд, който сам приготвил, и от този ден ги хранеше у дома си. Винаги щом искаха да ги покани на обяд или вечеря, му се подмазваха със стихове, рядко хубави, по-често глуповати, но той винаги откликваше.

Веднъж до такава степен не можа да овладее смеха си, че приятелите му помислиха, че наистина е луд. Като се съвзе, им разказа, че като го видели по пътя от дома му до ал Азхар, също го сметнали за луд. Причината за смеха била, че събрал една хубава сумичка и си купил пръстен с диамант. Баща му видял пръстена и го попитал за цената, а той му отговорил, че струва четиридесет лири. Старецът подметнал подигравателно:

— Изпортиха се времената. Не бях виждал досега млад човек да носи на пръста си четиридесет чувала жито!

Като си представил как носи на един пръст огромното количество пшеница, се разсмял като луд.

Нашият човек се срещна с този приятел една вечер в „Египетски клуб“. Беше объркан и мислеше как ще предаде дисертацията си в Университета, като има само един-единствен екземпляр. Нямаше представа как може да напише останалите четири. Разбрал тревогите му, приятелят каза през смях:

— Успокой се! След няколко дена ще предадеш дисертацията си в Университета.

Отиде и купи машина за хектографиране, нае човек да препише дисертацията с мастило за машината, приготви необходимите екземпляри и ги предаде в Университета. Тъй младежът стана първият студент, защитил докторска дисертация в Египетския университет.

Радостните вести дойдоха с лятото. Денят на защита беше определен. Вечерта питомците на ал Азхар се стекоха в университета, наобиколиха приятеля си, всички го окуражаваха, вдъхваха му вяра и му рисуваха бъдещето, което го чака, с изключение на приятеля, който отпечата дисертацията. Само той го предупреждаваше, без да каже нищо насърчително. Предупреди го колко са строги в изпитната комисия; че този ден в Университета ще мине също като в ал Азхар; уверяваше го, че като го скъсат на втория изпит, няма да му поднесе макарони, тъй както той му беше поднесъл, когато го скъсаха в ал Азхар.

Този път обаче младежът не пропадна. Държа се достойно с професорите. Разискванията минаха. Той защити докторската степен.

Успешният изпит е записан в Университета със следния протокол:

В пет часа следобед, вторник, 5 май 1914 г. в Университета се събра Висшата изпитна комисия в състав професор Мухаммад ал Хадари — председател, и професорите Мухаммад ал Махди и Махмуд Фахми — преподаватели в Университета, и професорите Исмаил Рафит бек и Аляма Саляма — представители на Министерството на всеобщото просвещение, членове на

комисията за изпита на..., студент в Египетския университет. Заседанието се проведе при открити врати.

Обсъдена бе представената от студента дисертация върху История на Абу ал Аля ал Маари, както и отговорите по два предмета по избор — „Географската наука на арабите“ и „Религиозният дух на хариджитите“^[2]. Обсъждането продължи два часа и седем минути. След приключването на изпита комисията се оттегли да оцени студента и реши, че заслужава:

За дисертацията — много добър.

За „Географската наука на арабите“ — отличен.

За „Религиозният дух на хариджите“ — отличен.

В седем и половина часа резултатът бе обявен на публиката в изпитната зала.

5 май 1914

Председател на изпитната комисия:

Мухаммад ал Хадари

Огромното множество, изпълнило залата, посрещна съобщението със силни ръкопляскания. Стана Аляуи паша и обяви, че подарява като награда двадесет лири на първия студент, завършил Египетския университет. Последваха нови ръкопляскания. Множеството се разотиде. Няколко часа прекара с приятелите си в дома на аз Зайят. Разговорите се въртяха само около дисертацията, изпита и успеха на техния приятел.

Тази нощ не можа да заспи — радостта го разделяше от съня. Не знае друг път да е изпитал такова щастие — нито до този ден, нито след това. Не защото защити тази университетска степен, не защото беше първият, който го направи, не и заради тържеството, което му устрои, не заради толкова изписаното по вестниците за него и за успеха му, не заради двадесетте лири, които му даде като награда Аляуи паша и които бяха много повече от месечната издръжка, осигурявана от баща му с големи усилия, тежък труд и грижи, а заради нещо съвсем друго — едновременно далеч и близо до всичко това. Той беше приел едно предизвикателство към Университета — защити докторската си степен. Сега Университетът му дължеше пътуването до Франция и трябваше да изпълни обещанието си.

През месеците, които прекара в Египет, преди да прекоси морето, животът му беше безкраен сладък сън и въпреки това не беше лишен от напрегнати дни.

---

[1] Сухайр ал Калмауи (1911 г.) — ученичка на Таха Хусейн, писателка. — Б.пр. ↑

[2] Първата мюсюлманска секта, появила се през VII в. в резултат на борбата за халифска власт. — Б.пр. ↑

ПРОПАДНАЛАТА ФИЛОСОФИЯ

Няколко дни след успешния изпит повикаха нашия човек в Университета и му съобщиха, че има честта да бъде представен на негово височество хедива утре в пет, така че да се приготи за пътуване до Александрия на следващия ден по обед. Ще го представи негово превъзходителство Ахмад Шафик паша, който ще пътува за Александрия по същото време със същия влак.

Новината наистина го обърка. Тя криеше радост и гордост; криеше страх и уплаха. И колко смущение имаше в нея... Не беше малко за бедното сляпо момче от ал Азхар да се издигне толкова бързо, та да се срещне с коронована глава — че къде е той по отношение на коронованата глава и къде е коронованата глава в сравнение с него!

Какъв ли е пътят до Александрия? С кого ще пътува? Малкият черен слуга го придружава из каирските улици с толкова усилия и напрежение, как тогава ще го придружи до един далечен, непознат град някъде си на брега на морето?! Как ще го придружи до Двореца? Как ще влезе при принца? После в какъв вид ще влезе при принца? С тези ли вехти дрехи, които не харесва и с които не се чувства никак добре? Дори когато се показва пред себеподобните си, изпитва отвращение и срам. Или в други дрехи, подходящи за среща с принца. Но откъде да ги вземе? Какво ще направи след излизането от Двореца? Къде ще прекара нощта в непознатия град? Кой ще му плати пътуването? Има само няколко пиастъра — не повече от десетина, а и няма начин да поиска от брат си. Брат му никога не е знаел какво значи да имаш повече от една лира — с нея плаща заемите в началото на месеца.

Тези мисли го притесниха и го накараха да потърси отговор при секретаря на Университета — нали той му събщи щастливата вест. Секретарят усети смущението му и каза успокоително:

— Пътуването до Александрия ще бъде за сметка на Университета.

Усмихна се горчиво. Успя само да благодари и си отиде.

Вечерта го видяха в „Египетския клуб“ доволен и щастлив. Смееше се с цяло гърло. Срещна приятеля си, онзи — женения, който носеше на пръста си четиридесет чувала жито. Срещна го, но не му поиска нищо, само му съобщи, че утре сутринта ще пътува с Шафик паша, за да го представят на принца. Приятелят му каза весело:

— Ще ти бъда другар в пътуването. Нека твоето момче почива. Много го измори тези дни.

Замълча за миг, като че ли нещо размишляваше — младежът почувствува, нищо че не виждаше, че приятелят му го разглежда изпитателно. После наруши мълчанието.

— Нали Аляуи паша обяви, че ти подарява двадесет лири?

— Да.

— Хайде с мене! Трябват ти дрехи, с които да се явиш пред принца.

— Какви дрехи?

— Тръгвай, не се безпокой.

Отидоха и купиха палто, едно от онези, които питомците на ал Азхар наричаха „какула“. Едва-що го облече, загърна и закопча, и се почувствува друг човек, сякаш излезе от един стадий на живота си и влезе в нов.

Не искаше да напусне Кайро, без да се срещне с професор Лутфи ас Сайид. На другата сутрин рано-рано се отправи към него. Професорът го посрещна сърдечно, прегърна го и го целуна:

— На добър час, приятелю! Помни, че си в началото на пътя!

И ето го във влака за Александрия, в първа класа — досега нямаше представа как изглежда — седи между своя приятел и Шафик паша, началник на канцеларията на хедива. Разговарят на най-различни теми. Шафик паша им разказва за студентския си живот, когато изучавал политически науки в Париж и Лозана. Нашият човек слуша и си представя как след известно време отива на лекции в Сорбоната, а пред него възникват трудности, които нямат нищо общо с трудностите по време на учението му в ал Азхар или в Египетския университет.

Влакът пристига в Александрия. Потегли към Двореца заедно с двамата си придружители в една огромна кола, която чакаше Шафик паша на гарата. Мрази се, мрази и този разкош, който му е непознат, и

в същото време смутено-объркан си мисли какво ли ще чуе от принца, какво ли ще му каже.

Влезе при принца. Той го посрещна, сякаш е от привилегированите мъже, каквито имаше в Университета. И ето, този човек го посреща великодушно с изключителна церемониалност, хваща го за ръка, настанява го на дивана и сам сяда до него. Поздравява го с постижението и му пожелава всичко най-хубаво и нови успехи в бъдеще. После го пита какво иска да прави, след като вече има такава степен.

— Ще се опитам да замина за Франция, за да уча философия и история.

— Само не философия! Тя поврежда умовете — възкликна принцът.

По лицето на младежа се изписа несъгласие. Но принцът продължи:

— Тя поврежда не само ума, но и вкуса. Преди години посетих Париж. Посрещнаха ме египетските студенти. Всички бяха гологлави — държаха шапки в ръце, с изключение на един, също гологлав, но държеше в ръката си фес. Попитах какъв е този младеж. Отговориха ми, че това е Мансур Фахми^[1], учи философия. И разбрах, че философията е повредила и ума, и вкуса му. Който носи фес, не го сваля от главата си и не го държи в ръка, когато среща хедива, на такова място се сваля само шапка. Но нашият приятел учеше философия. — И избухна в продължителен смях.

Младежът се замисли.

Хедивът спря да се смее и слагайки ръка на коляното му, каза:

— Ще заминеш за Франция, но няма да учиш философия, а история. Това е голяма наука.

Отдалечи се и заговори с Шафик паша на турски. След няколко минути Шафик паша отведе младежа до вратата, където го чакаше приятелят му.

Шафик паша се сбогува и се върна при принца. Двамата приятели се изнизаха от Двореца, никой не им обърна внимание, никой не се заинтересува от тях, никаква кола не ги чакаше и те продължиха по пътя. Разказа на приятеля си какво му е казал принцът. Приятелят се засмя:

— Хайде към телеграфа, да съобщим в Университета, че срещата е свършила. После ще видим какво да правим.

— Утре ще съобщим в Университета, като се върнем.

— Трай, глупако — прекъсна го приятелят му. — Тази телеграма има по-голямо значение от самата среща. Членовете на Управителния съвет ще я прочетат ще престанат да се колебаят дали да те изпратят във Франция, или не.

Отидоха до телеграфа. Приятелят написа една телеграма, в която младежът няма пръст, само му бе прочетена, и то когато излязоха от пощата:

До господин секретаря на Египетския университет.
Кайро

Прекарахме четвърт час с Негово височество, който оказа кралска вежливост и благосклонност към Университета и нас, за което горещо му благодарихме и възхвалихме.

Таха Хусейн

Двамата приятели прекараха приятни часове в Александрия. Бродиха по морския бряг, говориха си за най-различни неща — малко беше сериозното, повече се шегуваха. Младежът откри неизвестни качества у своя приятел — оказа се голям чревоугодник. Не можеше да види нещо за ядене и да не си купи. Най-удивителното е, че на вечеря яде, като че ли не е хапвал нищо.

Отседнаха в един хотел, в чието име приятелят му видя добро предзнаменование:

— Хубав знак. Ще заминеш за Франция. Хотелът носи нейното име и е свързан с нея.

Още преди Кайро приятелят му напомни:

— Ако Аляуи паша ти даде наградата, не забравяй, че ми дължиш шест лири и се погрижи да не ми ги бавиш.

Получаването на наградата беше много по-тежка работа от срещата с принца. Аляуи паша покани нашия човек на вечеря заедно с професорите от изпитната комисия. Младежът седна на масата, ала не опита нищо. Естествено много се притесняваше, беше скован от страх

и това развали всичко. Не знаеше какво да прави — сложиха пред него прибори за хранене и преди да ги е докоснал, изпадна в паника. Какво да прави с лъжицата, какво да прави с вилицата и ножа, как да се справи с тях?! Не беше ли по-добре да си седи тихо и мирно на мястото, без да се излага на подигравки и състрадание?!

Седеше си тихо, мирно и мълчаливо, не помръдна ни ръка, ни език.

Професорите започнаха да се хранят без никакво стеснение, без никакво притеснение, без никакво колебание, без да обръщат внимание на младежа, седнал между тях като статуя, свит на две, вцепенен — срамуваше се да шукне с ръка или с език. Беше се покорил на мълчанието и вцепенението си. Само бързаше да минат часовете, мечтаеше си за свободата, когато щяха да го върнат при малкия му чер слуга. Единствено Аляуи паша настояваше да опита това или онова и когато вече се отчая, каза тъжно:

— Дано като се прибереш, прислужникът ти даде да вечеряш.

Всички станаха от масата и поведоха разговор. В някои теми се включваше и младежът. По едно време Аляуи паша стана, завъртя ключа на шкафа и издърпа едно чекмедже, после го заключи отново. Приблужи се до младежа и мушна дискретно в ръката му някаква хартийка, която го накара да се изпоти — разбра, че е чекът, заради който го покани на вечеря, за да му го даде.

Върна дълга си, възнагради прислугата на Университета, както Аляуи паша бе възнаградил него, и му останаха девет лири, които брат му нападна, тъй че свърши всичко.

Младежът не забрави правото си: Университетът му бе поставил като условие за заминаването докторската степен. Той я получи и сега Университетът трябваше да изпълни обещанието си. И написа следната молба:

До Негова милост Ректора на Египетския университет

Преди известно време подадох молба до Университета да ме изпрати в Европа, за да изучавам история и философия. Беше ми заръчано да науча френски. Молбата ми бе приета и нейното изпълнение зависеше от

това, да взема докторат. Тъй като, слава богу, направих всичко, сега остава Управителният съвет да определи датата на пътуването и Университетът да ми извести, за да се подготвя.

Обръщам се към Ваша милост да бъдете добри да приемете молбата ми. С благодарност

18 май 1914 г.

Таха Хусейн

Университетът изпълни обещанието си. Решиха да го включат към стипендиантите за Париж и му изпратиха следното съобщение:

Уважаеми господин докторе,

Управителният съвет разгледа подадената от вас молба от 18 май 1914 г. и реши да ви изпрати в Университета в Париж да изучавате история. Пътуването Ви ще стане през първата седмица на м. август.

Уведомяваме ви за решението.

С горещ поздрав:

Ректорът на Египетския университет

Тъй се сбъдна щастливата мечта, която години наред си правеше шеги с него, а душата му — с нея. Най-после стана стипендиант на Университета. Реши да пресече морето с парахода „Лукс“ на осми август. Замина за Горен Египет при семейството си, за да се сбогува с родителите си. Прекара няколко седмици с близките си, които бяха трогателни. Баща му се радваше безкрайно, че синът му ще замине за Европа; радваше се безмерно, че е получил и докторска степен в Университета.

Споделяше го с близките, споделяше го с хората и непрекъснато повтаряше: „Аллах си знае работата. Това е най-слабият ми син, а ми беше най-малко бреме и ми струва най-малко. Провървя му тъй, както не провървя на никой от братята му, които са и по-силни, и не са слепи, и ми изхарчиха каквото имах и каквото нямах. Вестниците не писаха за нито един от тях, хедивът не прие нито един от тях. Никога не ми е

минавало през ума, че някой от синовете ми ще замине за Европа като синовете на богатите. Най-много, което си мечтаех за този ми син, беше да седне до някоя от колоните на ал Азхар и да изнася урок пред няколко ученици. А ето, сега той заминава за Париж, за който само чуваме какви ли не чудеса!“

Майка му се радваше за успеха, но радостта ѝ беше примесена с горчивина и мъка. Мислеше за сина си и за изпитанията, които ще срещне в чуждата страна, за усилията, които трябва да положи, за трудностите, които трябва да понесе. Щом видеше радостта на бащата и сина, я налягаха тежки мисли — често криеше сълзите си, за да не помрачава радостта на семейството.

Един ден младежът пристигна в Кайро, за да се приготви за далечното пътуване. Но едва започна, и радостта му премина в тъга, веселието — в болка и мъка. Обявиха войната. Университетът изтегли студентите си от Европа и прекрати изпращането на нови. Беше принуден да чака. Да чака какво? И колко щеше да продължи това чакане? Кратко или дълго?

---

[1] Голяма фигура в Египетското възраждане. Още през 1894 г. поставя въпроса за женската еманципация. — Б.пр. ↑

УНИВЕРСИТЕТСКИ ПРОФЕСОР ЗА ПЕТ ЛИРИ

... Ужасно тревожни бяха дългите гнетящи дни, които нашият човек преживя в Кайро, след като войната му попречи да отплава. Жестокият удар го изнерви и прогони съня му. Изпитваше облекчение единствено при сипването на утрото и пробуждането на птиците. След безсънната нощ го обхващаше прекомерно напрежение, което преминаваше в тягостно мъчение. Мислите му блуждаеха, тревожната му душа съзнаваше, че се изскубна от тежкото минало и че сега пред него стои неясно, безизходно бъдеще — недоумяваше как ще се измъкне към щастието или злополучието, което му е отредено.

През тези дни душата и сърцето му бяха празни: нямаше цел, към която да се стреми, нищо не го влечеше. Осъмваше без работа, с която да запълни белия ден, замръкваше смазан от безделието. Не чувствуваше ни умора, ни напрежение, когато сънят се примъкваше към него. Виждаше се прехвърлил вече двадесетте, а все още разчита на баща си, затруднен от разходите по двамата си сина, и на брат си, който бе принуден да работи в Ислямското благотворително дружество в очакване да тръгне с пот на чело по своя път. А това щеше да стане едва като го назначат за шариатски съдия. През тези дни нашият човек се ядосваше, че води скучен живот, познанията му за Абу ал Аля го ядосваха още повече. Тревожеше се за живота си, ругаеше бездънния мрак... Един прекрасен ден спря да ругае, притеснен от разкаяние, че е избързал да се откъсне от ал Азхар и шейховете, които му попречиха да вземе висша степен — онази, с която си правеше лоши шеги и от която се отказа, след като я изостави и не се опита повече да се върне към нея.

Най-често си повтаряше горчиво:

„Ако бях взел тази степен, щях да имам работа, с която да осъмвам и с която да си изкарвам хляба, а след като се нагърбих с този презрян живот, виждам, че хората са имали право да се разтоварват от тежестите и да облекчават бремето си.“

Най-непонятното е, че сам си измисли този презрян, горчив живот. Нито у баща му, нито у брат му се долавяше поне част от мъката, притеснението и отчаянието, които изпитваше; не забелязваше някой от тях да се тревожи от грижите или вниманието към него. Връзката му със семейството не се промени. Вкъщи, както и в Кайро сред приятелите си, заемаше същото място; той беше този, който се притесняваше, че нещата продължават постарому и животът тече по същия начин, без каквито и да било промени.

Но защо тогава се беше трудил, страдал, понасял такива трудности да учи и да държи изпити, да постига такива успехи? За какво бяха толкова признания и толкова почит? За какво бяха сладките мечти и големите надежди? Да не би всичко да е било само средство, за да води този презрян живот, и в крайна сметка да се превърне в бремене за близките му — откъдето и да погледне — от него няма никаква полза.

Размишляваше върху това, обречен да стои самотен през деня и нощта. Ала въпреки всичко на никого не показваше колко е притеснен, разтревожен и отчаян. Срещаше се с хората както обикновено — усмихвайки се на тях и на живота, разговаряше на различни теми, сякаш не беше отчаян, нещастен и тъжен.

Един ден му хрумна идея, която можеше да го извади от отчаянието и да го тласне ако не към надеждата, то поне към опита за надежда. Какво му пречи да преподава в Университета, след като сам беше учил там? Да отива там като професор, както е ходил като студент. Да се свърже с Университета, както би се свързал с ал Азхар, ако беше защитил научната степен там. Не иска заплата от Университета. Не иска да бъде бремене, защото Университетът не е богат, нито се нуждае от него. Исква само да отвлече мисълта си и хората да почувствуват, че може да бъде полезен и на себе си, и на тях, че животът му на този свят не е напразен, не е безсмислен. Написа до ректора на Университета следното:

До Негова милост Ректора на Египетския университет

Войната забави пътуването ми до Париж, където според решението на Управителния съвет трябваше да се

присъединя към студентите-стипендианти. Завърших Университета и получих специалност, но съм принуден да остана в Египет до завършването на войната. Желая тази година да преподавам без заплата история на арабската литература в Университета. Смятам, че с божията помощ и с придобитото благодарение на Университета мога да бъда полезен на студентите и на себе си. Животът ми даде немалко познания по литература и по история на литературата. Ако това предложение се възприеме от Управителния съвет, моля за благоволението да бъда определен за преподавател по този предмет до завършването на войната.

Много благодаря

Представи това тщеславно писмо на Университетския съвет на 16 септември същата година. Молбата му беше приета, но предложението му да работи безплатно — отхвърлено. Аляуи паша се погрижи за две неща: да благодарят на младежа за готовността да поеме тези лекции и да му определят заплата, която да съответствува на положението му и на възможностите на Университета.

Аляуи паша се зае лично да определи заплата. Първо му предложи тя да бъде в зависимост от посещението на студентите. Университетът ще наложи на студентите, които посещават неговите лекции, малка такса и ще плаща на младия професор събраната сума. Аляуи паша уверяваше нашия човек, че някои университети в Германия постъпват точно така с начинаещите професори. Но младежът отклони предложението, тъй като това значеше да се чувства пряко задължен на своите студенти за препитанието си с получените средства в края на месеца.

Тогава Аляуи паша отсече:

— Университетът ще ти плаща по пет лири месечно. Това е повече, отколкото би ти дал ал Азхар, ако беше станал преподавател там.

Разговорът беше унизителен за младежа и той не отговори нищо на Аляуи паша, тръгна си с нажалено сърце, опечален и посърнал, но и малко нещо доволен — вече имаше работа, която да поглъща времето и

усилията му. Не беше малко да казват, че е професор в Университета. Залови се да подготви лекциите си по история на литературата. Реши първата година да чете лекции по история на андалуската литература^[1]. Тя му даваше възможност да бъде облъхнат от „приятни повеи“, а и имаше книги за арабската литература в Андалусия. И той се забрави — и себе си, и хората. Не можеше да забрави само пътуването до Париж и войната, която му пречеше да заминее. Как можеше да забрави войната и ужасните съобщения, с които осъмваше и замръкваше всеки ден?

Потъна в андалуската литература, четеше с приятеля си, онзи, с когото чете Абу ал Аля, или със слугата си, ако приятеля му го нямаше. Най-после го повикаха от Университета и едно ранно утро той се упъти бързо натам. Срещна Аляуи паша усмихнат и приветлив, който му съобщи, че след няколко дена заминава за Франция. Боевете поутихнали, немците били разбити пред Париж и френските представители в Египет съобщили спешно на правителствените и университетските власти да върнат студентите си във френските университети.

От този ден се залови с приготвянето си за пътуването, отново изпълнило живота му със сладки мечти и големи надежди. В определения ден напусна Кайро с брат си — щяха да пътуват заедно и да живеят заедно във Франция, където той ще завърши образованието си, а брат му ще облекчава живота му в далечната и чужда страна. Университетът отказа да поеме каквато и да е част от разходите на придружителя. Двамата трябваше да живеят от една стипендия, колкото и оскъдна да беше тя. Семейството се съгласи, макар и нередовно, от време на време да помага с малко пари.

На 14 ноември отплава от Александрия. С него беше брат му и двама студенти-стипендианти, които имаха много голямо значение за живота му във Франция.

Единият, вече над четиридесетте, беше наистина със странно поведение. Имаше гимназиална диплома, работеше като чиновник и беше постъпил в едно френско училище по право. Ходил и в канцеларията, и в училището по право, докато взел лиценциат от Парижкия университет. Заплатата му беше оскъдна, но знаеше как да се оправи, а му бяха дали и стипендия. Всяка година пътуваше до Париж, за да държи изпити. След като завършил образованието си,

проявил желание да вземе по-висока степен. Беше се свързал с Аляуи паша и му разказал историята си — направила му впечатление и преценил, че сигурно силно обича науката и е пристрастен към нея, щом продължава да пести от насъщния си с толкова упорство само и само да получи научната степен. Аляуи паша го включил в групата на университетските стипендианти, за да продължи да учи право, докато защити докторска дисертация. Не се повлиял от възрастта му и не го подложил на никакъв изпит или нещо подобно.

Другият прехвърляше тридесетте. Беше завършил Педагогическото училище. Явил се на конкурс в Университета и го спечелил. Изпратили го във Франция, за да специализира арабска литература. Прекарал там дълги години и когато обявили войната, се върнал в Египет. След стихването на първите боеве отново отиваше във Франция. И тъй, благодарение на тези двама другари младежът и брат му не почувствуваха никакво безпокойство по време на пътуването. А пътуването не беше никак спокойно — напротив — напрегнато, дори до известна степен — опасно.

Групата избра за пътуването един евтин, жалък, беден кораб. Изборът беше въпрос на икономия. Казваше се „Исбахан“. Въпреки мизерията и бедността беше безгрижен кораб — обичаше да танцува. Танцуваше отлично върху вълните и не обръщаше никакво внимание какво наказание представлява за пасажерите тази му страст към танците и игрите. Корабът беше по-скоро бавен, нежели бърз. Предпочиташе търпението пред скоростта. Един кораб пресича морето от Александрия до Марсилия за четири дни. Но от обич към морето „Исбахан“ го пресече за осем. Качи се на „Исбахан“ омотан в джубе и кафтан. Чу камбаната да известява, че отпътуването приближава, още преди да беше стигнал до каютата си във втора класа, и веднага съблече джубето и кафтана си, свали чалмата и облече европейските дрехи... Преобличането го отвлече от отплаването на кораба. В началото се понесоха спокойно по пътя, който впоследствие стана безкрайно бурен. И така, с настъпването на вечерта, отдалечавайки се от Египет, той беше тласнат към една авантюра, чието начало знаеше, ала произшествията, които щяха да последват, бяха още неизвестни.

Всъщност не мислеше нито за случките, нито за бедите, ни за началото, ни за края на авантюрата. Непрекъснато беше зает с новото си облекло, после — с вълненията на кораба, които не го оставиха до

края на пътуването до Марсилия една вечер след осем дълги, изпълнени със страх, ужас и притеснение дни.

От качването на кораба до слизането не излезе от каютата. Не ходеше в столовата. А и как да отиде, като не можеше да се движи из кораба, който въобще не се успокои. Не знаеше как да седи на масата за хранене, не можеше да си служи добре с приборите, а не биваше да яде пред пасажерите европейци с ръце, както правеше в Египет. Следователно трябваше да се храни в каютата. Другарите му се договориха с един прислужник от кораба да му носи обед и вечерята. Уредиха всичко, за да се отърват от необходимостта да му помагат. Прислужникът му носеше храната в определеното време, слагаше я пред него, излизаше и затваряше вратата зад себе си. След известно време се връщаше да прибере чиниите и неизменно през тъжен смях казваше едно и също изречение, без да промени дори една буква. Запомни го за цял живот: „О, колко малко ядеш!“

Една нощ пасажерите се събудиха, обхванати от страх — изведнъж корабът бе започнал да се люлее ужасно силно, отвсякъде се разнасяха викове. Корабът спря внезапно. Вятърът започна да фучи, вълните забучаха, чува се женски гласове. Пасажерите научиха, че двигателят на кораба е повреден, и вече никой не се съмняваше, че опасността е близо.

Докато навън пасажерите се тресяха от страх и ужас, приятелят от Педагогическото училище — Педагогическия — се бръснеше. Като свърши, той облече дневните си дрехи, както обикновено преди излизане от каютата, приближи се до младежа и започна да се смее престорено, засилвайки още повече ужаса. Видя го, че лежи по гръб, и попита през смях:

— Така ли ще посрещнеш края?

— Какво искаш да направя?

— Аз пък не искам да посрещна смъртта по долна риза. Обръснах се и се облякох, за да потъна достойно и хората да не ми се смеят.

Избухна в отчаян смях и затананика нещо от поемата „Мантията“, както обичат да си пеят някои пътешественици:

Ще си спомниш ли ти за съседа с изпраните дрехи,

щом сълзите ти бликнат и смесят се с кръв...

Посред суматохата хората се успокоиха, защото се разбра, че на кораба има инженери и работници, които могат да поправят двигателя, и че ще потеглят отново след няколко часа. Много бързо ужасът се превърна в смях, игри и веселие.

Корабът тръгна, успокои се — вече не се люлееше, вълните стихнаха, не се пенеха. Корабът следваше пътя си спокойно, без да бърза, сякаш се вразуми. Същата вечер стигна Марсилия. Нашият човек се смъкна по стълбата, без да се препъва в джубето и кафтана, ала душата му се препъваше в новия живот, който срещна лице в лице, без да знае как да се отнесе към него, как да поеме бремето му, как да се провере през трудностите му.

Дружината пристигна в Монпелие, където Университетът им бе разпоредил да учат през тази година и да не отиват в Париж, докато не ги извикат. Пристигнаха през нощта, без да имат представа за каквото и да било. Но техният другар, онзи над четиридесетте, преживял и радост, и скръб — както се изразяваше, — се определи за водач по силата на възрастта и ги поведе към някакъв евтин, жалък като кораба хотел. С настаняването в хотела зъбите им затракаха от студ. Педагогическия започна да се смее:

*Дори муцуна кучешка лицето ти да стан,
търпението свое пази зарад Султан!*

Султан беше името на приятеля, който ги доведе в хотела, а необходимостта от рима премахна „е“-то. Колко ли букви са отпаднали заради необходимостта от рима?!

---

[1] Литературата на „арабска“ Испания (Андалусия) от VIII до XV в., създадена от арабските завоеватели заедно с берберите и арабизираното местно вестготско население. — Б.пр. ↑

11

В ПАРИЖ

Посрещна живота си в Монпелие безкрайно щастлив, безкрайно доволен. Вече беше загубил надежда, че мечтата му ще се сбъдне някога.

Престана да мисли за нещастната си младост, която прекара в сноване между ал Азхар и Хуш Ата. Душата му страдаше в ал Азхар, а тялото и душата му страдаха в Хуш Ата. Материален живот — притеснен и труден, колкото е възможно да бъде притеснен и труден; духовен живот — безплоден и беден, колкото въобще е възможно да бъде безплоден и беден; душата му — погубена между трудностите на материалния живот и бедността на духовния. Сравняваше онзи живот с новия, този във френския град, където не чувствуваше нито глад, нито лишение. Най-много харесваше закуската — лека и необременяваща, а не тежка и груба. Трябваше ли да се нахрани на обед или вечеря, намираще най-различни и разнообразни ястия — това го караше да си спомня времето, когато сутрин и вечер топеше хляб в онзи чер мед, когато понякога предпочиташе да се отказва от храната или да замества противната сладост на меда с нещо друго, а нямаше нищо освен грубата храна на питомците от ал Азхар през онези дни. Ако искаше да я разнообрази, се спасяваше с балилата сутрин и намокрените смокини вечер или в ранно утро. Къде е онази груба храна в сравнение с претенциозната, фина храна, която прислужниците или собствениците на хотели му предлагат на обед и на вечеря, без да се скъпят, без той да се притеснява, при това повече, отколкото може да изяде.

Ходеше в университета и слушаше колкото аллаху бе угодно лекции по литература, история, френски. Не чу ни една лекция, без да почувствува, че научава неща, които не е знаел, че е прибавил към старите си знания нови. Въпреки немного добрия му френски не срещаше големи затруднения и не му струваше много усилия да разбира достатъчно добре лекциите на професорите. Сравняваше новия си живот със стария и преценяваше огромната разлика —

струваше му се, че е един от най-щастливите хора, че има голям късмет с успеха и благополучието. При това не беше никак лесно с издръжката — трябваше да мисли как да раздели стипендията от дванадесет лири и за себе си, и за брат си. Удаваше му се без притеснения и трудности. Животът във Франция през онези дни беше лек и достъпен. Даваше възможност на двама чуждестранни младежи, каквито бяха те, да живеят добре с нищожната стипендия, особено ако се сравнява с това колко тежък и пълен с лишения беше животът им в Египет.

Скоро се замисли — не е пресякъл морето, за да снове между хотела и университета, а е дошъл в тази чужда страна да учи, да се усъвършенствува, да си взема успешно изпитите и да получи университетска степен, която никой от сънародниците му още не е получавал. Трябваше да вземе лиценциат, но в онези дни беше необходимо студентът да знае добре два езика, а той още не ги знаеше както трябва — френски, на който се четяха лекциите — с него вече се оправяше — и един класически, — латински. Само беше чувал за него, но не беше го изучавал и нямаше представа как ще го изучава.

С френския напредваше, започна да учи и латински. Заинтересува се за частен учител и обясни какво иска. Другарите му започнаха да търсят подходящ, на им казаха, че тъй като техният приятел е сляп, трябва да усвои писмеността на слепите, за да може да разчита на себе си и да учи това, което иска.

В едно училище за слепи имало някакъв сляп преподавател, който може би знаел от какво се нуждае техният приятел. Веднага отидоха там. Преподавателят гарантира, че ще го научи да чете и пише на френски и латински. Поиска съвсем нищожна такса, но тя се оказа тежка за двамата братя, които живееха с една стипендия.

Въпреки трудностите младежът се съгласи да плаща таксата. Писа до Университета за помощ — не се поскъпиха и му изпратиха въпросната такса.

Започна да се учи да чете текст с изпъкнали букви и скоро усвои добре писмеността, но когато се опита да се възползува от нея, не се получи нищо. Необходимите му книги не бяха отпечатани по този начин, а отпечатаните го притесняваха силно още щом ги вземеше и ужасно го отвращаваха. Беше свикнал да възприема науката чрез ушите, а не чрез пръстите. Беше му много трудно да следи тези

изпъкналости, докато състави някоя дума, после изречения, които да схване, разбере и осъзнае. Стори му се безкрайно трудно, безкрайно скучно и жестоко. Мислеше, че това, което може да научи за кратко време, слушайки, изисква много повече време, много по-скучно и тежко е да го научи чрез пръстите си. Отказа се от тази писменост, отказа се да чете с пръсти освен по латински. Изучаваше го търпеливо и бавно. Този начин на четене и писане беше подходящ за началното изучаване, съответствуваше на необходимостта да не бърза, да проявява търпение.

И въпреки това, макар и съвсем малко напреднал в латинския, се отегчи да чете с пръсти, предпочиташе да слуша, вместо да пипа буквите. Трябваше му четец — да му чете това, което иска, на латински и френски; имаше нужда от преподавателя, който го учеше на двата езика, но се срамуваше да помоли Университета за нова помощ. Ограничаваше се до крайност, жестоко, живееше притеснено, сурово и въпреки това по-добре, отколкото в Египет.

* * *

Макар и трудни, изпълнени с лишения, дните минаваха. Макар трудно и сурово, братята живееха добре — добре се оправяха финансово. Скоро обаче се явиха разногласия, които се задълбочаваха, докато се превърнаха в безкраен спор и постоянно мъчение, което ги накара да се разделят. Заживяха в различни квартири и се срещаха само от време на време, но това увеличи разходите. Не беше същото, както докато живееха в една стая и се хранеха на една маса.

Животът на двамата братя, чужди един другиму, стана по-тежък, но те не можаха да проявят повече търпение, нито пък да се откажат от сериозното намерение да учат и придобиват знания. Младежът не беше недоволен от живота в това отношение, нито в което и да е друго — беше смесица от строга сериозност и весел смях. Тези две страни се преплитаха в живота му — нито сладък, нито горчив. Ако сутрин беше горчив, в края на деня ставаше сладък — срещаше се с другарите си, слушаше техните разкази, намесваше се, за да отсъди, когато излагаха проблемите си. Колко много проблеми имаха те! — и най-често с любовта и сърдечните работи.

Как искаш млади египтяни да живеят във Франция, да ходят по кафенета, клубове и разни забави, без да се пошегуват с любовта или тя да не се пошегува с тях, без тези любовни шеги да не ги нараняват от време на време. Кой може да попречи на двама приятели да флиртуват едновременно с една девойка, а после и двамата да не търсят начин да се срещат с нея. Ако успеят — всеки иска да я спечели. Скоро между тях се появява съперничеството, враждата, кавгите, после — раздялата. Който е спечелил девойката, е станал враг на приятеля си, чиито предположения не са се оправдали. Надеждата го е излъгала и той не се е домогнал до благосклонността и съгласието на красавицата, както би желал. Не минава много време и кавгата между двамата приятели излиза от любовната сфера и минава в други сфери на живота, в които по-рано са си помагали или са действували заедно. И без да е компетентен, без да знае как, нашият човек се превърна в съдия по любовните въпроси на другарите си. Заемеше ли се с нещо подобно, нали беше съп, нищо не можеше да разбере добре, докато не му го обясняха ясно. Неспособен да види лицата на красавиците, той не знаеше как да разговаря с тях и с какви средства да постигне резултат. Отиваше в университета сутрин, вечер се връщаше къщи и не излизаше до другия ден. Вечерта приятелите наминаваха при него, караха се пред него и го правеха свой арбитър. Някога ги помиряваше, друг път отсъждаше кой има право.

Но още преди да се спусне нощта, всички го напускаха. Оставаше сам с горчивата си самота, която не може да се опише. Седеше в стаята си сам, развличаше се с много и различни мисли — някои приятни, други неприятни; някои вдъхваха надежда, други — изпълваха сърцето му с отчаяние и униние.

Седеше си така в стаята и се забавляваше с мислите си — никой не питаше за него, никой не наминаваше при него. Тази жестока, абсолютна самота му напомняше за самотата в стаята на Хуш Ата, където единствен гласът на мълчанието или понякога шумоленето на разни насекоми му правеха компания.

Това безкрайно мъчение прогонваше съня и единствено безсънието му ставаше съюзник. Излизаше от това състояние само ако някой почука на вратата му късно след полунощ. И ако някой от другарите му влезе, безмерно щастлив, той се залавя за младежките му преживявания — онзи не иска да си легне, докато не разкаже на

приятеля си за тях. Когато разказът свършеше и го оставеха сам, тъгата и притеснението стигаха до краен предел и така, без да вкуси от съня, прекарваше цялата нощ. Следващият ден минаваше вяло — нито умът, нито тялото му се чувствуваха добре.

Въпреки това, въпреки ограничените финансови възможности, въпреки големите трудности, с които се сблъскваше на лекциите в старанието си да научи повече, беше доволен от живота си — много доволен и спокоен. Не искаше нищо други — само да може да стигне до това, което му е отредено. Беше сигурен, че ще получи от живота, което иска: ще изучи добре френски, вече го знае добре — езикът му се развърза без никакви трудности; ще изучи латински и ще се подготви за изпитите. Кой знае? Може би ще бъде първият египетски студент, който един ден ще вземе лиценциат по литература!

Живееше някак си този сладко-горчив, жестоко-нежен живот. Понякога го обичаше до полуда, друг път се чувствуваше смазан до полуда. Един прекрасен пролетен ден животът можеше изведнъж да му се усмихне с усмивка, която да промени изцяло всичко.

Може би ще забрави самотата, ще излезе от пустошта, в която попада с настъпването на нощта. Нима самотата и пустошта можеха да намерят път към душата му, нима мъчителните мисли можеха да го обземат и да го лишават от сън, щом у него звучи онзи мек, приятен глас, който разпръсква доброта и нежност и му чете текстове от старата френска литература?!

* * *

Царство му небесно на Абу ал Аля, но той скова душата на младежа и го отврати от живота, отчая го, че ще открие доброто, внуши му, че целият живот е усилие, трудности, бreme. И ето че този глас прогони от младата душа зловещия мрак, отчаянието и униението, които хвърли в нея Абу ал Аля, сякаш слънцето, появило се един пролетен ден, се издигна над града, покрит с гъсти буреносни облаци, всяващи страдание и ужас.

Целият град се превърна в сияние и светлина. Един ден слуша гласът да му чете стихове от Расин. Почувствува, че се сътворява нещо

ново; от мига, когато чу този глас, отчаянието вече не можеше да намери път към душата му.

Не знаеше, че любовта му към живота започна едва в онзи ден, на 18 май.

Не знаеше, че започва наистина да извлича полза от посещението в Университета и четенето на книги едва в онзи ден, когато с настъпването на лятото го срещна нежният, добър, мек глас.

Гласът го съпътствуваше постоянно. Едва-що останал сам — било през нощта, било през деня, и го чуваше. Чуваше го да му чете някаква книга с онзи звук, който се устремяваше към сърцето му и го изпълваше с доволство, блаженство и радост.

Това безкрайно щастие беше прекъснато, когато една сутрин Педагогическия дойде с мрачно лице, с мрачна душа и мрачен глас да му съобщи, че е получил писмо от Университета, според което стипендиантите трябва да се върнат в Египет с първия възможен кораб след получаване на съобщението.

Изслуша приятеля си и го обхвана дълбок смут. След известно време — не знае точно колко — дойде на себе си. Видя как за един миг сладките му надежди се превръщат в химера, видя как сияйният, усмихнат живот става мрачен, навъсен, горчив, мъчителен. Въпреки всичко не се поддаде на отчаянието. Замисли се и телеграфира на някои приятели, които можеха да му помогнат с нещо пред Университета или пред султана. Изпрати телеграма до Двореца и зачака отговор. Телеграмата-отговор потвърди съобщението да се върне незабавно в Египет.

И ето, един септемврийски ден той бърза с Педагогическия към кораба. И двамата са тъжни, умопомрачени — сякаш не се връщат в родината си, а ги карат на смърт.

НЕЖНИЯТ ГЛАС

Шестте тежки, дълги дни на кораба минаха под знака на противно-изтощителна мъка. Двамата приятели не изпитаха никакво удоволствие от почивката и пътуването. Осъмваха и замръкваха в безпокойство. Когато се срещаха през деня, говореха за разочарованието си, когато се разделяха вечер — за душите си. Внезапното връщане беше истинско бедствие за тях. Единият беше прахосал дълги години в Париж, без да осъществи нищо от надеждите си. Безпокоеше се, но бездействуваше; учеше френски, ходеше на лекции, беше започнал да готви докторската си дисертация, но войната го отклони. Дойде във Франция, за да продължи с дисертацията и изпитите, и ето че финансовата криза, засегнала Университета, го връщаше сега в родината разочарован, с празни ръце, без да е направил нищо, без да е постигнал нищо.

Ако си беше потърсил работа след завършване на Педагогическото училище, нямаше да изхарчи толкова пари за отиване и връщане от чужбина, а още тогава е можел да стане преподавател в някое държавно училище. Смяташе, че е пропаднал, че все нещо застана на пътя му към целта: веднъж не го допусна войната, втория път — финансовата криза. Сега се връщаше в Египет, за да живее безполезно, без да знае какво ще работи и как ще си изкарва прехраната.

Другият работи с пот на чело. Колко труд и упорство му струваше, колко мечта и колко се надява, докато най-последно се добра до стипендията, без да допусне, че обявяването на войната може да го спре. После месеци наред живя от издръжката на баща си и брат си, изпитвайки горчивината на живота, безполезен и за него, и за другите. Най-последно го направиха стипендиант. Доволен и щастлив се залови с изключително усърдие за работа — лекциите най-последно го удовлетворяваха. Вече си мислеше, че е постигнал това, което иска. По време на престоя във Франция го изпълниха надежди, които въобще не му бяха минавали през ум: разбра, че може да бъде като другите, дори

по-добре от мнозина, — да води доволен и честит живот, щастлив и радостен, да разчита на милосърдие, за каквото вече се беше отчаял, милосърдие, което под влиянието на Абу ал Аля си беше вгълпил, че никога няма да вкуси. Дните го приближаваха към този живот.

Въпреки суровите трудности живееше доволен и честит. И ето Университетът го вика в Египет, за да се върне към живота, от който се измъкна. Сякаш беше хранил надежди само за да изпие на малки глътки горчилката на най-ужасното отчаяние, което можеше да вкуси.

През месеците, които прекара в Египет след обявяването на войната, позна безделието и празнотата. И ето — сега се връща там, за да ги срещне още веднъж.

О, тези двама озлобени приятели!

Пропътува разстоянието между Монпелие и Марсилия за една нощ, една мъчителна нощ, през която душата му беше изпълнена единствено с нежния глас, прочел му толкова страници от френската литература, а сега с болезнена тъга му нашепваше „...значи, няма да се срещнем след края на лятото...“.

През дните на пътуването с кораба гласът го съпътствуваше, шепнеше му ту с отчаяние, ту с надежда, съчувствуваше му за случилото се, желаше му успех, говореше му, че бедите се оправят, че всяка криза има край и всяка стена — пролука. Люшкаше се между тези бегли светли усмивки, които, едва появили се, се скриваха и непрекъснатата тъга, която го смазваше, щом го споходеше отново.

Корабът пристигна на Александрийското пристанище. Ето я родината — напълно безразлична към двамата отчаяни приятели: отказва да ги посрещне, отказва да ги прегърне. Войната бушуваше и налагаше изключително тежки ограничения. Египетските въпроси се решаваха без египтяните, особено по пристанищата бяха в сила безброй забрани, беше наложен много строг контрол. Веднага щом корабът акостира и двамата приятели се наканиха да слязат, ги върнаха по най-груб начин. Не беше достатъчно един египтянин да стигне до родината си, за да влезе в нея. Трябваше да чака, докато му позволят това.

Чакаха дълго, докато властите им позволят да напуснат кораба и да слязат на родна земя. Телеграфираха до един приятел и до Университета, за да получат по-бързо позволенията. Но нещата не се уреждаха лесно. Останаха на кораба един и още един ден. През тези

два дни аллах пожела да преживеят най-силните вълнения. Искаха да им отворят вратите на родината, но дълбоко у себе си се надяваха те да останат затворени и корабът да ги отнесе обратно в Марсилия.

Но какво щяха да правят в Марсилия?

Как щяха да живеят във Франция?

Нещо повече — как щяха да преживеят на кораба на връщане към Марсилия и да платят пътуването дотам?

Най-после вратите на родината се разтвориха. Тя ги посрещна посърнала и само умножи тъгите и страданията им.

Нашият човек прекара в Кайро почти три месеца. Никога в живота му не е имало толкова несгоди и толкова щастие. Несгодите обаче се точеха дълго, неумолимо, а щастието прелиташе бързо, мимолетно: страдаше от принудително безделие, празнота, мизерия, а щастие му носеше шепотът на нежния глас, който го викаше и разбуждаше от съня уплашен, но въпреки това доволен от този страх; щастие му носеха и писмата — макар и редки, — пълни с надежда и съчувствие, насърчаващи го да понася трудностите. В някои имаше по едно изсушено цвете, изпратено му да го носи със себе си като талисман, за да възвръща спомена, ако рече да го забрави.

През трите месеца се жалваше толкова, колкото не беше се жалвал през целия си живот. Изля жалбите си и в стихове, и в проза. Дори някои приятели го упрекнаха и го питаха къде са отишли търпението и благородството му, къде са отишли смелостта и издръжливостта му, не се ли срамува да публикува такива стихове:

*О, слава богу, вече всичко преживях —
най-тягостния пай от своята съдба;
насъщният ми липсва, но не пожелах
без чест да изгоря в житейската борба.*

Казваха му още:

— Овладей се! И да се оплакваш на времето от времето — полза никаква. Времето е най-глухият, най-нехайният, най-разсеяният тъпак и за нищо не го е еня. А ако се оплакваш на хората от времето, ще те занимават със себе си. Те са две категории: или ти съчувствуват, но не са в състояние да ти помогнат, или са в състояние да ти помогнат, но не

ги е грижа, дори не им идва наум за теб. А ако ти помогнат с нещо, ти няма да се примириш с такова унижение.

Нашият човек обаче не спря да се оплаква. Не се оплакваше от времето на времето, не се оплакваше от времето на хората и не очакваше нищо нито от времето, нито от хората. Оплакванията бяха песента на тъжната му душа и унилите му мисли.

През онези дни покойният Абдул Хамид Хамди, който издаваше седмичника „Ас суфур“, го помоли да пише заедно с други приятели във вестника. Нашият човек му изпрати този печален монолог на душата си.

Посещаваха Университета и слушаха лекции. Един ден изслуша лекция на професор ал Махди. Размениха си реплики, за които вече стана дума и които едва не станаха причина да го лишат от стипендия. Добре, че членовете на Управителния съвет взеха неговата страна и вразумиха професора.

През онези дни Абдул Хамид Хамди накара младежа да публикува дисертацията си за Абу ал Аля. Щастлив и доволен, той се съгласи. Намери известно утешение за тревогите си, намери с какво да се занимава, намери удовлетворение за самолюбието си, от каквото се нуждаеше след толкова мъчителни дни. Можеше ли да има нещо по-прекрасно за самочувствието му и да развълнува повече душата му от появата на негова книга през онези напрегнати дни?

Книгата беше публикувана, но нашият човек не беше възнаграден ни най-малко — нито финансово, нито морално. Докато се суетеше около всичко това, един ден го повика Аляуи паша — никога няма да забрави колко приятелски, с каква симпатия му съобщи, че кризата в Университета е преминала и трябва да се стяга за път — ще замине с Педагогическия и другите стипендианти след няколко дни.

Малко по-късно от Университета го уведомиха, че с колегите си стипендианти ще имат честта да се срещнат със султан Хусайн Камил.

Срещата се състоя едно ранно утро. Отидоха в Двореца, водеше ги сам Аляуи паша. Влязоха при султана — посрещна ги много добре.

— Кой най-напред постави въпроса за образователното дело в Египет? — попита той младежа.

Нашият човек се замисли, но не можа да отговори. — Исмаил паша^[1] — царство му небесно! — каза султанът с турски акцент, потупвайки го по рамото.

Тръгнаха си. На излизане от приемната им съобщиха, че султанът е благоволил да ги награди с по петдесет лири. Напуснаха Двореца с намерението да подарят наградите си на Университета в израз на признателност за всичко добро, получено от него. Решението им ги направи истински щастливи, сякаш на самите тях бе поднесено огромно благо и висша признателност.

Забързаха към Аляуи паша, за да му съобщят какво са намислили и да чуят одобрението, похвалата и насърчението му за тяхното добро дело. Аляуи паша ги посрещна, изслуша и дълго се смя:

— Какви са тези празни приказки! Вземайте си парите и вървете да се позабавлявате в Париж, глупаци такива! Имате право да се поразпуснете след толкова тревожни и тежки месеци. — Замълча, а после добави: — Забогатейте, пък тогава правете добрини. Ще ви видя какво ще правите един ден, като разберете силата на парите.

Тръгнаха си от Аляуи паша и сами не знаеха доволни ли са, че задържат парите, за да си ги изхарчат в Париж, или недоволни поради отказа му да приеме искрено поднесеното пожертвование.

На сутринта групата отиде в Университета да вземе билетите за пътуването и там нашият човек чу нещо, което го обиди и огорчи дълбоко.

Туристическата компания отказа да му издаде билет без специално разрешение от Италианското представителство — групата щеше да слезе в Неапол, — защото се опасяваше, че на него няма да му разрешат да слезе в Италия — нали е сляп, как ще се оправи там.

С преизпълнено от мъка и страдание сърце реши, че за трети път ще го накарат да изостави пътуването. Професор Лутфи ас Сайид и принц Ахмад Фуад обаче уредиха въпроса и на другия ден той се качи на влака за Порт Саид, а оттам — на един холандски кораб, за Неапол.

Каква разлика между връщането му в Александрия и пътуването му до Неапол! Беше радостен, ликуваш, доволен — просто не можеше да се владее: всичко го разсмиваше, развеселяваше, създаваше му добро настроение, дори думите на прислужника късно през нощта, с които ги предупреди:

— Ако чуете камбаната, побързайте да вземете поясите и отидете в спасителните лодки.

— Какво значи всичко това? — попита Педагогическия.

— Нали е война? Не сме сигурни дали някоя подводница няма да се изпречи на пътя ни — обясни прислужникът и си отиде.

Педагогическия започна да се оплаква, да хленчи, спомняйки си за майка си и че тя никога вече няма да го види. Нашият човек се разсмя неудържимо.

Корабът не попадна на подводница. Без каквито и да е неприятности една сутрин пристигнаха в Неапол.

Едва стъпиха на италианска земя, и нашият човек повлече приятеля си към пощата.

Там го чакаха две писма от Париж. Приятелят му ги прочете веднъж, после още веднъж, а когато го помоли да му ги прочете трети път, направо му отказа:

— Остави ме на мира! В Неапол има по-полезни и важни неща от това да повтаряме тези думи — и без това вече ги научихме наизуст.

Прекараха един щастлив ден в Неапол, а през нощта се качиха на влака за Париж.

---

[1] От 1863 г. хедив на Египет (умр. 1895), разгърнал широка дейност в областта на образованието и строителството. — Б.пр. ↑

В ЛАТИНСКИЯ КВАРТАЛ

Сияйно щастие и мрачно страдание разкъсваха нашия човек по време на дългото пътуване от Кайро до Париж.

Беше щастлив, защото перипетиите се отдалечаваха и щеше отново да се установи във Франция, от която го бяха откъснали. Аллах му позволяваше да завърши започнатото учение, да се опита да осъществи сподирените си надежди, пак да слуша нежния глас да му чете шедьоври от френската литература, да го въвежда в Гръцката и Римската история, да му помага в уроците по латински.

Това не беше малко — някои неща дори можеха да го накарат да забрави положените усилия и затрудненията, които понесе. Но той носеше в душата си неизчерпаемия и неизтощим източник на страданието си, който щеше да секне едва в деня, когато секне самият му живот: това беше нещастieto му. Испита го още в ранно детство, страда от него в момчешките си години, страда и през младостта си. От време на време успяваше да го пренебрегне, да го преодолее, а заедно с него и трудностите, които му се изпречваха, проблемите, които възникваха. Но друг път беше ясно, че то е по-силно от него, потвърдо от решимостта му и по-неумолимо от цялата находчивост, на която бе способен.

Странното е, че му причиняваше дълбоки душевни страдания, причиняваше му ги тайно, без открита вражда; не можеше обаче да му попречи да продължи обучението си, да научава повече, да полага успешно изпити. Но беше същински сатана — на моменти издебва човека и минавайки пред него, разчиства пътя, без да се съобразява с нищо, а после изведнъж изскача от прикритието си и го ранява болезнено, след, като е обсебил деликатните и нежни чувства в сърцето му, го захвърля, сякаш никога не е проявявал коварството си, и отваря вратата на скрити и парливи страдания.

Когато за пръв път се качи на кораба и съблече дрехите, които носеше в ал Азхар, за да облече новите, европейски, забрави нещо,

което не предвиди, защото въобще не му мина през ума — забрави слепите си очи и клепачите, които се отваряха, ала в гнетящ мрак.

Между другото беше прочел от Абу ал Аля, че слепотата е като скрит порок. Схвана го, както го бе схващал и самият Абу ал Аля. Стесняваше се от зрящите, когато ядеше и пиеше, се криеше, тъй както правеше и Абу ал Аля, за да не предизвиква състраданието, съжалението и подигравките на зрящите.

Не му мина през ума, че новият живот ще му наложи да покрие с нещо клепачите, от които и без това нямаше никаква полза. Първите дни от пътуването с кораба прекара без неприятности — седеше изолиран в каютата и не прекрачи прага ѝ по никакъв повод освен по принуда, и то с настъпването на нощта.

В Марсилия обаче другарите му обърнаха много любезно внимание, че френските обичаи изискват такива като него да си слагат черни очила за прикритие. Купиха му едно такова прикритие от черни стъкла, с каквито зрящите се предпазват от слънцето. Вниманието на другарите му по този въпрос не го обиди — напротив, видя нещо ново, което го успокои донякъде и почти му попречи да страда от помрачените си очи. Престана да мисли за тях и за черното прикритие до връщането си в Египет. Там го посрещна най-големият му брат — вече покойник — с претенциозно кривнат фес въпреки бедността и жалката си заплата. Никак не одобри очилата му:

— Евтини и мизерни. Не ти подходжат!

— Какво съм виновен, че са евтини и мизерни? Такива като мен трябва да се разкрасяват с подобни очила — възрази му той.

— Но те не струват и две пари. Ще ти подаря нещо по-хубаво — да си прикриваш очите и да заемеш подобаващото ти се място сред другарите, приятелите си и високопоставените каирчани, които ще посетиш.

Подари му златни очила и настоя да ги носи. Младежът му поблагодари за добротата и симпатиите и в Египет през цялото време носи окачени на носа и ушите си тези златни очила.

Най-после бе решено да се върне в Европа. Една сутрин отиде в Университета и там му прочетоха две писма. Върна се у дома и му прочетоха трето, получено по пощата същия ден. Трите писма изпълниха сърцето му с безпокойство и печал, с ненавист към живота и отвращение към хората. Изпадна в дълбоко униние, което никой от

другарите му не одобряваше. Не го одобри и Аляуи паша, когато го видя да се качва на влака, и му прошепна:

— Не се ли радваш, че се връщаш във Франция? Не отговори. Две сълзи се търкулнаха по лицето му. Аляуи паша го прегърна, целуна го нежно и ласкаво по челото — никога няма да забрави тази целувка — и продължи да му шепне:

— Кълна ти се, момчето ми, че твоят приятел — искаше да каже Педагогическия — се връща във Франция само заради теб. Вярвай в аллаха и не се бой от нищо.

Влакът тръгна. Младежът престана да плаче, но не можеше да си намери място заради трите писма. Сподиряха го през цялото пътуване и натрапчиво го терзаеха. Писмата бяха в състояние да го накарат да се намрази, ако не беше онзи нежен глас, който тайничко му се обаждаше от време на време и вдъхваше на напласената му душа сигурност, на отчаяното му сърце — надежда.

Първото писмо беше от Аляуи паша до най-големия му брат, феслията. Съобщаваше му, че поради финансовото положение на Университета се налага въпреки всичко стипендиантите да се върнат в Египет, но че той прави всичко възможно брат му, сиреч младежът, да довърши учението си, защото очаква от него само добро и не желае връщането му, преди да са се осъществили надеждите, които е възлагал на пътуването до Франция. Предлага семейството да поеме половината от сумата, която Университетът дава като стипендия, а той да поеме другата половина, за да се изпълни желанието на младежа да отиде да защити научна степен във френски университет и да стане професор.

Писмото трябваше да изпълни сърцето му с признателност и благодарност към Аляуи паша, същият онзи, за когото хората говореха, че стиска парите и му е жал да похарчи нещо за другите. Той доброволно се наемаше да плаща всеки месец определена сума, за да помогне на този сляп младеж да учи в Европа онова, което иска.

Да, писмото трябваше да изпълни сърцето му с признателност, радост и благодарност към този великодушен и благороден човек, но отговорът на брат му унищожи радостта и въпреки всичко не можа да заличи вечната благодарност и признателност към достойнството и добрите дела на този великодушен човек... Отговорът на брат му беше наистина отвратителен. Той благодареше на Аляуи паша за

благородството и великодушието му и се извиняваше, че семейството е бедно и не може да отговори на искането му. Доходът на брат му бил жалък — нямал дори двајсет лири, а имал синове, които издържал. Старијат му баща работел въпреки напредналата си възраст и получавал заплата съвсем малко по-голяма от неговата, а и той имал други синове, които издържал в училище. Колко много искало семейството да помогне на този клетник да завърши учението си, стига да можело. Семейството се обръща към пашата да моли султана да поеме обучението на този нещастник, а ако няма възможност, да го върнат в Египет и дано в бъдеще го покровителствува и бъде все така внимателен с него.

Един чужд човек беше готов да поеме част от разносните му за Европа, а родният му брат не желаше да даде малкото, което се искаше от него. Най-необяснимото е, че брат му не събщи за благотворителността на Аляуи паша нито на бащата, нито на другия му брат, а скри от семейството цялата история. Но бог да го прости, имаше си извинения за това. От време на време бащата изпращал по десетина лири, а понякога и повече с поръката да ги препраща в Европа в помощ на двамата студенти, а той ги задържал и изхарчвал за себе си.

Третото писмо беше до него от най-големия му брат, който на изпращане му пожелаваше успех и си поиска обратно златните очила, защото много му трябвали.

За младежа беше много лесно да върне златните очила и да си сложи онези евтините и мизерните, които не струваха и две пари. Но писмото на брат му относно очилата го натъжи още повече и засили болката му. Връщаше се във Франция щастлив и радостен, но обременен от това силно страдание.

Нашият човек няма да забрави как седна във влака, когато стигна в Рим — беше среднощ, — и не мръдна от мястото си до прозореца, докато, след тридесет часа, не пристигна в Париж. Приличаше на багаж, хвърлен там в очакване влакът да стигне до местоназначението си, за да го преместят. Не мръдна, също като багаж, само че един мислещ багаж. Мислеше си за думите на Абу ал Аля, че слепотата е скрит порок. Сега го изпита сам. От време на време вдигаше ръка, за да се увери, че евтините, мизерни очила наистина са на очите, които трябваше да прикриват.

Още веднъж се замисли за бедността и за богатството; за онези, които не знаят как да харчат парите си: или ги трупаха, или ги разпиляваха без полза за себе си и за другите; за онези, които нямаха с какво да посрещнат нуждите си, да покрият телата си, да скрият порока на слепеца, когато нещастieto им го налага, и за онези, чиито грижи са по-висши от това да посрещат нуждите си, да покриват телата си и да прикриват помрачените си очи, напускащи родината в търсене на науката, без да имат необходимите средства за това. За тях заможните се скъпят, роднините също, ала някои добри хора им оказват помощ, която те отказват.

Друг път си мислеше за нежния глас, който от време на време му съчувствуваше приятелски или му четеше откъс от някоя френска книга и между другото му напомняше, че го чака в Париж, за да му прочете още много други неща.

Залепи се на мястото си и не го напусна цели тридесет часа. Предложеха ли му приятелите храна или нещо за пиене, той отказваше любезно, но решително. Поканваха го отново да вземе нещо, но пак срещаха същия отказ. Започнаха да си мислят какво ли не и Педагогическия подхвърли:

— Досега не съм виждал такъв човек — да не се страхува от ужасите на морето и на подводниците, а щом се качи на влака, и сърцето, му да се свие от страх. Отвращава се дори от яденето и пиенето. Смел си, когато е за предпочитане да се боиш, а се боиш, когато страхът може да предизвика подигравки и шеги, така ли? С какво те плаши влакът? Европейските влакове са като египетските, няма разлика. Никога ли не си ял, като си пътувал в египетски влак?

После изостави разговора и запя една песничка, която пееше на млади францужойки — много им допадаше и я харесваха. Срещнеха ли го, не искаха нищо друго — само да им изпее тази песен, която наричаха „Арабинът“, настоявайки:

— Изпей ни „Арабинът“. — Произнасяха думата със силен акцент.

Тяхната настоятелност забавляваше нашия човек и той започваше да пее, като имитираше певците по религиозните ритуали:

О, господи, благослови водача!

*Прости му туй, което ти е ясно!
Арабинът пристигна при водача
и гущер ням му водеше безгласно.*

Песента се изпълняваше в танцов ритъм. Младежът не можеше да я чуе, без да се разсмее неудържимо. Дори понякога искаше да му я пее, както я пееха французойките. Но във влака даже тази песен не го съживи. Педагогическия се отчая и между тях се възцари тишина и мълчание. Загърби го, както беше загърбил и багажа си. От време на време го поглеждаше, за да не го откраднат или да не го загуби, но не му проговори и не му предложи нищо повече. Стигнаха в Париж много рано сутринта. Приятелят му каза през смях:

— Първо ще изнесем безсловесния бездиханен багаж, а после живия и говорещ.

Предаде багажа на носачите и посегна към младежа, сякаш искаше да го понесе, но той се надигна, все едно че не беше мълчал трийсет часа.

След малко седеше в една прекрасна стая в някакъв хотел в Латинския квартал. Преди да се настани, се оправи и беше готов да приеме едно създание, за срещата с което душата му примираше месеци наред и страдаше при мисълта, че тази среща няма да се състои никога.

Още сутринта на вратата се почука тихо и получили разрешение, при него влязоха двама души. Едва чул гласа на единия, и тъгата го напусна, отчаянието му се разсея, безпокойството му си отиде, сякаш започваше нов живот, живот, какъвто не беше живял досега. И защо не?! От този ден наистина започна животът, който нямаше нищо общо с предишния.

ИСТОРИЯ НА ЛЮБОВТА

Животът му в Париж беше сладък и горчив, лесен и труден. Не знаеше какво е охолство и покой, но изпита душевна наслада и вътрешно доволство, непознати дотогава и незабравими след това. Материалният му живот беше тежък, но го понасяше храбро, примирено и великодушно. Издръжката му не надхвърляше триста франка. На всяко първо или второ число от месеца плащаше две трети от нея за квартира и храна, а половината от останалото плащаше на една госпожа, която го придружаваше сутрин и вечер до Сорбоната за лекциите по история и му четеше книги, колкото аллаху бе угодно, когато бе лишен от нежния глас — беше му определил няколко часа на ден, за да му чете шедьоври на френската литература. От стипендията му оставаше нещичко да посрещне всекидневните си нужди. Въпросът с облеклото беше в ръцете на аллах, защото издръжката не достигаше.

Първата година в Париж излизаше от къщи само за да иде до Сорбоната. Беше като затворник. Не си спомня да е отивал до някое от предградията в почивните дни, където другарите му прекарваха неделите; не си спомня да е отишъл до някое кафене в Латинския квартал, където сериозните му колеги се събираха понякога. Повечето египетски студенти посещаваха кафенетата много по-често от университета. Като се заседеше у дома в неделя, не се показваше и цял ден оставаше сам в стаята, освен ако не дойдеше нежният глас да прекара няколко часа с него.

Чуваше да се говори за театри, за концерти и увеселителни заведения. Често му се искаше да иде на театър, за да чуе някоя пиеса, но си отказваше това малко удоволствие. Как можеше да си го позволи! Не беше в състояние да отиде никъде сам или да покани някого да го придружи. Не искаше да затруднява никого, нито искаше да вкарва в разходи придружителя си. През деня мислите за Абу ал Аля го оставяха само в моменти, когато слушаше лекции или четеца. Винаги си спомняше думите му в една от последните му книги, че е човек, който се оправя чрез другите. Той също беше човек, който се оправя

винаги чрез другите. Затова понасяше от хората онова, което му позволяваше да се оправи — всякакви трудности и мъки, без да отхвърля нищо. Беше принуден да понася, поставен пред избора: или да приеме наложеното му от другите, които му помагат по негово желание, или да го отхвърли и да се обрече на абсолютно безсилие и животът му в Париж, а и не само в Париж, да пропадне. Как например щеше да ходи до Сорбоната да слуша лекции, ако не бяха грижите на тази госпожа, без чиято помощ не можеше? Понякога тя беше дружелюбна, но понякога — груба. Често го придружаваше от къщи до университета, без да каже дума, без да чуе гласа ѝ. Подаваше му ръка и вървеше мълчалива сякаш влачеше безсловесен бездиханен багаж. Настаняваше го на някоя банка в аудиторията и го чакаше, докато професорът свърши лекцията. Идваше, вдигаше го от мястото му и тръгваха към къщи. Въвеждаше го в стаята му и затваряше вратата зад себе си с краткото изречение:

— Довиждане до утре в еди-колко си часа.

Щом си намери заместница, тя се отказа от задълженията си. Втората беше бърбица, която го измъчваше с непрестанните си приказки повече, отколкото първата с дотегливото си мълчание.

Макар и безпомощен, младежът посещаваше университета. Тъй като беше напълно сляп, докосваше се само до най-необходимите неща; срамуваше се от всичко — не обичаше да предизвиква смеха на другите, не обичаше да го съжаляват или окайват. Настанявайки се в къщата, условието му беше да не се храни със семейството, а да му сервира в стаята. Донасяха му храната и го оставяха сам. Ядеше това, което може, а не което иска. Понякога го правеше добре, друг път се объркваше. Често му поднасяха храна, с която не можеше да се справи. Оставяше я със съжаление, а стомахът го болеше от глад.

Месеци наред продължи така, но аллах се смили и му прати едно създание, което му приготвяше храната и го научи как да се храни.

Младежът си купи европейски дрехи. Бързо свикна да ги съблича и облича. Дълги години го мъчи само тази глупава вратовръзка, която хората увиват около врата си и са толкова внимателни при връзване на възела. Нашият човек не биде осенен от аллаха със знание относно тази част на облеклото. Докато живееше заедно в Монпелие, брат му връзваше вратовръзката. Когато се разделиха, не знаеше какво да прави, но Педагогическия го избави от

недоумението. Купи му готово вързани вратовръзки. Лесно ги надяваше и лесно събираше двата края. Готовият възел му спестяваше бремето да ги оправя придирчиво, но му беше невъзможно да мисли дали изобщо подхождат на дрехите му. Вероятно вземаше една и съща вратовръзка и я носеше всеки ден, седмици наред. Някои от приятелите му забелязаха, че не подхожда на самото му, и Педагогическия му предложи да я смени. Когато биваше при него, избираше една такава подходяща „глупост“ за облеклото му, но предназначението ѝ нашият човек тъй и не проумя.

Така живя първата година, дори повече от година — объркан в заплетения, самотен материален живот. Често изпитваше някаква болка, но тя преминаваше бързо, не се задържаше, а и той не се замисляше много. Намираше утешение в лекциите, в усещането, че има полза от тях, че напредва; в чувството, че вече безпрепятствено разбира френски, че чете книги по история, по литература, по философия, без усилия и без затруднения. Беше им се посветил изцяло и трудното започна да става лесно, а неясното се изясняваше.

Не по-малко заплетен и объркан беше и духовният му живот. Започна да посещава лекциите по история и литература в Сорбоната, но почувствува, че не е подготвен за тях: нито ги разбираше, нито ги възприемаше както трябва. Дългото му обучение в ал Азхар и Египетския университет не го бяха подготвили за тези лекции. Мечтите му бяха амбициозни, следователно трябваше да намери пътя към тях, преди всичко да се подготви да разбира лекциите, изнасяни в университета. Един от начините бе да изчете във възможно най-кратък срок това, на което френските ученици бяха посветили дълги години. Значи, трябваше да бъде гимназист у дома и студент в Сорбоната.

Веднага прегледа програмата на френските гимназии и установи от какво има нужда. Намисли да изучава история, география, философия и предназначения за гимназиите кратък курс по стара и съвременна европейска литература. Пристъпи с решителност, която не знаеше какво значи колебание и отпускане. За кратко време успя да овладее онова, което знае един гимназист, който иска да получи диплома, сигурен, че изпитната комисия няма да му я откаже, засрамвайки го с думи и съжаления.

Оправи се с лекциите в Сорбоната — започна да ги разбира и възприема като френските си колеги. Избра си един гимназиален

учител да го обучава системно по френски: не му беше достатъчно да разбира и да го разбират. Трябваше да усъвършенствува знанията си относно същността и тънкостта на езика, да се научи да пише тъй, че да не изпитва неудобство от онзи, който го чете.

Предположи, че професорите от Сорбоната ще му възложат писмена работа, както възлагаха на другите студенти. Следователно трябваше да е готов да диктува, и то така, че да не се излага на подигравки и присмех. Как се подиграваха професорите на студентите, чиито писмени работи бяха небрежни в някои отношения. Професорите избираха най-слабите и им правеха мъчително-остър критичен анализ, принуждавайки студентите да проявяват старание в писането. Подигравките към небрежните студенти не само разсмиваха колегите им, но понякога изваждаха немарливите от равновесие.

Не желаше да се излага на такива подигравки, ала един ден се изложи на възможно най-язвителната. Професорът по история на Френската революция му възложи тема както и на колегите му: „Партиите във Франция след падането на Наполеон“. Зае се с темата и проучи, доколкото можа, цялата литература, препоръчана от професора, и според възможностите си я обмисли. Написа каквото можа и в уречения срок я представи на професора. Дойде денят на разискванията и професорът подложи на язвително, ехидно и остро порицание работата на няколко студенти. Споменавайки името на младежа, се ограничи само с едно горчиво изречение, което нашият човек няма да забрави: „Повърхностна, не заслужава да бъде обсъдена.“ Думите го жегнаха и целия ден до късно вечерта го терзаха. Разбра, че още не е подготвен както трябва, за да бъде студент в Сорбоната, и упорито се зае с изучаването на френския. То му струваше толкова мъчителни усилия и безкрайни трудности, както може би някои други уроци. Докато не усвои инструмента — френския език, — избягваше да пише теми.

Докато понасяше тежестта на трудния материален и духовен живот и според възможностите си водеше борба, напласен от отчаянието, което понякога го обхващаше, измъчваше и изтощаваше, пред него се отвори вратата на надеждата — никога не бе допускал, че ще му се случи. Внезапна болест сполетя тази, която му говореше с нежния глас — единствената радост в неговия изнурителен, мрачен живот. Ходеше да я посещава. Засеждаваше се с нея и ѝ говореше, но

веднъж, без сам да разбере как, разговорът се завъртя и той се чу да изрича нещо, което преди тя да не хареса, той вече мразеше: каза ѝ, че я обича.

После чу да му отговаря, че тя не го обича.

— Има ли нещо лошо в това? — попита той.

Не искаше нито отклик, нито отговор на любовта си. Той просто я обичаше.

Тя не му отговори и промени темата. След час се разделиха, но у него се загнезди мисълта, че от този ден животът му ще се движи по ново русло.

Ясно беше, че отдавна се бе привързал към нежния глас и към тази, която говореше с него. Как се изплаши, когато го принуди да се върне в Египет; как се радваше на получените писма! Просто не можеше да обуздае желанието си да дойде във Франция, за да чуе този глас. Не беше на себе си, когато намери двете писма в Неапол. Как настояваше Педагогическия да му ги чете — веднъж и още веднъж, и още веднъж, докато го отегчи. Как жадуваше да чуе този глас в Париж. Как се устремяваше към този дом, където по всяко време на деня отекваше гласът, където срещаше тази, която го притежаваше, винаги щом поискаше да я срещне, и то без усилия, без хитруване, без чакане. Колко беше щастлив да живее в този дом близо до създанието, което сутрин на път за Сорбоната и вечер, когато всички се приберат у дома, го поздравяваше и му четеше произведения от френската литература, колкото аллаху бе угодно.

Любовта му се срамуваше дори от самия него, той ѝ се противопоставяше, криеше чувствата си възможно най-дълбоко, не желаше даже сам да мисли за тях. Беше сигурен, че нито той е създаден за подобни чувства, нито те — за него... За любов ли е той? За него ли е любовта?

Беше му писано да живее като ония, които стоят над това, посветили живота си от много векове насам само на знанието, скрити в някоя килия, знания, които имат смисъл единствено за тях, лишаваци се от всички сладости на живота, които аллах е дал на хората.

Обладан от чувствата си, младежът се отчайваше от последствията им, но същевременно се наслаждаваше на възможността да слуша гласа и да беседва със създанието, което говори с този глас, убеден, че за него това е пределът на блаженството

— той не желаше нищо повече. Сърдеше се на живота и на обстоятелствата, защото му пречеха да постигне това повече.

Внезапното заболяване на неговата приятелка, нежният омаломощен и изтощен от болестта глас, състраданието към болката и усилията — въпреки че самият той беше принуден да понася болката и тежестите на усилието — го обсеби и изпълни сърцето му, накара го да забрави своята сдържаност и стеснителност и на езика му дойдоха онези думи, които намрази. Няма нищо странно, че като чу отговора на отчаянието си и на безнадеждните си думи, не изпита нито тъга, нито мъка, не усети ни страдание, ни болка. Не беше очаквал нищо друго освен отчаяние и безнадеждност, беше подготвен за тях и благодарение на наученото и постигнатото се издигна над тях.

В онзи ден той се раздели със своята приятелка едновременно доволен и ядосан от душата си.

Беше доволен, защото изрече онова, което трябваше да изрече.

Беше ядосан, защото го изложи на толкова ужасни думи, изложи го на съжалението, съчувствието и неодобрението на девойката към него. Кой знае? Може би душата му искаше да ги раздели напълно, да постави между тях преграда, да сложи край на приятните поводи да се срещат, да се наслаждава с мисъл и чувство на френската литература, която четяха заедно.

Кой знае? Може би изпуснатите неволно думи ще го върнат към потискащата тъма, от която си мислеше, че вече се е изплъзнал; може би ще го принудят рано или късно да напусне този дом и да потърси друг, където няма да чува този глас, няма да среща това същество, няма да намери добронамереност и блаженство, а ще се сблъска със съвсем други чувства — горчиво недоволство, мъчителна тъга и болка, разстройваща живота му.

Дни наред нашият човек живя, люшкан между гнева и удовлетворението, почти неспособен да чете или учи, почти неспособен да усеща вкуса на живота.

Но когато болестта отмина и той отново срещна приятелката си, тя беше същата, каквато я знаеше, не се беше променила. Пристъпваше към него без колебание, не забеляза да го отбягва или да проявява неприязън. При среща тя се държеше по обичайния си начин — дружелюбно и със симпатия; пак му четеше както и досега, разяснявайки му онова, в което среща затруднение, както и по-рано.

Така си възвърна малко сигурността, а по-късно сложи в ред и мислите си. Дните минаваха, а тези дълбоко скрити чувства, проявили се внезапно в оня час, които го накараха да се засрами и после се загнездиха дълбоко в душата му, се проявиха отново, но овладяно, колебливо, сдържано, без да се изразят в думи пред девойката, без да го накарат да проговори за тях, когато я срещаше, скриха се дълбоко в съзнанието му.

Но когато с настъпването на нощта нашият човек оставаше сам и се готвеше да посрещне съня, тези чувства излизаха от укритието си, гонеха съня му, държаха го буден до настъпването на утрото и чак тогава се оттегляха и той се отдаваше на кратка дрямка.

Последствията на безсъницата не закъсняха да се проявят. Обитателите на дома, а заедно с тях и създаването с нежния глас, ги забелязаха. Разпитваха го, но той извърташе отговора. Настояваха да го прегледа лекар, ала той отказваше и твърдеше, че всичко било наред.

Нещата продължиха така, но накрая бедата се случи. Един ден девойката го попита — четяха само двамата, — той се опита да смотолечи нещо, тя настоя и ето че ще не ще, ѝ каза всичко.

Изслуша го, после помълча малко и продължи да чете. Тръгвайки си, го попита дружелюбно:

— И тъй, какво искаш?

— Нищо не искам!

— Мислих върху това, което ми каза. Много мислих, но не съм решила още. Идва лятото и ще се разделим. Почакай, докато трае раздялата ни. Ще си пишем. Нали и друг път сме го правили? Поканата ми да прекараш с нас края на лятото ще бъде отговорът ми. Ако до края на лятото не получиш такава покана, значи, между нас остава само едно приятелство, нищо повече.

Нищо друго не беше ошастливявало младежа тъй много, както този разговор. Беше на върха на щастието. Замълча и не каза нищо.

Лятото дойде. Разделиха се. Тя замина на село, на Юг... Той остана в Париж. Пишеха си. Преди да замине, тя се погрижи една приятелка да му чете и пише писмата, тъй че никой негов колега да не узнае за тях.

Раздялата трая месец... В края на месеца пристигна очакваната покана да прекара остатъка от лятото с нея и семейството ѝ. Мечтата му се сбъдна или почти се сбъдваше. Съобщи на египетските си

колеги, че напуска Париж, за да прекара лятото с това семейство. Опитаха се да го спрат, защото се бояха за него.

Но той настояваше на своето и една вечер Педагогическия го придружи, за да го настани във влака и да го повери на някой от пътниците. Сбогувайки се набързо, си тръгна. Нашият човек прекара във влака цяла нощ, без да я усети. Мислеше само за срещата сутринта, когато влакът ще пристигне на желаната гара. Ето — нежният глас го подканя дружелюбно, мило и гальовно. Чувствува, че от този ден става нов човек.

ЖЕНАТА, ПРЕЗ ЧИИТО ОЧИ ПРОГЛЕДНАХ

Започна нов живот — в най-точното, в най-буквалното значение на тези думи. Разбира, се и за него важи казаното от Абу ал Аля, че е човек, който търпеливо понася истината, че се е родил самотник по природа.

Смяташе се за човек като всички други, роден и живеещ като тях, разпределящ времето и работата си като тях, но без да изпитва привързаност към никого, без да се доверява на нищо. Между него и хората, между него и нещата бе спусната завеса под формата на доволство и сигурност, но същността ѝ беше недоволство, страх, тревога и вътрешно вълнение, сякаш се намираше в дива пустиня, без контури, без знаци, без път, по който можеш да тръгнеш и да го извървиш. Но ето че един прекрасен ден вижда как малко по малко изчезва този инстинкт на тревожна самота, усеща нещо като приятелска привързаност към някои хора, после — как тази привързаност се засилва с всеки изминал ден; ето че започва да се доверява не само на любимото и скъпо нему създание, а и на други хора...

По-рано се чувствуваше чужденец навсякъде и във всичко. Нямаше почти никаква разлика дали беше в родината си, където порасна, или в други страни, които посети, защото тази противна плътна завеса, спуснала се между него и света от ранното му детство, го закриваше винаги от всички страни. Възприемаше хората по гласовете, които чуваше, и по някои движения, които долавяше, но не виждаше самите хора, не можеше да проникне отвъд дочутите гласове, отвъд доловените движения.

Беше чужденец в родината си, беше чужденец и във Франция. Разбираше, че само външната страна от живота на хората достига до него, а то му беше ненужно.

Възприемаше природата просто като чута дума, но дума неосъзната, без да я опознае истински — една заключена за него врата, през която нямаше как да проникне. Не познаваше хората, не

познаваше вещите, но най-малко познаваше себе си — съмняваше се в съществуването си.

Животът му беше нещо нищожно, изнемощяло, крехко, което едва го докосваше. Сигурно понякога този живот дори се питаше коя е тази личност, чиито развълнувани мисли за трескава активност долавя, каква ли ще да е тя? Сигурно затова го забравяше било за кратко, било за дълго време и се вкопчваше в душата му, или душата му се вкопчваше в живота, а той — животът — изпитваше съжаление, че го е забравил. Питаше се дали има и други тъй забравени хора; има ли и други, които да отричат себе си като него.

Щом останеше самичък, животът му се превръщаше в безкрайно объркване. Беше господар на себе си само когато разговаряше с хората, когато ги слушаше, когато ходеше на лекции или се заслушваше в четеца. Някак си започваше да прониква и да навлиза в живота, сякаш преди никога не го е познавал. Това любимо и скъпо създание го извади от ужасната изолация. С цената на безкрайна доброта и усилие тя премахна преградите и завесите, които скриваха от него, живота, всичко живо и неживо.

Говореше му за хората и на него му се струваше, че ги вижда и прониква в тях.

Говореше му за природата и той чувствуваше, че я опознава отблизо.

Говореше му за слънцето, което облива земята със светлина, и за нощта, която изпълва земята с тъмнина; за небесните светила, които изпращат ярките си стрели към земята; за планините, които вземат от ледовете ослепителните си корони; за дърветата, които разстилат край себе си сянка, покой и красота; за реките, които текат бурно, и за ручеите, които се носят игриви; за другите видими страни на красотата и великолепието; за видимите страни на грозното и безобразното, които обграждат хората, обграждат и нещата.

Струваше му се, че открива скрити за него истини, но те не му бяха чужди, сякаш ги е знаел в самото начало на някакво далечно минало, после ги е забравил за цяла дълга вечност и сега отново си ги припомня.

Тя започна да му възвръща вярата в себе си и увереността в другите; чувството на отчужденост, на отегчение от самотата, на отвращение от изолираността го напускаше. Не може да има никакво

съмнение в искреността му, когато без да преувеличава и без да хиперболизира написа, че неговото момиче превърна нещастieto му в щастие, притеснението му в простор, бедствието му в благодат, мрака му в светлина.

Двамата не прахосаха лятото, както обикновено влюбените прахосват първите дни от сладостния и блажен живот на любовта, лишен от трудности и облекчен от усилия — отдадени на душевно удовлетворение, трепети на сърцата и сладостни мечти. Те знаеха, че времето за блажена любов е малко, че дните му във Франция са броени, че има задължения, задачи, които трябва да изпълни, че е отговорен пред Египетския университет, който не е никак снизходителен и не се шегува с тези, които е изпратил в Европа да се учат.

Университетът имаше пълно право — изпращаше ти в Европа да учат, а не да се влюбват; да усвояват усърдно науката, а не да се отдават на химери.

Ясно си спомня, че летните месеци, прекарани в най-южната част на Франция, и последвалите ги месеци в Париж бяха и за двамата време на съгласие, нямаше и следа от ядове и неприятности.

В началото на годежа прекарваха по-голямата част от деня в учение: сутрин — латински, а по-късно четяха френския превод на „Встъплението“ на Ибн Халдун. По обяд сядаха да хапнат и се залавяха с гръцката и римска история — четяха колкото аллаху бе угодно. Към пет часа минаваха от историята към френската литература и четяха пак колкото аллаху бе угодно. Оставяха книгите само когато излизаха на разходка край селото. Разхождаха се около час или даже по-малко от час и се връщаха за вечеря. После цялото семейство се събираше да слуша книгата, която нежният глас четеше.

Късно вечерта компанията се разотиваше, всеки се приютяваше в стаята си. Нашият човек оставаше самичък: припомняше си необикновеното си минало, наслаждаваше се на щастливото си настояще, мислеше си за неизвестното бъдеще.

По-голямата част от нощта прекарваше в безсъние — не мразеше безсънието, нито викаше съня. В края на нощта сънят го оборваше, ала щом засияеше утрото, той посрещаше деня, захващайки се с уроците, както бе правил и предишния ден.

Тъй мина първият месец от годежа им. После заедно със семейството се върнаха в Париж. Отново започнаха студентските дни и сутрин и вечер ходеше в Сорбоната. Междувременно тя му четеше. Той ходеше един ден при учителя по френски, на другия — при учителя по латински. Сам си беше определил една трудна задача и целта след нея.

Бе решен да вземе първо лиценциат, а после и докторат. По онова време египетските студенти въобще не се опитваха да вземат и лиценциат, защото костваше тежък труд на кандидатите, изискваше преди всичко съвършено владение на френски, за да положат писмен изпит по специалността, и то както го полагат французите — да развие темата на съвършено правилен френски, без каквито и да е неточности или грешки. Изискваше се да изучават и латински, за да положат изпит и по него.

В Египет латински не се изучаваше — нито в гимназията, нито във висшите учебни заведения. Египтяните виждаха, че не могат да се състезават с френските си колеги в език, който чуваха за първи път тук, докато французите го бяха изучавали шест години в гимназията, а после в университета преди изпита за лиценциат.

Египтяните избягваха по всякакъв начин да учат латински, не искаха да се обременяват и естествено не стигаха степента лиценциат, която не можеше да се вземе без знанието на този език.

Само трима египтяни се бяха решили да се преборят с тази трудност, да преодолеят това препятствие. Изучаваха латински, за да вземат лиценциат, каквито и усилия и напрежение да им струваше. Единият работи с пот на чело, яви се на изпита, но се провали. Готвеше се да вземе изпита следващата година, но обстоятелствата му попречиха; разболя се, работите му се объркаха, побърка се и се върна в Египет, където прекара дни на тъжно отчаяние. Умря — бог да го прости — и се избави от тежестта на живота.

Другият беше професор Сабри ас Сурбуни. Работи с пот на чело, явява се веднъж, после още веднъж, но латинският се оказва непостижимо труден за него. Явил се на изпита, дали му латинския текст, който трябвало да преведе на френски. Той хвърлил един бърз поглед, сгънал листа и го предал на комисията — не написал нищо: нито вярно, нито грешно. Смеейки се, излязъл от изпита, като декламирал един стар латински стих, в който се говори за отчаяние и

униние. Само че той не знаел какво е отчаяние и униние; не се примирил с пречките и трудностите. Опитал се, после пак продължил упорито с опитите си, докато един прекрасен ден се явил на изпит и щом му дали латинския текст, не хвърлил бърз поглед, а го превел и предал на комисията нещо написан, което му донесло победа и успех.

Третият беше нашият човек. Знаеше от двамата си приятели какви трудности са понесли, как са се проваляли, ала нищо не беше в състояние да намали решимостта му. Вкъщи и в Сорбоната изучаваше търпеливо латински, за да вземе тази степен каквито и препятствия да имаше към нея.

Но ето че сега се изпречваше един опасен проблем и можеше да провали всичко. Не беше свързан с учението. Сгоди се с това момиче. Тя прие след продължителен отказ, а и семейството дълго се въздържаше да даде съгласието си. Нашият човек не забравяше, че преди да замине за Европа, даде гаранции на Университета, каквито се изискваха от всички стипендианти в чужбина — да не се женят по време на следването.

Той не престъпи думата си — само се сгоди, но бързаше и да се ожени. Следователно налагаше се или да моли за разрешение, или да наруши дадената дума. Реши се да поиска разрешение, писа до Университета и дълго размишлява за последствията от това писмо. Предполагаше, че няма да му дадат съгласие. Питаше се, дълго се питаше какво ще стане, ако му откажат.

Това беше може би единственото, което го безпокоеше. Но Университетът бе по-милостив и по-състрадателен, отколкото той предполагаше, и му разреши след поредица от неприятности, за които научи чак като завърши учението си и се върна в Египет.

Университетът даде съгласие, но той не се съгласи, а и годеницата му не прие да се ожени, докато не вземе лиценциат — степен, каквато не бе взел още нито един египтянин, — за да може Университетът наистина да разбере, че е сериозен, усърден и работлив, а не че си играе на наука и мързелува, отклонявайки се от задължението си да учи и да трупa знания.

Най-интересното е, че през годината нашият човек се готвеше не само за изпита, но и за докторската си дисертация. Университетът му разреши да се ожени, защото беше сериозен, старателен и усърден. Първата година, след като се сгоди, беше наистина необичайна —

натовари и себе си, и годеницата си с изключително тежка и трудна работа.

Нито той, нито тя могат да забравят, че само от време на време напускаха Париж, за да се поразходят, но никога не излизаха сами. Винаги ги придружаваше някоя тежка книга, която изморява и затруднява читателите. Само онези, които познават книгите на Огюст Конт^[1], колко са трудни като мисъл и стил, биха се смилили над двамата годеници. Те отиваха до някоя гора край Париж, приютяваха се в сянката на някое дърво и започваха угнетителното, трудно и изтощително четене, което нямаше нито близка, нито далечна връзка с обичта и надеждата, изпълнили сърцата им.

Появиха се предвестниците на лятото. Той започна да се готви за изпита, после го насрочи за юни — нямаше време за колебания и бавене — и пристъпи с цялото си упорство. Не беше сигурен в себе си, не беше спокоен за резултатите от авантюрата, която предприемаше, но си каза: ако ми провърви, ще успея — понякога уцелва и лошият стрелец, ако ми е писано да пропадна — колко други са пропадали.

Беше решил да телеграфира до Университета, ако успее, а ако се провали — да го скрие, да го запази в тайна, сякаш е възможно да се скрие един провал на изпит — египетските му колеги го контролираха приятелски и го насърчаваха, съчувстваха му.

Провървя му... Същата вечер професор доктор Сабри ас Сурбуни пристигна радостен, просто беше въвн от себе си от радост: изтощен, задъхан до крайност от тичане от Сорбоната до дома на младежа и бързината, с която се беше изкачил по стълбите на шестия етаж. Още не му бяха отворили вратата и съобщи, че нашият човек е защитил степента лиценциат. Не влезе, спусна се обратно по стълбата, дори не пожела да си почине.

Този благороден колега беше същият онзи студент, който се явил на изпит за лиценциат и почти без да погледне латинския текст, върнал белия лист — смеейки се, си тръгнал, като декламираше един латински стих за отчаянието и униятието. Беше наистина прекрасно, че се радваше именно той, който беше пропадал на този изпит, че толкова трудната научна степен е защитена от негов колега успешно с по-малко разочарования.

Той съобщи за успеха, но нашият човек не повярва, докато годеницата му не го придружи до Сорбоната и не прочете името му

сред имената на успелите. После, преди да се върне с него вкъщи, тя запази места за цялото семейство в „Домът на Молиер“, възнаграждавайки по този начин годеника си за успеха, който той не очакваше.

На сутринта телеграфира до Университета. Само след два дни получи поздравителна телеграма и стипендия в размер на двайсет лири.

Годениците решиха да се оженят през лятната ваканция, която щяха да прекарат на Юг.

---

[1] Огюст Конт (1798–1857) — френски философ, един от основоположниците на позитивизма и буржоазната социология. — Б.пр. ↑

ПОМОЛИХ ОТЛАГАНЕ НА ИЗПИТА ЗАРАДИ СВАТБАТА

Тази учебна година беше наистина необичайна за него. Не само че готвеше изпита за лиценциат с всичките му трудности и тежести, но бързаше да подготви и докторската си дисертация по философия върху социологията на Ибн Халдун. Чете по въпроса колкото аллаху бе угодно — и на арабски, и на френски, превеждаха му и от други европейски езици. Започна да диктува дисертацията си. Годеницата му пишеше, а той диктуваше и допълваше пропуските си по френски. Препрочиташе всяка глава и я даваше на професора си — френския изтоковед Казанова. Ако той я одобрише, престъпваше към следващата глава. Не по искане на Университета правеше тази дисертация, тя нямаше никаква връзка с учебната му програма. Бяха го пратили да изучава история и да вземе лиценциат. Но реши да защити дисертацията, защото слуша лекциите на професор Дурким по социология и страстно се увлече по тази наука. Прииска му се да поработи в тази област под прякото наблюдение на професора. Уточниха темата, професорът щеше да му бъде научен ръководител по въпросите на философията, а по арабските и ислямските въпроси имаше научен ръководител специалист-изтоковед. Така всяка глава от дисертацията му се четеше от професора-изтоковед и от професор Дурким.

Когато уреди нещата по доктората, писа за решението си до Университета и обясни, че предварително определената му програма няма да се промени, само ще добави още нещо към нея — в случай че защити лиценциат, да защити и следващата научна степен, и моли за разрешение да се подготви за държавен докторат по история, поради което е необходимо да удължи престоя си в Европа с четири години.

Дадоха съгласие да го направи, ако успее веднага след лиценциата, но не приеха искането за държавен докторат по история, защото престоят му в Европа щеше да се удължи, а разходите бяха по-големи от това, което Университетът бе в състояние да поеме.

Разрешиха му да предаде дисертацията си за Ибн Халдун за получаване на университетски докторат, но напомниха за ангажимента, поет преди заминаването от Египет, че няма право да представя дисертация в чуждестранен университет, независимо от темата, преди да бъде прочетена в Египетския, който да разреши представянето ѝ. Скъпият приятел доктор Мансур Фахми беше причина Университетът да изисква от студентите си в Европа такова обещание.

Още не са забравени шумотевицата и крясъците около дисертацията на доктор Мансур, породени преди всичко от недоволството на официалните инстанции, а после и на общественото мнение. Наложиха се доктор Мансур да напусне Египет почти за година и да се върне едва след като войната го принуди. Години наред му пречеха да преподава в Университета. Чак през 1919 г., когато Египетското движение^[1] предизвика събитията и умовете се освободиха, той получи разрешението, което би трябвало да има още щом завърши образованието си във Франция. Покойният Саурат паша даде това разрешение.

Младежът няма да забрави как една вечер още като студент, седнал с колеги на лекция да слуша един професор, някаква ръка го докосна приятелски, после се опита да го вдигне от мястото му и един глас му съобщи, че Аляуи паша желае да го представи някъде. Младежът се подчини на ръката, предчувствайки нещо неприятно — веднъж вече го бяха вдигали от урок в ал Азхар с двамата му приятели, за да го изправят пред съда на главния шейх, покойния шейх Хассуна. Питаше се на кого ще го представят сега и за какво ще го съдят този път. Ето го, седнал на един стол. Казват му, че е пред Управителния съвет на Университета, който иска да му зададе някои въпроси. Един приятелски глас му говори меко, съобщава му първо името си — Абдул Халик Саурат — и го пита как според теологията стоят някои проблеми, поставени в дисертацията на студент, който следва в Европа.

Младежът отговаря, че не е муфтия, за да дава мнения по религиозни въпроси, но събеседникът му го прекъсва и обяснява, че искали да знаят неговото мнение.

— Аз пък мислех, че съм в университет, където не съдят за хората по мнението им — обажда се младежът, усмихвайки се

раздразнено и иронично. — Ако бях в ал Азхар, нямаше да ме питат за моето мнение, а аз щях да се допитвам до другите, които са сведущи.

— Върни го в час, Аляуи паша. От него няма да разберем нищо — обади се един груб глас.

Върнаха го в час. Придружи го не Аляуи паша, а един прислужник.

След като доктор Мансур предизвика този шум, Университетът започна да контролира дисертациите на студентите си. Накара ги да поемат ангажимент, че няма да представят дисертации в чужбина, преди да бъдат одобрени в Египет. Когато младежът пожела да предаде дисертацията си за Ибн Халдун в Сорбоната, от Университета му напомниха за този ангажимент. Той го изпълни — след завършване на работата изпрати един екземпляр. Управителният съвет го предаде на професор Ахмад Лутфи ас Сайид. Той хареса дисертацията и Университетът даде съгласие да бъде представена в Сорбоната.

Преди края на юли нашият човек взе изпита за лиценциат и от Сорбоната му разрешиха да отпечата дисертацията си, приготвяйки я за обсъждане през лятото.

Отърва се от две тежки грижи: лиценциата и разрешението да предаде дисертацията си.

Всъщност той не беше взел всички изпити за лиценциат — представи се добре на писмения изпит, раздвоен между подготовката му и написването на дисертацията, а след това постоянно мислеше за женитбата. Вече имаше разрешение от Университета и тя можеше да стане през лятото.

Младият човек си послужи донякъде и с измама. Реши да отложи устния изпит за втората сесия в началото на учебната година. Трябваше само да се прегледа и вземе медицинско, че поради нервно изтощение се нуждае от почивка, за да го представи в Сорбоната и да отложи другите изпити за ноември. Така с годеницата си щяха да са свободни и да се занимават със сватбата.

На девети август по обяд станаха съпрузи, а вечерта напуснаха Париж — заминаха на Юг. Но през лятото пак не се отдадоха напълно на новия си живот. Установиха се в едно тихо южно градче и незабавно се заеха с подготовката на изпита, на който трябваше да се яви след два месеца.

Подготовката беше наистина много тежка. Студентът, защитил лиценциат по история, трябваше да бъде подготвен след успешния писмен изпит да отговаря на всевъзможни въпроси на професорите по стара, средновековна, нова и най-нова история, по география, философия и по някой европейски език, без френски. Достатъчно тежко бреме и голямо мъчение, за да ти даде възможност да водиш живот на младоженец.

Двамата се заеха с тежката мисия без страх и паника. Сутрин започваха с историята, вечер завършваха с географията, а помежду се занимаваха с английски. Философията изоставиха на божията воля и на паметта на младежа, на това, което беше останало в главата му от чутото през годината в Сорбоната.

Лятото мина. Съпрузите се върнаха в Париж. Нашият човек отиде на изпита с огромен страх, ужасен. Не се боеше от старата история. Най-големият му страх беше от професора по нова и най-нова история. От географията не помнеше почти нищо, просто се побърка. Беше сигурен, че ще се провали — нямаше никакво съмнение.

Беше му писано в един от изпитните дни да остане безкрайно доволен от изпита сутринта и отчайващо недоволен вечерта.

Сутринта се яви при професора по средновековна история — един от най-способните професори в Сорбоната — Шарл Дил. Професорът беше написал голям брой въпроси на малки листове, разпръснати пред него. Студентите теглеха въпроси и ги поглеждаха в очакване съдбата да им помогне. Нашият човек пристъпи напред със съпругата си. Тя изтегли билет, подаде го на професора, той го погледна, усмихна се и каза с приятен глас:

— Имате шанс благодарение на тази госпожица. Говорете за арабския халифат по време на Умайядите. Смятам, че знаете въпроса по-добре от мен.

Младежът започна и говори безпогрешно, докато професорът не го прекъсна:

— Достатъчно. Защитихте висшата научна степен.

Този ден съпрузите не се върнаха на обяд у дома. Той настоя да обядват в някой от ресторантите на Латинския квартал — ще намерят нещо вкусно, каквото нямат вкъщи. Но съпругата му не желаше да изхарчат остатъка от стипендията, за да платят сметката, и отказваше

упорито. Той обаче не отстъпваше от своето, докато накрая тя се съгласи. Този ден обядваха както рядко им се случваше да обядват.

Върнаха се в Сорбоната. Сърцето му беше свито от страх и тревога. И как не! След малко щеше да се яви на изпита по география. Разчиташе, че още като го види, професорът ще се смили и ще разбере, че на такива като него се задават въпроси, които изискват разбиране и памет, а не зрение — въпроси от политическата и икономическата география, въпроси по народонаселението, а не от физическата география например. Но след като професорът го покани с обичайната за изпитващите учтивост, каза:

— Господин Хусейн, опишете ми къде тече Рона.

Чувайки въпроса, младежът понечи да го обмисли, ала упорството го изпревари и завладя ума и сърцето му. С твърд и спокоен глас отказа да отговаря.

— Но вие сте длъжен да отговаряте, когато ви питат — каза приветливо професорът.

— Да, но няма да отговоря.

— Тогава достатъчно. — И извика следващия студент.

Нашият човек си тръгна съсипан, убеден, че се е провалил, че успехът му от началото на лятото е отишъл на вятъра. Дожаля му за неговата съпруга — сигурно беше огорчена. На излизане от аудиторията тя обаче се усмихна мило:

— Какво ще кажеш да изпием по чашка кафе, докато идеш при професора по философия?

— За какво ми е да ходя при професора по философия? Целият ми изпит отиде на вятъра.

— Не се разстройвай, професорът беше груб и неделикатен.

Поръча му кафе, после го върна в Сорбоната. Яви се при професора по философия. Отговори на въпросите му без никаква сигурност в себе си.

Тръгнаха си към къщи — вътрешно той беше отчаян, на вид — също; външно тя изглеждаше обнадеедена, а вътрешно — един господ знае как.

Вместо за изпита нашият човек си наложи да мисли за дисертацията — вече беше отпечатана и предадена в Сорбоната. В най-скоро време щеше да бъде насрочено и обсъждането.

Съпругата му не казваше нищо за изпита. Говореше му за най-различни неща, които нямаха нищо общо с тревогите и Сорбоната. Един ден се прибра и без да продума, без да го поздрави, го целуна и му пошепна в ухото:

— Изкарал си.

Не повярва. Но тя му обясни, че се връща от Сорбоната и между обявените имена на успелите е и неговото.

По-късно той разбра, че професор Реймон Гийом, професорът по география, не е нито груб, нито неделикатен — не му беше писал нула, както си заслужаваше, а двойка, за да предотврати провала му, ако издържи успешно другите изпити.

По стечение на обстоятелствата след години в Египет се състоя конгрес по география и професорът беше делегат. На едно от събиранията на чай, каквито изобилствуват по време на конгресите, нашият човек го срещна. Здрависаха се, професорът го гледа дълго — него и съпругата му, и се засмя:

— Струва ми се, че съм ви виждал.

— Да. Виждали сте ме. Едва не ми провалихте лиценцията — обясни той през смях.

— Сега си спомням. Дано сте доволен от мен, че не ви писах нула, както си заслужавахте.

Не само те се засмяха, засмяха се всички наоколо.

Тъй приключиха проблемите около лиценцията. Със спокойно сърце, смирена душа и доволен от себе си младежът се зае да подготви защитата на дисертацията. Наскоро обаче бе потресен от кончината на професор Дуркхейм, научния му ръководител по философските въпроси. Обичаше професора и му се възхищаваше, просто се захласваше по него. Нещастieto го изпълни с дълбока скръб. Но животът си има свои закони и свой ритъм — дисертацията трябваше да се обсъди, а в обсъждането се налагаше да участва философ — специалист по социология.

Сорбоната изпрати професор Бужилие, ученик на покойния професор. За университетски докторат във Франция обаче не е достатъчно дисертацията да бъде само обсъдена. Преди обсъждането, като встъпление, студентът трябва да дискутира и по две теми, посочени предния ден.

Свърза се с професорите, за да му съобщят темите. Изтоковедът се задоволи с дисертацията за Ибн Халдун, но професорът по философия му даде тема, която на пръв поглед му се видя извънредно трудна. Но след като чу втората тема по история, му се стори съвсем лека. Професорът по философия предложи „Социологията според Огюст Конт“, а професорът по история Гюстав Блок, специалист по римско право, предложи „Съдебните процеси срещу управителите на провинциите в писмата на Плиний млади“.

— Искам да дискутирате върху текстовете на писмата — поясни той. — Не е достатъчно само да разбирате историята.

Върна се у дома разтреперан от страх и недоволен от целия свят. Смяташе, че се е отървал от всичките трудности на латинския, а ето че професорът по история го връща пак там и го кара да изучи цял сноп писма на латински.

Прочете всичките писма на автора, преведе ги на френски, извади онези които засягаха темата и започна да учи точно и задълбочено текста на латински. Знаеше, че професорът не се шегува и не се задоволява с малко.

На никой изпит не е треперил тъй: професорът започна да спори върху писмата: забрави и управителите, и провинциите, и съдебните процеси. Обръщаше внимание единствено на латинския текст, и то като литературен текст, който първо трябва да се разбере, после да се изпита наслада от него и чак тогава да се анализира и да му се прави коментар.

Ако не беше голямата му смелост и срамът от другарите му, от съпругата му, която присъствуваше на изпита, и от цялата публика, зъбите му щяха да затракат от страх и ужас. Все пак успя да овладее положението, макар професорите и присъстващите да забелязаха, че е много изплашен и развълнуван. Поуспокои се чак когато свърши при професора по история и започна обсъждането при професора по философия. Отдъхна си едва когато заседанието свърши.

Комисията се оттегли на съвещание. След малко председателят — самият професор по история — съобщи, че факултетът подкрепя кандидатурата му за докторат — получава отличен и поздравленията на комисията.

За първи път младежът чу ръкоплясканията на френската публика в чест на неговата свита, слабичка особа. Отиде при близките

си ликуващ. Смяташе, че вече е прекрачил бремето на учението. Не си струваше да мисли за това, което му оставаше.

Но дните показаха, че е бил твърде голям, дори прекалено голям оптимист. Оставаше му да защити диплом за висши науки. Съдбата пожела дисертацията да бъде подготвена под ръководството на професора по история, същия онзи, който му създаде толкова трудности и го изтощи до крайност.

---

[1] Има се предвид въстанието от 1919 г. — Б.пр. ↑

ДЕНЯТ, В КОЙТО ВЪРХУ ДОМА МИ ПАДНА БОМБА

Само няколко дни след изпита за докторат, по навик, създаден от идването му в Париж, отиде на занятия — този път по история. Малко е да се каже, че имаше голямо желание да слуша лекциите и че хареса професора — направо беше във възторг. След часа просто полетя към него и стеснително и боязливо го помоли да подготви под негово ръководство дисертация върху стара история, за да защити диплом за висши науки.

Професорът прие с удоволствие. Определи му среща на следващия ден да разговарят по темата. Тръгна си, изпълнен с радост и опасения. С радост, защото щеше да работи с този голям професор; с опасения, защото работата беше тежка. Знаеше се, че професорът много обича учениците си, но ги товари с най-трудни и тежки задачи и при оценките не проявява никаква благосклонност.

На следващата сутрин професорът започна весело:

— Намерих ви наистина съдържателна тема. Ще ви даде възможност да прочетете неща, които ще ви доставят истинско удоволствие.

— Какви? — попита младежът силно заинтригуван.

— Ще проучите съдебните дела в Рим срещу управителите на провинции, които са оскърбявали и не са зачитали достойнството на римляните, така както го е описал великият Тацит. Уверявам ви, че четенето на този историк ще ви направи щастлив, както никой друг историк или писател.

И му изреди един списък от книги, които трябваше да прочете изцяло, и друг — от които да прегледа отделни части. Нашият човек не можа да каже нито дума. Дълго слуша как професорът говори върху темата и накрая си тръгна разтревожен и без никакво самочувствие.

Останал самичък, се замисли за книгите, които му предстоеше да прочете. Съобрази, че няма да може да ги вземе от университетската библиотека, защото не ги даваха за вкъщи — твърде много студенти ги

ползуваха. Следователно налагаше се да ги купи. Сложна работа! Струваха не по-малко от двумесечната му стипендия.

Писа до Египетския университет. Отказаха му. Университетът проявяваше голямо скъперничество към студентите си — просто финансовите му възможности го принуждаваха. Университетът например не помагаше в случай на болест или при нужда от книги. Плащаше само някои специални уроци, ако преценеше, че са наложителни. Оставяше питомците си да правят каквото искат, или по-скоро правеше с тях каквото иска. Студентите бяха длъжни да учат сериозно и да напредват в науката. Ако установеше нередност или нередовност, студентът трябваше да се върне в Египет и да плати изразходваната за него сума.

Нашият човек помоли повторно за тези книги. След редица неприятности му разрешиха да ги купи и ползува, но като собственост на Египетския университет — прибирайки се, той трябваше да ги върне.

Започна да се готви по тази сериозна тема. Какво по-сериозно можеше да има за един египтянин като него, научил латински неотдавна, слушал в ал Азхар уроци по традиционни ислямски науки, а в Египетския университет лекции, които нямаха нищо общо с Гръцката и Римската история.

Какво по-сериозно можеше да има за един египтянин като него от упоритата работа върху този труден, но велик римски историк: да го изчете и да отдели свързаното със съдебните процеси, след това да ги осъзнае от юридическата им страна, после да ги изложи ясно и точно. Започна да изпитва известно съжаление, че не избра тема от Арабската история, която познава добре и нямаше да се налага да чете ни латински, ни нещо подобно на латински. Но ако сам се бе намъкнал в темата, трябваше да я развие, каквито и усилия и трудности да му струваше.

Тъкмо беше започнал да чете тази мъчнотия, когато една нощ станаха събитията, внезапно прекъснали заниманията му и накарали го да напусне Париж заедно със съпругата си и да потърси сигурност в Южна Франция. Това се случи в полунощ, месец февруари. Всичко наоколо беше спокойно. Тъкмо беше приключил с четенето и си легна. Вече се унасяше в сън, когато въздушна тревога разбуди цялата къща. Нашият смелчага не придаде никакво значение на тревогата — не

искаше да показва, че се страхува или нещо подобно. Отказа да стане, гледайки с презрение и на тревогата, и на бягащите. Много пъти парижани бяха чували въздушна тревога. Някои се тревожеха, други се отнасяха с презрение. Тревогите отминаваха, без Париж да пострада. Какво пречеше и тази да е като предишните?! Самонадеян и горд със смелостта си, той гледаше как домашните се канеха да слязат от шестия етаж в скривалището, без да мръдне от леглото. Но изведнъж чу един изплашен глас и не усети кога слезе бързо с другите, без да мисли за евентуалните пречки по пътя. Опомни се чак когато седна в скривалището между хората от квартала, унижен пред себе си и близките си. Но какво да прави, като инстинктът му беше по-силен от разума и волята на другите.

Тревогата отмина, хората си легнаха. На сутринта видяха нещо ужасно — в Латинския квартал бомбите бяха разрушили една сграда в близост до къщата, където живееше. По пътя за Сорбоната почувствува следите на разрушението и научи много подробности. Не му дойде наум, че това събитие трябва да го накара да изостави Париж и да се премести на Юг, но положението на съпругата му го наложи — просто лекарят нареди. Преместиха се в Монпелие с намерението да дочакат детето да дойде на бял свят, а после да се върнат в Париж.

В Монпелие реши да изучава право и да се дипломира като юрист. Ще започне да слуша лекции във Франция, а после ще завърши в Египет, когато се върне. Но подготовката на дисертацията му го отклони. Колко много се упрекваше, че не довърши опита си да изучава право! Колко изпитания и беди в живота можеше да избегне!

Той беше отговорен за семейството, за двете невинни момчета, които не трябваше да враждуват със султана и да изпитат гнева му; за невинната си съпруга чужденка, която няма никакво отношение към събитията в Египет, а беше някак си неспособен да се грижи за семейството, което имаше право да иска да се облекне на него през онези дни. Тогава си спомни желанието да изучава право. Ако беше успял да преодолее безделието си, би могъл да предпази това семейство от мизерията и притеснението, на които беше подложено. Но още не е дошъл редът на тези събития.

И тъй, с помощта на съпругата си се заложи за лекциите и изучаването на гръцки. Животът им в Монпелие беше наистина хубав: изпитваха интелектуална наслада от проникването в знанието, от всеки

нов метод на познание, които усвояваше всеки ден; наслада от надеждата, че очакват едно дете, което радостно бърза към този живот; наслада, че са доволни от малкото, че препитанието им, колкото и оскъдно, осигуряваше живота им. Съпрузите бяха доволни от себе си, защото успяваха да се оправят и да понасят несгодите. Имаха си някои грижи, когато месецът се изнизваше и парите им също се изнизваха между пръстите. Затова се придържаха към безмилостна строгост и непоколебима твърдост, докато тревогата отmine и несгодата отново ставаше лека в началото на следващия месец, ако е възможно да се каже, че несгодата може да бъде лека.

Изпрати екземпляри от дисертацията за Ибн Халдун на един приятел в Египет — бяха останали, след като Сорбоната взе сто и петдесет, Египетският университет — двадесет, а той подари някои на приятели. Разполагаше с около сто екземпляра. Изпрати ги на своя приятел — вече покойник — да се разпорежи с тях, както намери за добре. Мина доста време и вече ги беше забравил, когато една сутрин получи писмо, в което имаше и чек за твърде приличната сума от около двадесет лири.

Колко щастливи бяха съпрузите! Писмото им донесе една помощ, от която се нуждаеха извънредно много, още повече, че съвсем приближаваше идването на детето. Трябваше да се подготвят да го посрещнат сърдечно, грижовно и тържествено, както подобаваше на щастието, което го предхождаше.

И двамата бяха обхванати от дълбока тъга, която всеки криеше от другия внимателно и деликатно. Тази неочаквана помощ ги спаси от мъки.

Амина се появи с едно юнско утро. Плачът ѝ се смеси с песента на пробуждащите се птички. Тази музика отекваше в сърцата на съпрузите, забравили страха и успокоили се от ужаса, преживян през нощта.

Посрещнаха скъпата си рожба, освободени от тъгата, безпокойството и притеснението. Ибн Халдун им помогна да я посрещнат богато и възможно най-добре.

Това лято отминаваше бавно и трудно с люшкане между благополучието в началото и недоимъка в края на месеца. Но съпрузите се държаха: грижеха се за Амина, готвеха дисертацията,

изучаваха гръцки. В началото на септември се върнаха в Париж със своето съкровище.

Разчиташе, че с пристигането ще приключи напълно с дисертацията. В началото на учебната година беше готов за среща с професора да изяснят какво е прочел, какво е разбрал, какво иска да прави и да получи съответните наставления.

Но едва пристигнал в Париж, и загуби скъпоценно време. Повече от два месеца се занимава със съвсем други неща. Египетският му приятел, приятелят от ученическите му години, приятелят от времето, преди да станат стипендианти, а и след това, се разболя сериозно от нервно разстройство. В Париж нямаше кой да се погрижи за него и да го наглежда. Службата по стипендиите бе преместена в Лондон. Трябваше да помогне на приятеля си в лекциите и да се застъпи за него пред директора по стипендиите, да го води по лекари, да пише до директора по стипендиите и до Университета в Кайро. След медицинските прегледи се наложи приятелят му да бъде преместен извън града на чист въздух и спокойствие. Налагаше се и да го навестява от време на време. Един ден собственикът на хотела, където бе настанен болният, го повика спешно. Отзова се бързо и чу за приятеля си неща, които го изпълниха със страдание и тъга и му поставиха проблеми, които не знаеше как да разреши. Междувременно получи две напълно противоречиви писма — едното от Университета, другото от директора по стипендиите, както и малко пари за болния, които се стопяваха, без да може да покрие нуждите му. От Университета получи нареждане да води най-точна сметка за разходите. Още неотминала бурята, и пристигна заповед приятелят му да се върне в Кайро.

Точно по това време свърши войната. Обявиха примирието. Всички се радваха на мира. Тъкмо се зае със заниманията си, след като изпълни задълженията си към този толкова скъп и мил приятел, и от Египет пристигнаха вести, които отново го откъснаха от дисертацията му. Сега поне не беше тъжен или уплашен, а напротив — щастлив, сърцето му се изпълни с блаженство, беше напълно доволен, обзе го вяра и възторг: съобщиха, че Египет е поставил въпроса за независимостта си пред окупаторите — победители във войната.

После дойдоха известия, че има големи затруднения поради упорития отказ на окупаторите и че някои египтяни^[1] са изпратени

насилствено извън родината и са взети като заложници в Малта; че Египет се е разгневил за своите синове и се бунтува срещу враговете си.

Тези съобщения падаха в сърцето на младежа и в сърцата на египетските му колеги като дъжд в жадна земя. Значи, не само европейците вдигат гневни революции в името на националното си достойнство и националната си независимост. Ето че и африкански Египет въстава, както бяха въстанали англичани, французи, американци и други западни народи.

С колко миражи се изпълниха сърцата на студентите чужденци, с каква радост се напълниха душите им, колко много време посветиха, за да обсъждат тези въпроси, колко лекции изоставиха, за да разговарят за революцията.

Нашият човек страдаше, че е изолиран. Рядко се виждаше с приятелите си египтяни, но след като френската преса започна да публикува съобщения за събитията в Египет, срещите му със сънародниците зачестиха — разговаряха главно за революцията.

Въпреки това обаче не пренебрегваше дисертацията си, не изоставяше лекциите при научния си ръководител. Отнасяше се съзнателно към работата си, проявяваше издръжливост, като че ли новините от Египет увеличаваха неговата упоритост и сериозност, още повече нарасна желанието му да завърши учението си и да се върне в Египет, за да следи събитията отблизо, и кой знае — може би и да вземе участие в тях, ако му се отдаде възможност.

Нашият човек няма да забрави как от сутринта се залавяше с гражданското право, наказателното право, съчиненията на големия немски историк Момзен по римско гражданско право, които четеше с жена си. По-късно просто не можеше да повярва, че за тъй кратко време е минал единайсетте тома, които бяха толкова трудни, съдържаха толкова коментари и толкова много латински текст.

Докато слушаше, държеше Амина на ръце, за да даде възможност на съпругата си да върши домакинската работа. Диктуваше дисертацията с Амина на ръце, крачейки из тясната стая, а съпругата му пишеше. Понякога настояваше той да си почине от диктуването, а тя от писането. Вземаше детето, разхождаше го из стаята, пееше му. Тъй даваше възможност на младежа да поседи и отдъхне. Към всичко това съпругата му готвеше за обед и за вечеря.

Един ден другарите му съобщиха, че Саад ще посети Париж, готвели се да го посрещнат и го молят да вземе участие, ала той отказа, защото нищо не разбираше от тези работи. Но след пристигането на делегацията отиде в резиденцията, където беше настанена. Срещна се и със Саад, след като се видя с другарите си, между които беше и любимият му професор Ахмад Лутфи ас Сайид.

Тук беше и Абдул Азиз Фахми — неговият другар, който винаги го бе насърчавал, грижеше се за него, докато беше студент и пишеше във вестника, а по-късно и като стипендиант в Париж.

Имаше и други негови другари, които познаваше лично. По-късно с някои го свърза близко приятелство, а с други го раздели вражда.

На тази среща присъствува и съпругата му. После му разрешиха да разговаря и със Саад. Беше му длъжник. През студентските години стеснението му попречи да се издължи, но го стори, след като завърши обучението си в Париж.

---

[1] Четиримата ръководители на партията Уафд, която оглавява освободителното движение и по онова време играе положителна роля — Саад Заглул, Мухаммад Махмуд, Исмаил Сидки и Хамди ал Басил. — Б.пр. ↑

ЧОВЕКЪТ С НАЙ-ДЪЛГИЯ ЕЗИК

Дългът към Саад беше стар — още от времето на дисертацията за Абу ал Аля. Вестниците и обществеността оживено коментираха и дисертацията, и нейния автор. Един от членовете на законодателната комисия предложил правителството да прекрати субсидиите за Университета, защото е възпитал еретик, написал дисертацията „В памет на Абу ал Аля“.

По-късно се разбра, че Саад, като председател на комисията по предложенията, повикал този човек и настоял да се откаже от предложението си. След отказа Саад му казал:

— Ако настоявате, ще бъде внесено друго предложение, което ще иска правителството да прекрати субсидиите за ал Азхар, защото, преди да учи в Университета, авторът на дисертацията е бил възпитаник на ал Азхар.

Онзи се принудил да оттегли предложението си. Университетът продължи да получава субсидии, а на младежа не му се случи нищо неприятно. Професор Ахмад Лутфи ас Сайид разказа случката на нашия човек и го накара да иде при Саад да благодари за доброто дело, но нашият човек се стесняваше. Че къде беше той в сравнение със Саад!

Получил възможност да се срещне с ръководителя на делегацията в Париж, той му изрази признателността си и възхвали плодотворните му усилия в служба на Египет и пожертвователността му в името на родината и народа. Саад го изслуша и притеснено му отговори, че неговите усилия, усилията на съратниците му, усилията на целия народ не са донесли нищо на родината.

— Нима не виждаш, че всички врати са затворени пред нас? Пристигнахме в Париж, но ни затвориха вратите към Мирната конференция^[1]. Пречат ни упорито да се срещнем с представителите на страните-участнички.

— Но тези усилия пробуждат народа, подтикват го да търси правата си, тласкат го към постигането им — възрази младежът.

Опитвайки се да отклони темата, Саад попита:

— Какво учиш в Париж?

— История.

— Вярваш ли в правотата на историята?

— Да, ако се изследва добре, ако се изучава задълбочено и ако се изчисти от плесента.

— Аз обаче се нагледах на заблуди и лъжи, които се печатат по вестниците на различни страни и на които хората малко вярват. Нямам основания да мисля, че историята може да се почисти от плесента и да излезе чиста. Погледни какво публикуват за нас в Париж и Египет. Кажи ми как може от това да се извлече чиста история!

Младежът искаше да обясни нещо, но Саад продължи:

— Пристигнахме в Париж, изпълнени с надежда, но само за няколко дни ни обхвана отчаяние.

— Защо да се отчайваме, та вие разбудихте народа, призовахте го и той се отзова — забеляза младежът.

— Какво може да направи народът? Той е невъоръжен, не може дори да се защити, а как ще се бунтува срещу силата и мощта!

— Днес той е невъоръжен, но утре ще намери оръжие!

— Откъде?

— Тези, които ни снабдяват контрабандно с хашиш, могат да ни снабдят и с оръжие.

Саад избухна в смях и ставайки, поясни:

— Не знаеш ли, че тези, които контролират контрабандата с хашиш, ще контролират и контрабандата с оръжие?

Тръгна си и видя Саад чак след година, дори повече от година. Втората им среща в Париж не беше така оживена и сърдечна. Саад го посрещна някак апатично. Разговаряха, но не си казаха нищо съществено. Срещата беше кратка и вежлива, нищо повече.

Знаеше причината за тази апатичност, но му беше все едно. Само поклати тъжно глава и сви рамене. Причината се криеше в речта, която нашият приятел произнесе на възпоминанието в чест на професора-имам шейх Мухаммад Абду, устроено от група ученици. Той заяви, че Египет се цивилизова благодарение на трима мъже, които не бива да бъдат забравени: професора-имам, възкресил свободата на ума; Мустафа Камил, разпалил политическата свобода, и Касим Амин, вдъхнал живот на социалната свобода.

Саад прочел статията и... се разсърдил на младежа, защото не бил споменат сред тези големи мъже.

Последваха редица политически изпитания. Нашият човек беше с най-острото перо. Нападаше и критикуваше политиката на Саад и преди да дойде на власт, и след като дойде на власт, и след като бе принуден да се оттегли. Навлече си големи неприятности. Срещнаха се за трети и последен път в дома на Шауки^[2].

Шауки посрещаше великия индийски поет Тагор. Само един господ знае колко писатели, поети, политици, депутати покани на приема, покани и нашия човек. Пристигна и Саад — всички се скупчиха да го посрещнат, а нашият човек реши да се потули, но приятелите му го избутаха напред — най-енергично действуваше шейх Абдул Азиз ал Башри. И ето, младежът се ръкува със Саад и чува, че Саад го приветствува радушно. Хората се върнаха по местата си. Саад остана около час и отиде в Парламента — тогава беше председател на камарата на депутатите.

При желание младежът щеше да се срещне още веднъж с него, но отказа категорично. Това беше по повод искането на някои депутати от партията Уафд да повдигнат в Парламента повторно въпроса за доислямската поезия^[3]. Саад се възпротивил: „Този въпрос е приключен, няма смисъл да се връщаме към него.“

Прочете за случая в пресата и почти не му обърна внимание, но ректорът на Университета професор Ахмад Лутфи ас Сайид, като приятел на нашия човек, настояваше да отиде в дома на Саад и да остави визитната си картичка, за да се срещне с него и да му благодари за добрите думи в Парламента. Но той отказа категорично. Обясни, че Саад не е сторил нищо извън задълженията си, само е спрял наглостта на един депутат-глупак.

Професорът и ученикът се препираха дълго, ала не стигнаха доникъде и вечерта отидоха при Абдул Азиз Фахми да отсъди кой е прав. Той веднага и безрезервно застана на страната на нашия човек и цялата работа се превърна в тема за шеги между двамата големи професори за това колко е разгневен Абдул Азиз Фахми, за всичко, което говореше по адрес на Саад, за пълното отричане на казаното или направеното от Саад, и то само защото е дело на Саад.

Така че отношенията със Саад бяха само привидно прости. В действителност, като същност бяха много сложни. Те му донесоха куп

злини и същевременно ред добрини: следваха пристъпи на удовлетворение и гняв, смесица от надежда и отчаяние, прояви на твърдост и нежност. Но още не е дошло времето да говорим за всичко това.

Да се върнем при нашия човек в Париж, да видим как живееше, потънал в големите си сложни проблеми. Готвеше дисертацията, ходеше на лекции, срещаше се с професора, полагаше какви ли не усилия, та животът на семейството му да върви по пътя на скромното благополучие, придаващо стойност на най-скъпите неща, да не го излага на мизерия и притеснение.

Дойде лятото. Предаде дисертацията си в Сорбоната — одобриха я, без да я изпрати на Египетския университет, а и оттам не го питаха нищо по въпроса. Представи се добре на изпита и така изпълни задълженията си към Университета. Дойде време да се върне в Египет.

Но връщането му предизвика продължителни и глупави спорове с директора по стипендиите. Според правилника, ако обучението е завършило в предвидените срокове, пътните на връщане са за сметка на Университета. Но нашият човек се връщаше със съпругата си. Кой щеше да плати разноските ѝ?

Директорът по стипендиите се затрудни и се обърна към Университета — разрешиха съпрузите да пътуват заедно, но се налагаше да пътуват с багаж, по-голямата част книги — твърде много, за да се пренесат в куфари, освен че повечето бяха собственост на Университета и в крайна сметка щяха да отидат в библиотеката. Пренасянето им от Париж до Кайро не можеше да стане просто с билетите за влака и кораба, трябваше да се плати допълнително. Кой щеше да разреши тези допълнителни разноски? Директорът по стипендиите направи ново запитване до Университета. Нищо не яде времето така, не изтощава и не е толкова досадно както дългите спорове около един незначителен въпрос.

Притесни се много да пише и да чака писма за уреждането на тази свършено безполезна глупост, но в крайна сметка вечерта преди отплаването на кораба заедно със съпругата си беше в Марсилия.

С пристигането обаче разбраха — о, колко ужасно беше то! — че корабът няма да отплава на другия ден, защото има стачка. Стачката продължи един, два, три... цели двадесет и пет дни. Нашият човек, съпругата му и дъщеря им нямаха никакви средства, нямаше и никаква

надежда да се свържат с директора по стипендиите, нямаше начин да се свържат и с Университета. Следователно трябваше да вземат заем от колегата му, който се връщаше със същия кораб и също чакаше да свърши стачката. Джобовите му обаче не бяха празни и не защото беше богат, а защото бе крайно икономичен. Взеха заем и семейството започна самостоятелния си живот със заем! Пристигнаха в Александрия след огромни затруднения. Пътуването ги измъчи много, морето блъскаше кораба им, изхарчиха всичките си пари. Беше писал предварително на кмета на Александрия Абдул Разак паша — негов близък и добре разположен приятел. Едва акостира корабът, и лицето, изпратено лично от кмета, ги избави от притеснението, трудностите и объркването. Предостави им удобство и спокойствие в една прекрасна къща, която кметът бе наел на александрийския бряг.

Преди да отпътува за Кайро, семейството прекара там цяла седмица. Но престоят в Александрия бе помрачен от трудностите и лишенията, които ги очакваха от момента, в който щяха да слязат от влака. А как да се качат на този влак, като нямат пари за билети, а нашият човек нямаше смелостта да говори по този въпрос на приятеля си. Не можеше да се свърже с брат си в Кайро, защото съпругата му не пишеше арабски, а брат му не четеше френски.

Една вечер съпрузите си приказваха с кмета. Той им каза, че ето, вече ще заминат и че е време младежът да се представи в Университета, който е известен за пристигането му в Египет и го очаква.

Всичко за пътуването им с влака беше приготвено, на другия ден напускаха Александрия. Сутринта след закуска приятелят му дойде и дружелюбно попита съпругата му:

— Познавате ли египетските банкноти?

— Не — отговори весело тя.

— Ето, вземете и ги изучете спокойно.

После ги изпрати, качи се бързо в колата си и отиде в службата.

Съпругата му изучи въпросните банкноти — бяха около десет лири. Съпрузите разбраха какъв човек е приятелят им. Прибавиха към сметките си още един дълг. Въпреки че никога не им го поискаха, те знаеха, че трябва да го върнат в най-скоро време.

Пристигнаха на каирската гара следобед. И ето, съпрузите се виждат сред тълпа от близки и приятели. От този ден новият им живот

бе свързан с Египет.

---

[1] Парижката мирна конференция, която изработи условията за Версайския мирен договор, сложил края на Първата световна война. — Б.пр. ↑

[2] Ахмад Шауки (1868–1932), получил юридическо образование в Египет и Франция. До 1915 г. е придворен поет, но после скъсва с Двореца и посвещава творчеството си на героичните борби на египетския народ. — Б.пр. ↑

[3] В книгата си за Доислямската поезия Т. Хусейн застъпва гледището за критичен анализ на всички литературни източници, включително и Корана, което предизвиква същинска буря; книгата е забранена, в Парламента се внася запитване, делото е предадено на прокурор. — Б.пр. ↑

ОТКАЗАХ ДА ПРИСЪСТВУВАМ НА КОНГРЕСА НА СЛЕПИТЕ

Започна техният злочест живот в Египет. Надеждата им се усмихваше, намаляваше, изгряваше; нуждата им се мръщеше, натежаваше, угнетяваше ги. Гостуваха на брат му, но знаеха, че това не бива да продължава дълго. Трябваше да започнат самостоятелен живот, а не да живеят на гърба на близки или непознати. Независимостта на личността е като независимостта на обществото — нито пада от небето, нито пониква от земята. Тя се извоюва, до нея се стига чрез определени средства, до нея водят преки или косвени пътища. Знаеха го, знаеха и пътя към независимостта си, но нашият човек нямаше средствата, за да върви по този път — нямаше пукнат грош. Университетът се скъпеше да дава помощ на успешно завършилите и завърнали се в Египет, за да се устроят и започнат академичния си живот. По-скоро можеше да се предполага, че не се скъпеше по своя воля, а по принуда. Както и да е — нашият човек трябваше да сключи заем, за да си намерят жилище и да живеят както те искат, а не както им се налага.

Неговият близък приятел професор Мухаммад Рамадан го заведе в тъй наречената Компания за финансова помощ, стана му гарант и му отпуснаха заем от сто лири. Удържаха лихвите и му изплатиха остатъка. Реши, че вече е собственик на огромно богатство. До този ден не беше разполагал с подобна сума. Беше време, когато нямаше на ръка повече от една лира, после дойде време, когато разполагаше с около двадесет. Когато завърши успешно Египетския университет и Сорбоната, имаше тази сума, която му изглеждаше огромна. Днес брои лири, които са много пъти по двадесет, но тогава бързо усети, че двайсетачките малко по малко се изнизват. Върна заема, който му помогна да изчака края на стачката.

Със съпругата си отиде в банка „Лионски кредит“, без сам да знае как стана това. Съпругата му прочете едно съобщение, че Банката предлага акции за новия френски заем. Предимството на акциите

беше, че се тиражират, тъй че акционерите можеха да спечелят един милион франка, а през онези дни това бяха двадесет хиляди лири. Щом чу съобщението, той накара съпругата си да купят акции. Тя отказваше категорично, но той упорствуваше и накрая тя прие въпреки желанието си. След час вече беше акционерка във френския заем, а той се отдаде на мечти — пресмяташе какво ще остане от двадесетте хиляди лири, които можеха да спечелят, и едва не му се замая главата.

Мина първото тиражиране. Спечели един египетски акционер, а не съпругата му. Това беше Мадлум паша. Съпрузите се смяха много на съобщението — то само потвърди известната приказка, че парите отиват при пари и много рядко благополучието — при недоимъка.

Минаха месеци, минаха години. Курсът на франка падаше, а заедно с него и стойността на акциите. Акциите на съпругата му паднаха на седем, на пет, после на три лири и за тях спря да се говори — разтвори се като сол във вода. Както и да е, след като върна дълговете си и купи акциите, му останаха по-малко от петдесет лири. Беше беден, за да уреди хубав дом, а освен това този дом трябваше и да се обзаведе. Професор Мухаммад Рамадан им нае едно жилище в квартал „Саакини“, придружи ги до битпазара и купиха необходимите вещи.

Колко много се притесняваше, докато съпругата му преглъщаше сълзите си, ровейки се във вехториите, с които трябваше да се задоволят, докато господ им помогне да се оправят и след притесненията да заживеят добре, след трудностите да намерят облекчение.

Най-после съпрузите се приютиха в дома си, залъгвайки се, че имат спокойствието, от което се нуждаят.

Той пропиля много време, за да уреди всичко това. След няколко дни започваха занятията в Университета. Налагаше се да подготви първата си лекция и да се приготви за тържеството, което щяха да му устроят членовете на Управителния съвет, представяйки го на студентите. Бързо се залови за книгите. Нежният глас отново започна да му чете. Съпрузите се върнаха към онзи чист живот, който не се омърсява от пари и не се задушаваше от лишения, живот, в който се стопяват отчаянието, мизерията и лишенията.

Определеният ден дойде. Нашият човек влезе в аудиторията. Посрещна го Саруат паша и го представи по възможно най-добрия

начин. Изнесе лекцията си. Студентите останаха доволни, той също беше доволен от себе си.

Съпрузите се прибраха, преливащи от радост, сърцата им бяха изпълнени с надежда, която изтри мъките и страданията, изпитани през годините. Нашият човек изнесе и втората си лекция — оттогава съдбата им поднесе безмерно щастие, блаженство и доволство. Избра да чете лекции по история на Древна Гърция. Не можеше да започне обаче, без да даде географско описание на страната, чиято история щеше да преподава. Трябваше да се направи географско описание на Гърция. Аллах е свидетел, че го направи тъй, че завладя сърцата на слушателите и изпълни душите им с доволство и възторг. Подготви лекцията само благодарение на съпругата си.

Тя му обясни географското разположение на Гърция. Взе хартия и я нагъна, както природата бе нагънала тази земя. Показва му планините и равнините — ту обширни, ту стеснени от морето, което я обгражда в по-голямата ѝ част. Направи всичко от хартия, взе ръката му и я прокара от юг на север, отклонявайки я на изток и на запад, за да си представи разположението на морето и местата, където то се врязва в сушата; да си представи разположението на древните градове. Занимаваха се, докато го научи, повтори и тя се успокои.

Чиновниците от Университета се учудиха много, че поиска в аудиторията да бъде окачена географска карта на Гърция. Просто го намразиха, но прикриха неодобрението си и изпълниха желанието му. Седна на катедрата и съобщи, че ще направи географско описание на Гърция от юг на север, а присъстващите да го следят по картата. Говори гладко, без повторения; студентите слушаха и го следяха, докато часът свърши и той завърши лекцията си така както беше пожелал — описа точно Древна Гърция.

На тази лекция присъства и Саруат паша. След като студентите се разотидоха, го покани при себе си и го засипа с похвали и насърчения.

Наскоро след този щастлив ден в дома им дойде един млад чиновник от Двореца и му съобщи, че началникът на Канцеларията го кани на среща.

— Какво иска от мен началникът на Султанската канцелария? Не го познавам и ми се струва, че и той никога не ме е виждал.

— Не зная. Но ми е заповядано да ви поканя и да ви придружа до Канцеларията.

След час беше при началника на Канцеларията Шукри паша. Видя един великодушен, сладкодумен, симпатичен мъж, пристрастен към арабската литература, но към тази, която се е харесвала на хората през миналия век. Говореше за играта на думи, за сравненията, за изисканото остроумие, за тънкостите на двусмислието и подкрепяше всичко с примери от остарялата поезия. Младежът успя да запомни само едно двустишие — щом го чу, се разсмя неудържимо, въпреки че трябваше да се държи възпитано и сериозно в тази внушаваща респект канцелария. Шукри паша се развесели от смеха му и отбеляза с печални нотки:

— Това двустишие ни изпълваше с доволство и възторг, а ето днес, вие, по-напредналите младежи, се смеете и си правите шеги.

Посещението му се беше проточило и при началника на канцеларията започнаха да влизат посетители и младежът поиска да си тръгне. Началникът му прошепна в ухото:

— Нашият господар пожела да те види.

Не знаеше какво да каже, но още на другия ден пристигна чиновникът от Двореца и му донесе писмо от главния секретар, в което се съобщаваше, че аудиенцията, която е имал честта да поиска, е насрочена за единадесет часа на следващия ден.

— Но аз не съм искал нищо!

— Не говорете така! — в гласа на чиновника се прокрадна страх.
— Протоколът налага аудиенциите с нашия повелител винаги да се искат. И попита: — Имате ли редингот?

— Да.

— Слава богу! А то трябваше да ви пробвам моя.

— Купих си, когато се жених.

На другия ден, още преди десет, пристигна чиновникът от Двореца. Заведе го при един секретар, който го забавлява с приказки до часа на аудиенцията и го отведе в кабинета на султана. Султанът го прие възможно най-добре, настани го недалеч от писалището си и изпълнен с най-хубави чувства, много любезно поведе с него беседа.

— Какво учи във Франция? Какви научни степени взе?

Младежът обясни. Пролича, че султанът е доволен и изказа високата си похвала, че е изучил два стари езика.

— Знай че когато ти беше студент, аз бях ректор на този Университет — каза спокойно той.

Нашият човек сведе глава и не отговори.

— Припомням ти го, за да те покана да се обърнеш към мен, ако нещо те притеснява или имаш нужда от помощ.

Младежът благодари объркано. Султанът натисна звънеца и стана. Влезе секретарят и придружи посетителя, а чиновникът го отведе вкъщи.

Преди срещата със султана беше развълнуван, защото помнеше случката с ректора.

В онези години в Египет се състоя Конгрес на слепите, за който секретарят на Университета Ахмад Заки бек се заинтересувал специално. Произнесе слово и показва една стара арабска книга, според която арабите първи бяха измислили релефната писменост.

Същата вечер младежът бързаше към аудиторията, някакъв мъж го хвана за дрехата и изломоти:

— Нали знаете, че Конгресът, който заседава сега в Египет, се занимава с проблемите на слепите?

— Какво общо имам аз с това?

— Трябва да се изкажете.

— Няма да се изкажа.

Мъжът го остави и отминавайки, мърмореше: „Нищо не разбирам.“

Веднага го наобиколиха трима-четирима членове на Управителния съвет.

— Знаеш ли с кого говори?

— Не зная и не ме интересува.

— Но това беше господин принцът! Той е ректор на Университета — обясни един от мъжете, слагайки ръка на рамото му. — Трябваше да се държиш по-прилично, докато ти говореше.

Младежът поклати мълчаливо глава.

— И го наричай шейх! — посъветва го един от мъжете на тръгване.

На път за Двореца случката изплува в съзнанието му и той се разтревожи, а после, когато султанът спомена, че е бил ректор, реши, че му напомня тази случка. Затова се развълнува, но от последвалия разговор със султана се успокои.

Скоро отношенията му с Университета се усложниха. Разбра, че съпругата му не е в състояние да му чете всичко необходимо, за да подготвя лекциите си, че няма да може да го придружава постоянно и да излиза винаги с него. Тя трябваше да се грижи за дъщеря им и за дома. Нуждаеше се от другар, който да му чете, да идва от сутринта при него и да бъде на разположение, когато поиска да излезе. Беше му невъзможно да плаща на такъв човек от заплатата си — тридесет и три лири всичко на всичко, а изплащаше и заема от Компанията за финансова помощ. Поиска от Университета да увеличат заплатата му, но му отказаха, сякаш искаше твърде много. Разгневен до крайност, си подаде оставката, и то с много остър тон.

Една вечер секретарят на Университета му каза:

— Управителният съвет реши да приеме оставката ти и настоява да върнеш сумата, изразходвана за престоя ти във Франция.

Огорчен, почти умопомрачен, се прибра и разказа на жена си за случилото се. Тя обаче не видя нещата толкова страшни. Убеди го, че и той е като другите хора — греши, сбъркал е, като е побързал да си подаде оставката; че е по-добре да се поправи, вместо да упорствува; че е прекалил, като е създал неприятности на Университета, който се е отнасял добре с него; че е по-добре да се върне към целта си, отколкото да затъва в неприятности; че е по-добре да оттегли оставката си и да се извини за грубия си тон.

На другата сутрин, макар и неохотно, оттегли оставката си; макар и неохотно, се извини на Университета. Започна да отделя от заплатата си и да плаща на елин шейх, негов приятел, който му четеше и го придружаваше.

Не знае как този въпрос е стигнал до султана, но една вечер го посети чиновникът от Двореца и през смях му каза:

— Имали сте честта да помолите за аудиенция Негово величество султана.

Аудиенцията бе определена за дванадесет и половина на другия ден. Главният секретар бе изпратил писмо. На тръгване чиновникът уточни:

— Утре ще ви придружа до Двореца.

Султанът го прие много добре, водиха дълъг разговор.

— Съобщиха ми за оставката ти — отбеляза султанът между другото. — Одобрявам, че си я оттеглил. Човек трябва да е много

търпелив и много издръжлив. Тези хора са все още далеч от добрия вкус. Но винаги помни какво ти казах при първата ни среща.

Натисна звънеца и стана. Дойде секретарят и изведе младежа.

От този ден нашият човек се чувствуваше задължен на султана и искаше да му се издължи. Няколко месеца по-късно издаде първата си книга след връщането си от Европа — „Избрани страници от древногръцки пиеси“, и я подари на султана при третата аудиенция. Смяташе, че се издължава и благодари за чувствата и добрината. Но султанът виждаше нещата по друг начин и чакаше друга благодарност, а не някаква си книга, независимо от съдържанието ѝ.

ВЯРА В РЕВОЛЮЦИЯТА

Върна се от Европа и стана професор в Университета, преди да беше навършил трийсет години, но беше убеден, че големият и горчив опит, натрупан във Франция, далеч надхвърля възрастта му и подхожда поне на четирийсетгодишен човек. Годишите на Първата световна война прекара във Франция. Не беше безразличен към събитията, нито към поуците от тях. Не си спомня ден, в който да не се е интересувал от военните действия, от реакцията на французите или на народите от другите воюващи страни. С интерес следеше френската преса и дълго размишляваше върху прочетеното.

В Египет се върна след подписване на примирието. Вече се знаеше кои са победителите и кои победените, какви са последиците от победата за победителите и от поражението — за победените. Бяха пометени тронове, които се смятаха за вечни, надигнаха се народи, за които се смяташе, че вечно ще търпят господар.

През тези години избухна революция, която в историята може да се сравнява само с американската или френската от осемнадесети век. Тя се опита да установи строй, за който хората бяха чели само по книгите и мислеха, че не е нищо повече от един далечен идеал, към който няма път.

Беше в течение на всичко: следеше новините и развитието на революцията с внимание не по-малко от вниманието, което отделяше на лекциите и занятията си. Слушаше лекции на професори по стара и нова история, които обясняваха различни събития, довели съответен строй през дадена епоха. Беше силно повлиян от лекциите на професор Дурким по социология. Той посвети цяла година, за да запознае студентите си с възгледите на френския философ Сен Симон по въпросите на властта, която управлява производството и осъществява справедливостта, гарантира прогреса на народа и дава на човечеството възможност за движение напред. Тя трябва да бъде в ръцете на учените, защото именно те са в състояние да съчетаят разнородните

научни резултати с нуждите на хората, с техните способности и готовност да се развиват и поемат пътя на прогреса.

Съвсем естествено е, че се върна в родината си изпълнен с вяра в избухналата революция и с убеждението, че тежестта на тази революция ще падне върху просветения слой от синовете на отечеството. Те познаваха опита на народите, познаваха научните истини и бяха в състояние да отделят възможното от невъзможното; те бяха способни да поведат народа към добруване, да следват пътя към целта, да го предпазят от грешките, донесли злини на много народи.

Смяташе, че политиците, ръководители на революцията, рано или късно ще стигнат до разногласия. Беше убеден, че именно просветените хора ще намерят равновесието между политиците, когато се разединят, и ще ликвидират различията. Вярваше, беше убеден, че учените и интелектуалците няма да се присъединяват към партии, няма да действуват като обикновените хора, които се оставят да бъдат водени и никога не са водачи. Самият той не предполагаше, че рано или късно ще вземе участие в политиката, но и никога не се е съмнявал, че ще изпълни дълга си, че ще говори само истината, без да се съобразява с обстоятелствата и последиците.

Само за няколко месеца в Египет му стана ясно, че предположенията му са били илюзии. Учените и интелектуалците се оказаха хора като всички, влияеха се от социалната група, към която принадлежаха, действаха правилно или неправилно като другите. Можеха да видят опасността, но упорито крачеха към нея, следвайки прослойката, която върви по своя път или отстоява мнението си. Излиза, че Доислямският поет вярно е описал безсмъртните истини за обществото, като е казал:

*По кривите пътеки аз да тръгнат ги оставих —
разбраха го по пладне чак на следващия ден.
Въстанаха срещу ми, а сме тъй еднакви.
В заблуда те са, аз — в безпътство и съм тъй
смутен,
добре го виждам. Щом пропаднат, аз пропадам
също,
прогледнат ли, проглежда също разумът у мен.*

Първото, което установи в Египет, беше, че за тези, които се смятат за учени и интелектуалци, и за обикновените хора, и особено за младежта нещата стоят по различен начин.

Едните бяха верни на революцията, но бяха верни и на себе си. Затова не участваха в събитията непоколебимо-искрено, а внимаваха къде ще стъпят; не критикуваха политиците и водачите, не подлагаха на присмех приказките и действията им. Тази позиция ги въвлечаше в разцеплението и те ставаха съучастници в разногласията на политиците.

Обикновените хора и особено младежите бяха верни на революцията, бяха ѝ предани с душа, сърце и ръце. Не мислеха за пречките и не се бояха от никакви опасности, жертвуваха живота си по един прекрасен начин, излагайки гърди на куршумите на англичаните, докато някои политици, застанали на власт в онези дни, дори не им обръщаха внимание, угодничеха ту на англичаните, ту на Двореца и се подиграваха на изпратените в Европа, които чакаха в Париж да им отворят вратите на Външното министерство или в Лондон се опитваха да постигнат някакво споразумение.

Едва англичаните обявиха, че са склонни да анулират протектората и да се установи един по-добър режим; едва Кабинетът на доверието — както се наричаше тогава — пое тежестта на властта, едва Саад се бе върнал в Египет, и между Кабинета и партията Уафд възникнаха разногласия кой да води преговорите. Дали Кабинетът, като законен представител на установената власт, или партията Уафд, като представител на въстаналия народ.

Най-странното е, че тези разногласия опираха само до външната страна, а не до същността на въпроса. И членовете на Кабинета, и членовете на партията Уафд бяха убедени в правото на Египет на независимост и че тази независимост трябва да се получи от англичаните чрез свободни преговори, гарантиращи мира и спокойствието, да се избегне кръвопролитие и смърт, преди да са изчерпани мирните средства. Но въпреки съгласието и единодушието, те се различаваха в мненията за показната страна на преговорите, защото в случай на успех който ги води, той щеше да е постигнал независимостта.

Египтяните се разединиха, възниква непоносимо позорен раздор.

Учените и интелектуалците се разцепиха, както и останалите, на две — едните дърпаха към партията Уафд и викаха: „Няма водач освен Саад!“ Другите дърпаха към Кабинета и викаха: „Преговорите ще водят представителите на властта!“ Нашият човек се огледа и като един от обикновените хора се присъедини към определена групировка — към привържениците на Кабинета и нейния водач Адли паша.

Раздорът се разрасна и огънят му жигоса всички души, всички улове, всички сърца. Партията Уафд желаше провала на Кабинета в преговорите и подготвяше този провал, водеше разюздана гневна пропаганда: протекторатът в ръцете на Саад е по-добър от независимостта в ръцете на Адли.

Нашият човек вложи цялата си ярост в атаката срещу партията Уафд, която в домогванията си да оглави преговорите бе хвърлила ненавистта си против Адли и неговите привърженици. Един ден във вестник „Ал Мукааттам“ той помести сатира за привържениците на Саад: „Партията Уафд казва «Няма водач освен Саад», както мюсюлманите казват «Няма господ освен аллаха».“

Върхната точка на озлоблението между двете групировки настъпи когато преговорите се провалиха — Адли не получи независимостта от англичаните. Много египтяни не подкрепяха Адли, не го обичаха, нещо повече — ненавиждаха и него, и привържениците му с най-люта ненавист и неприязън.

Адли се върна провален и партията Уафд се радваше на провала и неговите последствия. Привържениците на Адли твърдяха, че техният водач е горд и благороден, че е бил твърд с англичаните и не им е отстъпил правата на отечеството, не е приел подлостта им и се връща с високо вдигната глава.

Един ден на каирската гара нашият човек стоеше сред посрещачите на Адли и скандираше заедно с тях: „Да живее Адли Паша!“

Привържениците на Адли понесоха вожда си на рамене до колата му. Щом посрещачите на гръмко провалилия се водач излязоха от гарата, върху тях се изсипаха проклетия и те бяха подхвърлени на издевателства — замеряха ги с камъни и тояги. Нашият човек попадна в беда. Ако придружителят му не бе тъй сръчен и ловък, щеше да има големи неприятности, но той го преведе през разни квартали, после се

промъкнаха през едно място, където вече нямаше тояги, камъни и псувни, и го върна вкъщи читав, но изтощен.

Малко след провала на Адли Саад беше заточен. Адли не понесе провала и настоя да приемат оставката му. В заточението на Саад привържениците на Адли видяха оскърбление към цялото отечество и на думи бяха почти готови да се обединят, египтяните бяха почти готови да се свият в един юмрук пред лицето на врага — англичаните, но скоро патерицата се счупи, разногласията пламнаха с нова сила, още по-жестоки, и нито една от групировките не промени нещо в гледищата си или в пътя, който следваше.

Привържениците на Адли казваха, че стремежът на партията Уафд към лидерство е провалил преговорите.

Привържениците на Саад говореха, че презрението на Адли към народа и неговите представители е провалило независимостта. За малко египтяните, потопени в тази гнетяща разпра, да забравят независимостта, към която протягаха ръка, но не я виждаха.

Декларацията от 28 февруари 1922 г. възвърна до известна степен вярата на привържениците на Адли и много от надеждите им. Саурат паша се домогна до някои права — по-добре от нищо.

Дадоха възможност на Египет да ръководи сам делата си, а народът да има конституция и да живее демократично. Султанът стана крал. След като беше възстановено Външното министерство, разтурено по времето, когато англичаните обявиха протектората, Египет изпрати свои политически представители в други страни.

Всичко това придаде някои външни черти на египетската независимост и нещичко, колкото и малко да беше, от същността ѝ. Привържениците на Саад не признаваха Декларацията, виждаха в нея злини и беди, смятаха приемането ѝ за смъртно престъпление.

Разногласията продължаваха, пристъпите им не утихваха, огънят им избухваше непрестанно. Нашият човек премина със съмишлениците си през този огън, без да се интересува дали поведението му предизвиква одобрение или порицание. Беше убеден, че това е по-добре от нищо, че малкото ще доведе до голямото, че тази външна страна един ден ще се превърне в същност, ако египтяните знаят как да водят делата си, как да се обединят и как добре да използват случая.

Саурат паша пристъпи към изготвянето на конституцията. Сформира Комисията на тридесетте и тя се заложи за работа. Но на египетския хоризонт се появиха нови злини.

Комисията се зае за работата наистина сериозно, искаше да изготви демократична конституция, да предостави на народа права, каквито Дворецът не искаше да му даде. Довчерашният султан, днешният крал, създаде интриги между Кабинета и Комисията. Възникнаха разногласия между Двореца и Саурат паша — коренът на тези разногласия беше демократизмът на конституцията. Нашият човек подкрепяше демократичната конституция, без да мисли за Двореца и неговия владетел, който го беше посрещал дружелюбно, беше му засвидетелствувал много симпатии и доброта и го насърчаваше.

Един ден Саурат паша му съобщи, че Дворецът не е доволен от младия преподавател, но той щял да се опита да оправя нещата.

— Оправете нещата между Двореца и Кабинета, ако намерите начин. Това е по-важно от грижата ви да оправите нещата между Двореца и мен — отбеляза весело нашият човек.

Саурат паша не намери начин нито как да оправя нещата между Двореца и Кабинета, нито между Двореца и нашия човек, а подаде оставка.

И нашият човек се оказа между двама врагове, без да знае кой е по-лошият.

Привържениците на Саад го смятаха за най-краен отцепник.

Дворецът го смяташе за неблагодарник.

А той смяташе, че е удовлетворил съвестта си, че е изпълнил дълга си, а другото нямаше значение.

Тъй затъна до уши в политиката, а по-достойно бе да се посвети единствено на науката и преподавателската си дейност; да мисли само за студентите и книгите си. Но условията, в които живее народът, правят неутралитета на някои хора непростим грях, чиито последствия не могат да се заличат.

Тогава той виждаше неутралитета като малодушие. Въпреки че потъна в политиката и изгаряше в огъня ѝ, той трябваше да поеме последствията. Наистина ли целият му живот от онези дни е само естествен резултат от включването му в политиката и горенето в нейния огън?

Всичко, което по-късно му се случи — добро и зло, хубаво и лошо, което познава и не познава, което приема или отрича, е само последица от тази политика, на която се посвети, без да държи сметка за резултатите. И въпреки многото неприятности в политиката, въпреки тежестите, които понесе, въпреки негодуванието, което срещна от екстремисти, друг път от умерени, той не се отказа от нищо и няма да се разкае за нито една дума, за нито една постъпка.

Много негови приятели го упрекваха, че се е изложил на негодуванието на една или друга групировка. Той няма да добави нищо, само ще поклати глава и ще вдигне рамене; ще им отговори както винаги е казвал: Ако всичко започне отначало и тръгне отново по своя път, няма да промени нищо, няма да се отрече от нищо, защото винаги е говорил или действувал подтикван единствено от повика на сърцето си да върви напред, без да се бои, без да се страхува, и особено когато неприятностите стигат своя връх, а неверието — своя край.

И един ден той открива, че между него и изпитанието има само една крачка напред, а между него и благополучието — само една крачка назад. Той не чува съветите и не обръща внимание на наставленията на приятелите си, които го обичат, но не могат да му помогнат с нищо, и прави крачката напред. И се вижда между лапите и челото на лъва — както е казал древният поет. Колко остри болки преживя, колко горчиви страдания изпитаха той и близките му. Но той предпочете тези огромни беди и жестока строгост пред благоденствието.

Той знае как се страда за неща, които категорично не приема, и вижда, че е прав, мрази се, когато е мекушав, когато трябва скрито или открито да се подмазва, защото не се грижи за доволството на султана, а за доволството на собствената си съвест.

Винаги е казвал девиза си на тези, с които е враждувал и на тези, които са го съблазнявали — това са, думите на Абу Нуас:

*Подвластен аз не съм на никаква необходимост,
не всеки властелин на мен ми повелява.*

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.